

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Навчальний посібник

За редакцією доктора філософських наук,
професора *Н. П. Осипової*

Харків
«Право»
2007

ББК 67.9 (4 УКР) 2я 73
С 69

Рецензенти:

С. І. Максимов — доктор юридичних наук, професор;
Є. А. Подольська — доктор соціологічних наук, професор

Колектив авторів:

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент — розд. 1 (1.1, 1.2, 1.3); 7; 9
Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент — розд. 2; 8 (8.1, 8.2, 8.3)
Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор — розд. 5 (5.1; 5.2)
Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор — розд. 3; 4; 5 (5.3); 8.4
О. В. Сердюк, кандидат філософських наук, доцент — розд. 6; 1 (1.4)

Соціологія права: Навч. посіб. / В. Д. Воднік, Ю. І. Золотарьова, Г. П. Клімова, Н. П. Осипова, О. В. Сердюк; за ред. Н. П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.

ISBN 978-966-458-024-0

У навчальному посібнику викладені основні положення соціології права як галузі знань, що вивчає правову систему у зв'язку з життям, соціальною практикою, а також соціологічні закономірності юридичної діяльності. Значна увага приділяється аналізу соціального механізму правового регулювання суспільства, соціальної ефективності права, правової свідомості, соціологічного забезпечення законотворчості, судової діяльності, соціології правозастосування та проведення конкретних досліджень права.

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів, а також для практичних працівників усіх галузей юридичної діяльності.

ББК 67.9 (4 УКР) 2я 73

© Воднік В. Д., Золотарьова Ю. І.,
Клімова Г. П. та ін., 2007

ISBN 978-966-458-024-0

© «Право», 2007

Вступ

Становлення сучасного правознавства і його розвиток, удосконалення юридичної діяльності з усіх її напрямів потребують наукового опанування тих систем знань, що використовуються як базові, фундаментальні, оскільки без них ця діяльність є неможливою. Реалізація вимог щодо зростання рівня теоретичних розробок і практики законотворчої, судової, правозастосовної, правоохоронної діяльності тісно пов'язана з використанням найновіших досягнень науки, однією із яких є соціологія права.

Імпульс розвитку права міститься не в ньому самому, а в тих змінах соціальної дійсності, що потребують нових правових підходів. Саме в цьому криється головний науковий і практичний інтерес до соціології права. Проблема, як соціальним змінам надати певної правової форми, є однією з найбільш фундаментальних проблем, яку ніхто не може оминати.

Утім, для того щоб виявити соціальні зміни, що лежать в основі змін правових, необхідно використовувати саме соціологічний науковий апарат. З огляду на це останніми роками в Україні, як і в світі в цілому, соціологічні дослідження права дістали бурхливого розвитку. Це, в свою чергу, дозволило: по-перше, звернутися до вивчення таких явищ правової дійсності, які раніше не охоплювалися проблематикою правознавства; по-друге, поглянути на ряд традиційних проблем юридичної науки і практики під новим кутом зору; по-третє, здійснити методологічні розробки, а також удосконалити інструментарій і можливості конкретних соціологічних досліджень у праві; по-четверте, в оновленому вигляді поєднати в правознавчій сфері емпіричний рівень соціологічних досліджень з теорією середнього і вищого рівня соціологічних знань; по-п'яте, вивести на новий рівень розуміння соціальних процесів фахівцями правової сфери.

Проблеми становлення в Україні громадянського суспільства і правової держави потребують фундаментальних змін у розумінні взаємозв'язку соціального розвитку і його легітимації, правового закріплення. Таке розуміння дає саме соціологія права. І не випадково, наприклад, на міжнародній конференції

«Проблеми методології сучасного правознавства» Президент Академії правових наук України В. Я. Тацій особливо наголошував на необхідності взаємодії правових наук з соціологією права як актуальної проблеми методології права.

Зважаючи на взаємозв'язок соціальних і правових проблем, кожен фахівець у системі права свідомо чи ні завжди стикається з питаннями соціології права, оскільки соціологія — це наука про те, як насправді виглядає соціальна дійсність, а соціологія права — це наука про те, як виглядає соціальна дійсність під дією права. Щоб зробити вирішення подібних питань свідомим і ефективним, і покликана допомогти наука — соціологія права. Ось чому автори присвячують видання не тільки студентам і науковцям, а і практичним працівникам.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВИЙ СТАТУС СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

1.1. Соціологія права як наукова дисципліна

Трансформація суспільних відносин у країні потребує вдосконалення правового регулювання. В зв'язку з цим зростає роль досліджень, які дають змогу охопити право в цілому, побачити його як частину соціального цілісного. Досягненню цих цілей і служить, зокрема, соціологія права — напрям досліджень, який у наш час значно поширився.

Розвиток соціології права останніми роками обумовлений прагненням підвищити ефективність впливу права на суспільні відносини, що регулюються ним, поставити на наукову основу діяльність правових установ. Для сучасного розвитку нашої країни необхідним є, можливо, більш повне дослідження всіх взаємозв'язків держави і права у соціальній структурі, виявлення системи «спільників» і «супротивників» держави і права у соціальній дійсності, їх взаємодії і протидії, розроблення загальної теорії прийняття оптимальних юридичних рішень, основ методики вивчення престижу права, ефективності правових норм.

Понадсторічна історія соціології права (а дехто її лічить тисячоліттями, починаючи з античності) обтяжена гострими дискусіями щодо її наукового статусу — можливостей у правопізнанні. Виникнення і розвиток соціології права не є випадковими. Це результат історичного розвитку знань людства, їх диференціації, відокремлювання. Формування таких суміжних галузей знання, як соціологія права, філософія права тощо, завжди супроводжується дискусіями про їх наукову належність і дисциплінарний статус. Подібні суперечки сприяють уточненню позицій суміжних наук, конкретизації їх уявлень про предмет і метод нової дисципліни, більш свідомому і цілеспрямованому розвитку співробітництва між різними науками, поглибленню процесу наукового пізнання в цілому. Останніми роками серед фахівців, які працюють у цій галузі знань, намітилося декілька різних підходів до трактування місця соціології права у системі суспільствознавства.

Так, серед соціологів домінує думка про те, що соціологія права — це соціологічна дисципліна. Деякі юристи трактують соціологію права як спеціальну юридичну дисципліну, яка нерозривно пов'язана з теорією права. Інші, поділяючи теоретичну та емпіричну соціологію права, відносять першу до загальної теорії права, а другу розглядають як самостійний напрям досліджень у межах правознавства в цілому.

Основним у цій проблематиці є вчення про ефективність правових приписів і діяльності державних установ, бо саме тут виступає на перший план практико-політичне значення соціології права.

Згідно з поширеним у сучасному наукознавстві підходом до класифікації наук основними критеріями існування нової наукової дисципліни чи субдисципліни є такі характеристики: а) визначеність об'єкта та предмета досліджень, наявність базових теоретичних концепцій, підходів, дослідницьких процедур; б) існування сукупності дослідників, що чітко визначають свою належність до цієї наукової дисципліни; в) функціонування інституційної бази (наукові установи, професійні асоціації, навчальні курси у закладах освіти, захист дисертацій, наукові публікації тощо); г) визначеність нової наукової дисципліни як галузі науки академічною спільнотою.

Досліджуючи соціологію права, важливо визначити певні її змістовні ознаки, що мають бути вихідними точками аналізу. Серед них найважливішими, на наш погляд, є такі. По-перше, соціологія права — це галузь наукових знань, що з точки зору об'єкта досліджень має міждисциплінарний характер, тобто вона сформувалась і розвивається на межі соціології та правових наук.

По-друге, з погляду традиційної класифікації наук (за суттю позитивістської, але загальноновизнаної і такої, що визначає як соціальну організацію науки, так і предметну структуру освіти) вона наводить приклад «подвійної дисциплінарної інституціоналізації». Тобто її можна розглядати і як спеціальну соціологічну науку, і як спеціальну юридичну науку, що існує поруч із теорією права, філософією права тощо, а не складає «аспект», «зріз» теорії держави і права.

По-третє, предметом соціології права є закономірності взаємодії соціального і правового в суспільстві, що становлять ядро механізму правоформування. Вивчаючи за допомогою спеціальних теоретико-методичних засобів специфічний зріз соціальної реальності, соціологія права тісно взаємодіє з іншими соціальними і гуманітарними науками, її методологія є «відкритою» для включення до різних контекстів правопізнання (нормативістський, природничо-правовий тощо).

Об'єктивною підставою для виокремлення соціології права як особливої галузі знань служить те, що право — це важливий не тільки політичний і юридичний, а і соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні.

Правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками. Для соціологічних досліджень права суттєвим є те, що соціальна дія, тобто діяльність, яка відбувається у суспільстві, являє собою взаємодію.

Соціологія права виходить з примату суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення.

На відміну від юридичного підходу (правові норми — судова практика), соціологічний прагне розкрити більш глибокі зв'язки, які відбивають суть правових явищ: *суспільні відносини — право — функціонування правових норм у суспільстві — їх соціальна ефективність*.

Право — відносно самостійне суспільне явище, і в цьому розумінні воно є предметом юридичної науки. Право — сторона суспільства, а отже, воно є предметом соціології права.

Оскільки право породжене суспільством, то всі юридичні явища певною мірою є соціальними. Однак зворотне було б невірним: не кожний соціальний феномен є правовим. Існує

неправове соціальне, наприклад, те, що називається звичаями. Якщо, обідаючи у ресторані, людина починає з супу, закінчує десертом, а потім вимагає рахунок — це приклад феномена звичаїв, а не феномена права (коли людина почуває себе пов'язаною договором)¹.

Соціологія права досліджує юридичні явища у межах загальної соціологічної теорії, зосереджуючи свою увагу на праві як соціальному інституті, його зв'язках з іншими соціальними інститутами (економікою, політикою, моральністю тощо).

Соціологія права прагне пізнати фактичну соціальну дійсність у тому обсязі, в якому вона пов'язана з правовим чинником.

Вона намагається з'ясувати, за допомогою якого способу право змінює соціальну дійсність або за допомогою якого способу соціальна дійсність формує право.

Соціологія права прагне пізнати право в його дії — виявити галузь, в якій швидкі або повільні правові зміни є ефективними; вона намагається визначити, який саме правовий інструментарій приводить до відповідних змін у політичній свідомості, сфері господарських відносин або у взаєминах між людьми, намагається виявити посередні чи побічні негативні наслідки, які може створити право.

Соціологія права прагне визначити, в якій галузі функціонують необґрунтовані уявлення у зв'язку із застосуванням права, якою мірою вони погоджуються з дійсністю, якими є причини таких необґрунтованих уявлень.

Соціологія права вивчає дію права насамперед для того, щоб давати рекомендації, які сприятимуть раціональному та ефективному формуванню соціальної дійсності.

Співвідношення, взаємозв'язок і взаємодія права, його інститутів і норм із соціальною дійсністю є центральною проблемою соціології права. Вона вивчає не все в праві й не право, взяте само по собі, а соціальне у праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії та соціальну роль права.

¹ Див.: Карбоньє Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 30–31.

Інакше кажучи, завданням соціології права є дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, зокрема, з'ясування того, як, з одного боку, в суспільстві виникає і визріває соціальна потреба у правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання відбиваються особистісні, групові й суспільні інтереси, а з іншого — як здійснюються соціальні функції права, яким чином і як ефективно під впливом права у суспільстві відбуваються певні соціальні зміни.

Соціологія права прагне надати своїм висновкам такої форми, щоб вони стали придатними для впровадження у соціальну практику.

Так, наприклад, висновки, що пов'язані з проблемами злочинності, мають бути сформульовані таким чином, щоб вони змогли надати можливість дослідникам-практикам перевести теоретичні концепції на мову їх професійної діяльності. І хоча така практика перебуває тільки на початковому етапі, проте вона вже позитивно відбивається на збагаченні в той чи інший спосіб теоретичних знань практичним досвідом і, навпаки, практики — теорією. Соціологія права аналізує дійсність, прагне емпірично її розкрити та подати найбільш повну й виразну картину цієї дійсності.

Отже, **соціологію права** можна визначити як міждисциплінарну галузь наукового знання, що поєднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про право і державу і загальної соціології як науки про закономірності формування, розвитку і функціонування суспільства.

1.2. Предмет, структура і методи соціології права

Аналіз проблем будь-якої науки має починатися з визначення предмета даної галузі знання, а отже, й з установлення її місця в системі наук. Предмет пізнання науки — це зафіксовані досвідом та включені до процесу практичної діяльності людини сторони, властивості та відносини об'єктів, які досліджу-

ються з певною метою в конкретних історичних умовах. Право є складним, багатогранним і різнорівневим суспільним явищем. Об'єктом соціології права є не окремо взяті правове і соціальне, а їх взаємозв'язок і взаємодія. Як об'єкт соціології права розуміють вивчення соціального у праві і соціальне призначення (роль) права як складової (функціональної, структурної, інституціональної) частини соціуму.

У найзагальнішому плані *об'єкт соціології права* — це право (правова реальність); у конкретному (вузькому) варіанті — це соціальне в праві, взаємодія права і соціуму. *Предмет соціології права можна визначити як знання про соціальні закономірності функціонування та зміни права; форми прояву і механізми їх дії в поведінці та діяльності індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому.*

Для соціології права можливо виділення принаймні трьох рівней аналізу суспільних явищ, а саме:

1) співвідношення індивідуума, особистості з її безпосереднім соціальним середовищем, коли цінності, настанови, характеристики особистості порівнюють із соціальними нормами, цінностями, втіленими в окремі конкретні соціальні інститути — насамперед у систему правових норм суспільства;

2) співвідношення зазначених правових норм (системи права) з іншими, більш широкими за своїм обсягом соціальними категоріями — суспільною правосвідомістю, мораллю тощо;

3) нарешті, співвідношення з метою аналізу всієї сукупності панівних у цьому суспільстві політичних, правових, морально-етичних та інших норм і цінностей з провідними соціально-економічними характеристиками суспільства, його соціальною структурою.

При розгляді першого із зазначених рівнів можна показати, як зміни, що відбуваються у соціальному середовищі, у змісті правових норм, викликають відповідні зміни у поведінці особистості (що розуміється як сукупність соціально обумовлених властивостей і характеристик), які призводять до коригування цієї поведінки відповідно до вимог норм права.

За своєю сутністю зв'язок між явищами і процесами має характер взаємодії, коли ці явища і процеси складаються у певні системи, взаємно впливаючи й обумовлюючи одна одну. Виділивши й описавши конкретні риси подібної взаємодії, установивши її структуру, ми зможемо проникнути у глиб конкретного явища, заглянути далі «явної очевидності» конкретних фактів, виявляючи їх внутрішній зв'язок і взаємозалежність, проаналізувати характер, тип цього зв'язку.

Відомо, що об'єктом дослідження, специфічним для соціології, обираються соціальні дії. До них належать як групові дії (тобто дії суспільних груп, верств, класів тощо), так й індивідуальні — дії окремих осіб, що мають суспільне значення.

Це положення є важливим і для соціології права, для визначення її предмета. Так, якщо для правової науки провідну роль відіграє вивчення відповідної галузі права, яка втілена у систему законодавства, то для соціології права головне полягає у вивченні закономірностей у діяльності осіб: а) які приймають закони; б) які застосовують закони, а також в) усіх тих осіб, на поведінку яких впливають норми права.

Поведінка зазначених осіб визначається (як і взагалі поведінка індивідуумів у суспільстві) на двох рівнях — матеріальному (відносини у сфері виробництва, економіки) і похідному від нього — ідеальному рівні (приписані правила і норми, цілі, форми і способи діяльності).

Для соціології права, що вивчає соціальне функціонування правових норм, ближчим є саме другий аспект регулювання соціальної діяльності.

До предмета дослідження соціології права належать взаємодія юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і неправових явищ.

Отже, правові явища (правові чинники) становлять інтерес для соціології права (на відміну від традиційної юриспруденції) не самі по собі, а в їх зв'язках з неюридичними чинниками, а неюридичні чинники є значущими для соціології права (на відміну від загальної соціології) лише у зв'язках, впливах, взаємодії з правовими явищами.

Соціальні чинники, які взаємодіють з правовими явищами, а також механізм і закономірності такої взаємодії є предметом соціології права.

Такий підхід орієнтує конкретні дослідження на пошуки нових неюридичних чинників, що впливають на право або зазнають його впливу, на з'ясування нових механізмів і напрямів взаємозв'язку юридичних і неюридичних чинників, виявлення нових тенденцій і в кінцевому підсумку закономірностей у відповідній сфері суспільного життя.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках.

Перший напрям дослідження охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного врегулювання суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правових та інших формах. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути та норми. Інакше кажучи, в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства у певному виді правового регулювання і дається пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення.

Другий напрям охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізмів дії правової норми. Вивчення соціального і соціально-психологічного механізмів передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, які дозволяють досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, що зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково-обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для вдосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відбиття у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу дослідження юридичного механізму приводить до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури власне правових норм, більш чіткого відбиття їх юридичного змісту через уточнення прав і обов'язків

учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

Третій основний напрям включає вивчення ефективності правових норм, в процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей.

Соціологія права як науковий напрям має основні, притаманні саме їй проблеми вивчення.

Структурно соціологія права складається з таких головних розділів:

- загальні теоретичні та методологічні питання;
- спеціальні проблеми та конкретні соціально-правові дослідження;
- методика та техніка соціально-правових досліджень.

Серед *загальних проблем* важливе місце посідають такі, як соціальні джерела права, соціальна система і соціальний механізм функціонування правових інститутів, система соціальних функцій права, правові проблеми соціального планування, взаємодія права і громадської думки, престиж права і юридичних професій у суспільстві.

Що стосується *спеціальних проблем*, то можна визначити такі, як соціогендерний аспект у соціології права, соціологічні проблеми нормотворчості та діяльності щодо застосування права, соціологічний підхід щодо дослідження судової діяльності, інститутів і норм кримінального права тощо.

Соціологія права має не тільки саме теоретичну частину; набір спеціальних проблем, які становлять її теоретичну основу, але й складний комплекс питань, що стосуються методології та процедури дослідження.

Структуру соціології права на емпіричному рівні становлять факти та емпіричні закони, а також методика і техніка конкретних досліджень.

Емпірична соціологія права накопичує той фактологічний матеріал, на базі якого розвивається при відповідному теоретичному узагальненні вся соціологія права.

Одним із найважливіших завдань, яке вирішується соціологією права, є пояснення емпіричних даних.

Предметом емпіричної соціології права є фактична поведінка людей у сфері дії права. Це пояснюється тим, що соціально-правові факти виявляються як реальні дії людей.

Предмет дослідження тієї чи іншої науки нерозривно пов'язаний з її методом. Метод науки — це шлях наукового пізнання соціальної дійсності. Соціологія права використовує різні загальнонаукові методи:

– діалектичний метод — виходить з принципів єдності і боротьби протилежностей як джерела розвитку, єдності логічного й історичного у пізнанні, включаючи сходження від абстрактного до конкретного, поєднання аналізу і синтезу;

– метод системного аналізу спрямований на дослідження об'єкта як частини цілого і як цілого, що складається з частин, як системної цілісності, робить акцент на виявленні механізмів забезпечення цілісності об'єкта, на аналізі зв'язків між різними елементами системи;

– метод структурно-функціонального аналізу — один із напрямів системного підходу, який розглядає об'єкт дослідження як структурно розчленовану цілісність, в якій кожний елемент структури має своє функціональне призначення;

– статистичні методи — математичні методи досліджень масових явищ випадкового характеру;

– методи соціально-психологічних досліджень — насамперед різні способи тестування тощо.

Особливе місце посідають соціологічні методи емпіричних досліджень — методи збирання емпіричної інформації (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент) (про їх характеристику йдеться у розд. 9 цього посібника).

Конкретні соціологічні дослідження у праві націлені на вивчення як соціальної обумовленості, так і соціальної дії, ефективності дії права та його інститутів, розкриття впливу права на суспільні відносини, на практику і зворотної дії соціальних чинників на право.

Отже, соціологія, зокрема, соціологія права, досліджують соціологічне у праві, тобто розглядають право як одну із соціальних підсистем, як соціальний інститут. Це означає, що

право вивчається з погляду виявлення у ньому насамперед інтересів, цінностей і норм, дії і взаємодії особистостей, соціальних груп і суспільства в цілому. Безпосереднім об'єктом соціології права є не власне право, а його взаємозв'язок і взаємодія з соціумом, що знаходить своє відбиття як у соціальній обумовленості права, так і у впливі права на соціальну реальність. І тут питання про об'єкт соціології права немов зливається з питанням про його предмет.

Отже, **соціологія права** є певним чином структурованою системою соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен у його генезисі, а також дії, тобто як соціально діюче (соціально спрямоване) явище, процес.

Саме така формула предмета соціології права є оптимальною і відбиває те загальне, що зближує позиції вчених як юристів, так і соціологів, незважаючи на нюанси, які є в їх міркуваннях.

1.3. Функції соціології права

З особливою увагою слід підходити до питання: для чого потрібна соціологія права?

Найважливішими функціями соціології права, як і кожної наукової дисципліни, є теоретична (методологічна) та практична. Відповідно до цих двох основних функцій можна виділити дві моделі, два види соціології права: чисту соціологію права і прикладну соціологію права.

Втім тут, як і в багатьох інших випадках, краще не роздвоювати науку, а говорити про єдину науку та сферу її застосування.

Для юридичної науки, яка звернена насамперед до окремої нормативної форми відбиття соціального буття, тобто до права як сукупності норм, використання соціологічних методів особливо важливе, адже воно допомагає виявити, якою мірою ці норми реалізуються у реальному житті, чи немає розриву між належним і суцям, як оцінює ці норми громадська думка тощо.

Внесок юридичної науки до комплексних досліджень проблем суспільного життя багато в чому залежить від того, якою мірою вивчена соціальна обумовленість і ефективність права, розкритий соціальний механізм правового регулювання.

Тільки за цієї умови є можливим обґрунтований вибір тих соціальних інтересів, фактів, норм і відносин, які можна санкціонувати юридичним законом, лише тоді і виникає основа для визначення найбільш ефективних засобів впливу.

Однак галузеві юридичні науки все ще зазнають труднощів за такої оцінки, а загальна теорія права може дати тільки принципові орієнтири, що є необхідними, але недостатніми для юридичного розв'язання конкретних соціальних проблем. Заповнити цей вакуум і є завданням соціології права.

Наприклад, організація на науковій основі правотворчої діяльності держави, яка відповідала б інтересам широких мас. А для цього слід мати у своєму розпорядженні теоретичні знання, які дозволяли б передбачити наслідки правових приписів, що проєктуються.

Підстави для такого передбачення і дає соціологія права.

Вивчаючи громадську думку про право, ставлення до нього різних верств населення, причини недостатньої ефективності деяких правових норм, соціологія права прагне насамперед скласти уявлення про фактичні мотиви, які управляють поведінкою населення в цілому, а також про мотиви поведінки різних соціальних верств.

Знання цих мотивів надасть можливість виявити той внутрішній рушій, на який може розраховувати законодавець або особа, що впливає на суспільство.

Для того щоб скласти цілісне й об'єктивне уявлення про правову систему, що вивчається, досягти певної практичної мети, використовуються як загальні методи процесу мислення, так і соціологічні методи: опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент.

Теоретична (методологічна) функція соціології права забезпечує збільшення теоретичних знань, уявлень про право, його функціонування та розвиток, а також про методологічні засади соціологічного дослідження.

Розкриваючи конкретні закономірності взаємодії суспільства та права, соціологічна теорія виконує функцію безпосередньої методології емпіричних досліджень права. Методологічна функція соціології права полягає не тільки в тому, що вона теоретично орієнтує дослідника при роботі з емпіричним матеріалом (постановка проблем, висунення гіпотез, пояснення фактів тощо). Не менш важливим є й те, що вона формулює вимоги до емпіричного аналізу права.

Призначення соціології права — виявлення тих властивостей самого права, які заважають його пізнанню, показ надзвичайної різноманітності практичних ситуацій, звертаючи особливу увагу на його повсякденну реалізацію, яка не призводить до судових спорів.

Інформаційна функція забезпечує одержання інформації про реальні юридичні явища, процеси, систематизацію такої інформації та формування уявлень про проблеми, що потребують вирішення.

Цю функцію збирання відомостей, отримання даних соціологія права спонтанно виконувала з перших днів свого існування, що допомогло по-новому поглянути на багато інститутів.

Не слід перебільшувати можливості цієї функції збору відомостей з конкретних проблем. Їй треба віддати належне в тому сенсі, що вона спонукає до подальших досліджень, але було б помилково вважати, що з її допомогою можна відразу ж вирішити всі проблеми. Було б надто небезпечно поспішно надавати такій інформації загального значення, не враховуючи інші можливі та невивчені аспекти.

Виявити та пасивно запротоколювати юридичні явища — цього замало. Ми хочемо знати, чому або принаймні, як виникли ці явища. Ми бажаємо знати причини речей.

Людський розум є повністю задоволеним лише тоді, коли пояснення здатне прийняти форму причинно-наслідкової закономірності, наукового закону, який не тільки розкриває, чому сталася ця подія, але й дає можливість передбачити її повторюваність у майбутньому. Соціологія права має займатися розробкою причинно-наслідкових законів.

Почнемо із *законів розвитку*, які називають також генетичними, або історичними, оскільки вони визначають, як одне юридичне явище за необхідності замінює інше, один правовий інститут — інший; як змінюються форми та аспекти одного й того ж явища чи інституту.

Структурні закони — це закони статичні, закони рівноваги. Вони відрізняються від законів розвитку тим, що беруть свій об'єкт у певний момент його існування, абстрагуючись від процесу його історичного становлення.

Структурні закони визначають взаємозв'язок елементів у межах одного й того самого інституту. Деякі взаємозв'язки та пропорції залишаються постійними в усіх правових системах, де існує цей інститут. Така постійність — основа для появи структурного закону. У зв'язку з цим можна назвати закон відповідності або схожості форм. Цей закон говорить, що будь-який юридичний зв'язок припиняється у формі, зворотній тій, за допомогою якої цей зв'язок виник.

Будь-яка наука ризикує опинитися в полоні того різновиду інтелектуального самомилювання, яке справедливо називають догматизмом. Правова наука надзвичайно наражається на ризик, адже, оперуючи обов'язковими для всіх правовими формулами і рішеннями, вона схильна ідентифікувати себе із владою.

Звичайно, право має свій внутрішній механізм критики, прикладом дії якого є оскарження судових ухвал і позов щодо перевищення влади. Проте це обмежена критика, яка не виходить за межі прийнятих правил гри. І коли названі вище засоби та шляхи виявляються вичерпаними, вступає в дію правило — зафіксоване визнається істинним і беззаперечним.

Аби перервати спокійний хід речей — смертельний, якщо він триває досить довго, будь-якої науки (на недовгий час такий спокій необхідний), потрібна критика, яка не пов'язана жодними упередженими настановами; критика, яка не інтегрована у межах даної системи. Юридична соціологія може з успіхом для права виконувати це завдання саме тому, що вона незалежна від нього. Це і є *критична функція соціології права*¹.

¹ Див.: Карбоньє Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 299.

Критична функція соціології права повинна відповідати ряду вимог. Передусім, критика має бути вільною від зневаги до свого об'єкта. Щодо права в цілому та його найважливіших інститутів діє презумпція її значущості та важливості для життєдіяльності суспільства.

Далі, потрібно суворо розпізнавати критику, яка заснована на вже отриманих результатах, і критику в стадії дослідження проблеми.

І нарешті, потрібно суворо додержуватися права, яке критикують, доки воно не буде офіційно змінене під впливом критики.

Соціологія права йде поруч із традиційною юридичною наукою, яка повністю спрямована на практичну діяльність.

Найбільш явні сфери практичного застосування соціології права — мистецтво судити та законодавче мистецтво; юрисдикція та законотворчість.

Однак існує ще одна сфера, а власне: мистецтво договору (частково охоплене і тим, що цивілісти називають позасудовою практикою, наприклад нотаріальною). Соціологія права і тут може виступати як практико-прикладна наука.

Утручання соціології права до сфери судової діяльності може відбуватися у двох основних формах. У першому випадку вона виступає лише як допоміжний засіб, який використовує суд; мова йде про соціологічну експертизу.

У другому випадку йдеться про соціологічне тлумачення. Зазначимо, що суддя — не єдиний інтерпретатор закону: в цій ролі можуть виступати і юрисконсульти, але лише суддя може надати тлумаченню обов'язкової сили.

Можна виокремити два види прикладної соціології законодавства. Перший — це прикладні дослідження, які вивчають лише механізм законодавчої діяльності, взятий сам по собі, незалежно від змісту цієї діяльності (зовнішня соціологія законодавства).

Другий вид — прикладні дослідження, об'єктом яких є сам зміст законів. Це внутрішня соціологія законодавства, втім, вона і є законодавчою соціологією у власному розумінні.

Так, соціологія права утворює систему знань, які відбивають правові явища як моменти життя суспільства. Вона виходить з того, що не тільки про право слід судити по суспільству, яке його створило, але й про суспільство можна судити по праву, яке створене ним.

Соціологію права можна визначити як науку про загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми, як засобу соціального регулювання.

Отже, соціологія права розглядає генезис, функціонування і розвиток права як соціально обумовлений феномен.

Питання про соціальну обумовленість права, соціальні функції права, соціальну природу права, умови його суспільної дії і є змістом соціології права як наукового напрямку.

Досліджуючи зазначене коло проблем, соціологія права не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у межах юриспруденції, але і робить свій внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у країні, досягненням громадської згоди, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізацією прав і свобод особистості, затвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

1.4. Основні наукові школи в сучасній соціології права

Інституціоналізація соціології права як наукової дисципліни дотепер має незавершений характер, хоча ще наприкінці XIX ст. програмні заяви про створення соціології права («юридичної соціології») були проголошені Л. Дюгі, С. Муромцевим та іншими європейськими науковцями. В останній чверті XX ст. надто часто підтверджувалася теза Ж. Гурвіча про те, що «соціологія права перебуває на етапі дисциплінарного становлення».

У сучасних уявленнях про соціологію права можна знайти кілька принципових позицій, які узгоджені і дають підстави говорити про єдність концептуальних засад соціології права.

Для розуміння сучасного стану соціології права виділяють три ключові фази, що фіксують зміну якісних станів цієї галузі знань. Зокрема такими фазами є: а) становлення соціологічного підходу в правознавстві та виділення його теоретичного ядра — соціології права («відкриття соціології юристами, відкриття права соціологами» за висловом М. Тимашева); б) оформлення основних («класичних») теорій в соціології права: М. Вебер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс; в) методологічні трансформації 60–90-х років ХХ ст., завершення інституалізації базових парадигм соціології права як наукової дисципліни (субдисципліни).

Виходячи зі сучасних уявлень про предмет, проблематику та пізнавальні структури соціології права в різноманітні теорії як минулого століття, так і сучасних, чітко вирізняються певні «відправні моменти», теоретичні конструкції, що стали вирішальними для інституалізації соціології права та її розвитку. Такі теорії, як правило, називають «класичними». Найчастіше такими визнають вчення М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, Т. Парсонса. Неважко помітити, що «класичні теорії в соціології права» спиралися на певні загальносоціологічні і навіть соціально-філософські парадигми, що стали віхами розвитку гуманітарного знання в цілому.

З ім'ям видатного французького соціолога Е. Дюркгейма пов'язана класична парадигма в соціології права, що залишається одним із теоретичних фундаментів сучасної соціології права. Це стосується, зокрема, дослідження ролі соціальних конфліктів у суспільних відносинах, вчення про покарання, про зв'язок права і форм соціальних відносин, концепції аномії і т. ін. Але значення вчення Е. Дюркгейма полягає не лише у формулюванні основних положень власне соціології права, а і в тому, що він зробив для формування соціології як науки. Визначаючи основи «соціологічного методу», Дюркгейм обстоював необхідність його поширення на інші соціальні науки, які поступово, у міру того як основою синтезу їх висновків стає соціологічний метод, перетворюються на різновид соціологічної науки. Такий підхід був

типовим в соціології кінця XIX — початку XX ст., отримавши назву «соціологічного імперіалізму».

Наступна класична парадигма соціології права пов'язана з ім'ям М. Вебера, для якого соціологічний аналіз права був не просто можливістю застосування розробленої ним загальної соціологічної теорії, а важливим елементом її конструювання. Т. Парсонс зазначав, що «серцевиною соціологічного вчення Вебера є його соціологія права». Найважливішими елементами веберівської соціології права є такі: а) концепція панування через використання державного апарату, в рамках якого раціональні правила або закони є важливою формою легітимного панування; б) вчення про взаємодію політичних структур та права; в) вчення про взаємодію права та економічної системи; г) концепція соціальної ролі професійних юристів.

Дискусійним є питання щодо ролі марксистської парадигми в розвитку соціології права. Оцінки правових явищ посідають досить незначне місце у працях Маркса та Енгельса, що давало змогу окремим західним авторам взагалі заперечувати наявність марксистської парадигми. Разом з тим Ж. Карбоньє вважає, що марксизм створив соціологію права. Можливість розглядати марксистську соціологію права як реальний феномен він пов'язує з трьома фундаментальними положеннями: а) методологія історичного матеріалізму; б) вчення про класову боротьбу; в) вчення про відмирання держави.

Сутність «історико-матеріалістичного» розуміння права полягає в його інтерпретації як надбудови стосовно економічної структури суспільства, яка є «базисом» і визначає основну лінію причинно-наслідкових зв'язків правової надбудови. Перетворення економічної структури у внутрішній момент політико-правових інститутів є становленням сутності права. В марксистській моделі «базиса — надбудови» ідея детермінізму як основа їх взаємодії доповнюється ідеєю «зовнішньої самостійності» надбудови, що пояснює можливість впливу на право інших соціальних факторів і зворотного впливу права на базис. Наступним базовим положенням

є теза про класовий характер права та роль класової боротьби у правовому розвитку. Розділ суспільства на класи породжує ситуацію, коли «економічно панівний клас» на службу своєму «інтересу» ставить всі елементи надбудови і, перш за все, — право та державу. Тобто, правом стає система норм, нав'язаних суспільству панівним класом через примус держави, яка є не що інше, як апарат насильства одного класу над іншим. Право є не що інше, як возведена в закон «воля класу, ...зміст якої визначається матеріальними умовами» буття цього класу.

Згодом марксистська соціологічна концепція розвивалася й доповнювалася та стала одним із теоретичних джерел сучасної соціології права.

Із середини ХХ ст., за виразом К. Девіса, «синонімом соціологічної теорії» стало поняття «структурний функціоналізм». Отже, саме структурно-функціональний підхід став панівною теоретичною парадигмою в соціології права, створивши її категорійне ядро і стиль пізнання та інтерпретації правової реальності. Створення цієї парадигми пов'язується з ім'ям Т. Парсонса та його послідовників (перш за все Р. Мертона). Проблеми методології дослідження правової реальності для Т. Парсонса та його послідовників органічно входили до загальної методології аналізу, але були дуже важливими внаслідок значущості нормативних структур для суспільства. Нормативна структура є важливою характеристикою суспільства, аналізуючи яку, Т. Парсонс виділяє в ній чотири субординованих елементи: цінності, норми, колективи (спільноти), ролі. Цінності — це уявлення про бажане суспільство, які є загально-визнаними. Соціетальні норми (а право в позитивному розумінні є їх найважливішою частиною) виникають як застосування фундаментальних цінностей до особливих умов функціонально диференційованих спільнот чи підсистем суспільства. Спільноти (колективи) утворюють зразки поведінки в специфічних ситуаціях (наприклад, серед бюрократії, військових і т. п.), а ролі є нормативними очікуваннями відповідної поведінки окремих індивідів як членів суспільства.

Феномен «подвійної інституалізації соціології права» на стику соціології та правознавства в другій половині ХХ ст. залишався важливим чинником розвитку цього напрямку досліджень. У 60-ті роки ХХ ст. відбулось інституційне оформлення «соціально-правових досліджень» як специфічного напрямку вивчення правових явищ, поява якого обумовлювалася об'єктивною потребою доповнити та збагатити методичний інструментарій традиційної юриспруденції за рахунок запозичення класичних методів соціальних наук (опитування, спостереження, експеримент і т. ін.) для дослідження соціальних умов існування права в його традиційному розумінні — як сукупності норм і орієнтації на конкретні потреби функціонування правової системи. Тобто в своїй основі методологія правопізнання була нормативістською, а методи — соціологічними. Такий підхід давав можливість отримувати цінну інформацію для проведення правових реформ. А. Тревез зазначав, що фактично існує дві соціології права з якісно відмінними концепціями соціально-правових досліджень. Така дихотомія підтверджувалася численними факторами. Серед них найбільш суттєвими можна вважати такі:

а) традиції правового формалізму в теоретичному правопізнанні, орієнтація на логіко-аналітичні методи пізнання, обмеження об'єкту досліджень змістом правових норм;

б) залежність правових наук від потреб юридичної практики, що обумовлює пріоритетність таких напрямів досліджень, як розробка правової термінології, техніки тлумачення юридичних текстів, логічних процедур доказування і т. ін.;

в) слабка обізнаність професійних соціологів з проблематикою правових наук;

г) збереження «соціологічного імперіалізму», тобто певна абсолютизація загальнонаукового характеру соціологічного підходу, його протиставлення традиційній методології пізнання права;

д) недостатня поширеність інституційних форм взаємодії соціології і правових наук у сфері правових досліджень, правової освіти, юридичної практики.

Методологічна криза 70–80-х років ХХ ст., що підірвала безмежну віру в можливість соціологічного мислення, мала суттєвий вплив на соціологію права. Перш за все, це виявилось у спробах створити універсальні соціологічні теорії, що долали б і надмірний емпіризм соціально-правових досліджень, і абстрактний схематизм та стабільність «методологічного лідера» 50–60-х років ХХ ст. — структурний функціоналізм. Такі теорії спиралися на вже існуючі теоретико-методологічні традиції і значною мірою сприяли їх розвитку. Серед них слід звернути увагу на системну теорію права Н. Лумана, який виявив занепокоєність у відсутності єдиної соціологічної теорії, що здатна відтворити складність реального світу. Він пропонує нову парадигму соціологічного знання, яка «замість поняття “соціальна дія” спирається на поняття “система”». Право Н. Луман вважає однією з таких самодостатніх (аутопоетичних) систем. Його самодостатність полягає у тому, що ця система функціонально специфічна і її основні функції не можуть бути передані іншим системам. Хоча теорія мала абстрактний характер, що стало приводом до її визначення (за аналогією з «чистим вченням» Кельзена) як «чистої соціології права», вона мала значний вплив не тільки на розвиток соціології права, але й на спеціально-юридичні праці¹.

На принципово інших засадах була побудована теорія американського дослідника Д. Блека, який фактично запропонував одну з найсучасніших неопозитивістських парадигм в соціології права, що являє собою не нову версію соціології права, а нову (соціологічну) концепцію права, яка має замінити традиційну концепцію права як сукупності норм та принципів їх організації. Основні принципи відмінності двох концепцій Д. Блек зводить до такого:

а) якщо традиційна модель права при оцінці будь-якої юридичної ситуації акцентує увагу на співвідношенні норм, їх порівнянні з установленою поведінкою особи, то соціологічна концепція за основу бере соціальну структуру правової ситуації,

¹ Наприклад, див.: Лукашук *И. И.* Международное право. – М., 1995. – С. 7.

тобто який соціальний статус мають її учасники, характер їх відносин і т. ін.;

б) у традиційній моделі право виводиться як логічний процес, в соціологічній — це виключно фактична поведінка людей та груп.

У межах цього підходу реалізується завдання реконструкції соціології права з метою перетворення її в «чисту науку», тобто вільну від оціночних процедур, ідеологічних контекстів і орієнтовану лише на дослідження фактів.

Спроби створити узагальнюючу теорію відбувалися і на методологічних засадах західної марксистської традиції в соціології права. З початку 80-х років ХХ ст. західні дослідники (переважно це представники «критичних правових досліджень») намагаються обґрунтувати так звану «конститутивну теорію права»¹. За свідченням Д. Кейрі, «право не слід розглядати як об'єкт впливу певних зовнішніх сил, що формують його зміст із цінностей, ідей, права і т. ін., що привносять ззовні; право — це частина складної соціальної тотальності, в якій воно і формується і формує, наповнюється і наповнює, організується і організує»². У своїх ранніх варіантах «конститутивна теорія права» ставила проблему відносності (релятивізму) природи та змісту права, відмовляючись від будь-яких проявів прямолінійного економічного детермінізму. Суспільні виробничі відносини не можуть розглядатись як логічно відокремлені та незалежні від правової надбудови... Скоріше, мова має йти про те, що економічна активність устанавлюється (constituted) правовими відносинами.

Специфічний вплив на сучасну соціологію права мали різні варіанти мікросоціологічних теорій (перш за все феноменологічні), які стимулювали переосмислення традиційних підходів у теоретичних та прикладних дослідженнях правових феноменів. Утім, завершеного характеру як самостійної парадигми в соціології права вони все ще не мають.

¹ *A. Hunt. Exploration in Law and Society. – L., 1992. – P. 141–200. Kraze R. The Public / Private distinction in Labor Law // Penns. Law Review. – 1982. V. 130. – P. 57.*

² *Kairys D. Freedom of Speech // Politics of Law: progressive critique. N. Y. – 1992. – P. 5.*

Запитання для самоконтролю

1. Як співвідносяться загальна соціологія та соціологія права?
2. Що розуміють під предметом соціології права?
3. У чому полягає соціологічний підхід до дослідження права?
4. Визначте структуру соціології права.
5. Назвіть функції соціології права.

Рекомендована література

1. *Боботов С. В.* Буржуазная социология права. – М., 1978.
2. *Варчук В. В.* Социология права — отрасль социологии // Социс. – 1996. – № 10.
3. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – М., 1986.
4. *Козлов В. А., Суслов Ю. А.* Конкретно-социологические исследования в области права. – Л., 1981.
5. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. – М., 1995.
6. *Кульчар К.* Основы социологии права. – М., 1981.
7. *Лапаева В. В.* Социология права в системе обществоведения // Государство и право. – 2000. – № 4.
8. *Суслов Ю. А.* Конкретные исследования и развитие социологии права. – Л., 1983.
9. *Тадевосян Э. В.* Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. – 1998. – № 1.

РОЗДІЛ 2. ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

2.1. Соціальна обумовленість та цінність права

Правовим відносинам у будь-якій галузі права відповідають фактичні відносини людей, суспільні відносини. Правові відносини нерозривно пов'язані з економічними, політичними, соціальними, у тому числі організаційними, управлінськими, а також родинними та іншими суспільними відносинами. Цей взаємозв'язок суспільних відносин, правових норм та правових відносин вельми різноманітний, але в ньому можна виділити два основні напрями.

Перший стосується походження правових норм. Правові норми виникають на основі існуючих суспільних відносин, насамперед — соціальних. Вони відбивають їх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця з урахуванням тенденцій суспільного розвитку, потреб та завдань суспільства і держави. Наскільки правильно правові норми відбивають потреби життя, чи відповідають вони реальному стану речей, чи сприяють подальшому розвитку фактичних відносин, чи закріплюють саме ті відносини, що мають бути закріплені, — ці питання являють собою питання соціальної обумовленості правових норм і спричинених ними правовідносин.

Соціальна обумовленість права має ще й інший аспект: сам механізм цієї обумовленості, тобто ті зв'язки, що виникають у процесі вироблення нових законодавчих норм, включаючи не тільки відносини у відповідних державних установах, але й різноманітні неформальні взаємини, зокрема громадську думку з питань права. Говорячи про соціальну зумовленість права, слід розглянути соціальні фактори правотворчої діяльності, оскільки вони являють собою змістовний момент усіх суспільних відносин, відбивають структуру, цілі й функції різних органів — учасників правотворчого процесу та впливають на зміст правового нормативного акта.

Соціальна взаємодія, тобто взаємодія різних соціальних груп, які відрізняються соціальним статусом та соціальними ролями, функціями, які вони виконують у суспільстві, а тому й соціальни-

ми потребами та інтересами, являє собою суть механізму дії економічних, політичних, ідеологічних, культурних і національних факторів, і врешті, саме вона стає об'єктом правового впливу.

Серед чинників, що відбивають явища суспільного буття, важливе місце посідає *економічний фактор*, який віддзеркалює потреби та можливості розвитку економіки країни, окремих адміністративно-територіальних одиниць та галузей господарчого і соціального життя як у матеріально-виробничому, так і у фінансовому аспекті.

Слід також враховувати екологічний, географічний та демографічний фактори.

Усі ці чинники впливають на правотворчу діяльність і на зміст нормативних актів не безпосередньо, а з допомогою ряду інших, що відбивають явища суспільної свідомості: політико-правові, ідеолого-психологічні, соціокультурні та ін.

Найважливішим фактором правотворчої діяльності, який відбиває процеси духовного життя суспільства, є *політико-правовий*, що реалізується у формі політичних директив, правових установок та орієнтацій щодо головних аспектів розвитку законодавства, його окремих сфер, галузей та інститутів.

Суттєвий вплив на правотворчу діяльність та зміст правових актів має *ідеолого-психологічний фактор*, у якому виявляються особливості ідеології та психології суб'єктів — учасників процесу створення правових актів.

Не менш помітний вплив має культурний та освітній рівень населення і посадових осіб, їх правова освіченість, розвинутість та ефективність діяльності засобів масової інформації, тобто *соціокультурний фактор*.

Як основоположну передумову існування правової держави слід виділити певний рівень розвитку культури, за якого індивіди, формуючи свої життєві стратегії, діють за принципом: «Будь особистістю і поважай інших осіб».

Розглядаючи культуру як інтегративний зріз суспільного життя, що становить певний засіб універсалізації людської діяльності і відповідно розвитку людини як суб'єкта суспільно-історичного процесу, необхідно з'ясувати, яка соціокультурна ситуація склалася в нинішньому суспільстві.

Насамперед слід визначити тенденцію відбудови традицій у культурі, висхідних чи до пластів фольклору, чи до християнства, до буддизму та ін. Водночас, не вагаючись щодо необхідності наступності в культурі, але враховуючи специфіку сучасного життя, що характеризується інформаційною революцією і застосуванням принципово нових інформаційних технологій, слід ставити питання про необхідність, джерела і якість новацій у культурі. Це тим більше є актуальним, адже в нашій свідомості укріпилося таке протиставлення: традиційна культура несе з собою тільки добро, вищі людські цінності, сучасна ж масова культура виключно повертає людину до фізіологічного рівня і примітивних інстинктів. Звідси можна зробити висновки про десоціалізуючий вплив сучасної культури на людину. Проте це надто спрощений підхід до проблеми, оскільки попри всю значущість і масштаби впливу так званої масової культури і особливо її американських взірців на сучасну людину, все ж таки культуру не можна обмежити лише цими проявами, інакше мова про волю особистості, правову державу в сучасних умовах була б безглуздою.

Враховуючи важливість економічного, техніко-технологічного, інформаційного, політичного й інших зрізів культури, хотілося б насамперед зупинитися на її соціально-психологічному аспекті. Людина, будучи суб'єктом культури, одночасно виступає і як її об'єкт, що перебуває на сьогодні в стані підвищеної емоційно-політичної перенапруги, і це значною мірою визначає характеристики нинішньої соціокультурної ситуації. Не враховуючи ці характеристики, не можна будувати культурну політику, а отже, неможливо впливати на правосвідомість населення та провадити фундаменталізацію правової освіти.

1. Настанови і ціннісні орієнтації людини сьогодні формуються під впливом двох груп чинників — орієнтації на європейську цивілізацію, її цінності і соціальні норми та психосоціальної напруги, що характеризує нашу реальність. Унаслідок цього з'являється тип особистості (умовно його можна назвати культурно-агресивним типом), що розглядає культуру як прояв свого агресивного начала, крайнього індивідуалізму і соціальної безвідповідальності, як реакцію на ті обставини, в яких він живе.

2. Культура поступово починає перетворюватися на інструмент політики. Активно опрацьовуються соціальні технології театралізації політики. Культура інтенсивно перетворюється на засіб завоювання довіри населення, одержання голосів електорату. Взяти хоча б той факт, що партії вважають за необхідне включати до своїх списків популярних акторів, відомих діячів культури тощо.

Суб'єктивно психологічний арсенал культури дедалі активніше використовується політичними партіями для досягнення своїх цілей. До того ж різні політичні партії і рухи намагаються підпорядкувати розвиток певних інститутів культури розв'язанню своїх політичних завдань.

3. Спостерігається деформація системи культури, її функціонування в суспільстві. Культура нібито сконцентрувалася в трьох основних сферах — політичного життя, інтимно-еротичній і самореалізації через насильство.

4. Розвивається специфічне ставлення до культури як до засобу своєрідної наркотизації, тобто втечі від життєвих реалій.

5. Розвивається культурно-комунікативна апатія, зникають потреби вищого порядку: потреба в самореалізації через творчу діяльність, потреба в спілкуванні з мистецтвом, а отже, знижується соціальна активність, зростає соціальна апатія, що може розглядатися і як причина культурно-комунікативної апатії.

Зрозуміло, що порушення механізмів традиційного функціонування культури викликає її дисфункції, і це негативно впливає на розвиток взаємодії суспільства, держави і особистості.

Проте на цьому тлі спостерігається інтенсивна відбудова національно-традиційного типу функціонування культури, насамперед її обрядово-святкових і ритуально-ігрових аспектів. Саме на цей механізм покладаються функції соціалізації людини.

Зазначені процеси підсилюються за рахунок чіткої тенденції пошуку політичного покровителя, меценатів, що взяли б на себе забезпечення всієї складної системи функціонування культури.

Слід також наголосити на запереченні деякими працівниками культури освітньої і виховної функцій культури внаслідок

комерціалізації останньої. І нарешті, на сьогодні культура не має чітко спрямованої стратегії і тактики.

Зазначені характеристики деяких аспектів сучасної соціокультурної ситуації дозволяють зробити висновки про те, що слід звернути серйозну увагу на визначення і здійснення такої культурної політики, яка сприяла б утворенню реальних і дійових передумов формування демократичної правової держави через вільну самореалізацію особистості, універсалізацію та інтеграцію національних і світових культурних традицій і новацій, що є необхідним фундаментом правової освіти.

Правова освіта має формуватися на усвідомленні історичної вкоріненості нашої правової системи у наших культурних та моральних традиціях. Вона повинна ґрунтуватися на усвідомленні права як соціальної, культурної цінності, розкриваючи моральний зміст та призначення права.

Нарешті, формування правосвідомості має спиратися на більш розвинені диференційовані уявлення про природу соціальної об'єктивності, що дасть можливість подолати думку, яка склалася у більшості населення, про «надіндивідуальність» системи правових норм та засобів їх захисту.

Необхідно також зазначити, що на виникнення проблемної ситуації, яка вимагає правового регулювання, та на характер її розв'язання впливають національна й місцева побутова специфіка, звичаї та традиції населення, мовні особливості окремих державних і адміністративно-територіальних утворень.

У процесі створення правових нормативних актів національний фактор взаємодіє із фактором міжнаціональним, який відбиває ступінь та форми контактів різних країн.

Розглянемо другий напрям взаємозв'язку правових та фактичних суспільних відносин. Тут виявляється зворотний зв'язок між правом та суспільними відносинами, які воно регулює. Мова йде про реалізацію правових норм, про соціальну ефективність права, його інститутів та норм. Ця проблема являє собою предмет подальшого розгляду, й тому ми наголосимо лише на тісному двосторонньому зв'язку між соціальною обумовленістю та соціальною ефективністю права. Якщо та або інша норма права не спричинена вимогами життя, навряд чи

можна сподіватися на те, що її застосування дасть бажаний результат. З іншого боку, лише на основі вивчення ефективності чинного законодавства можна внести корисні пропозиції щодо його подальшого вдосконалення.

З функціональної точки зору право — ступінь суспільно значущої поведінки людей. Обмежуючи свободу кожної окремої особистості свободою всіх інших особистостей та взаємопов'язуючи їх соціально значущі вчинки, воно, таким чином, сприяє збереженню, функціонуванню та розвитку суспільного цілого.

Парадокс дії права як засобу зміцнення цілісності суспільства полягає у тому, що воно досягає цього, забезпечуючи стан особистості, яка дбає лише про свої інтереси та не розмірковує щодо інтегруючих чи дезінтегруючих наслідків своїх вчинків.

Однак, незважаючи на це, ми маємо говорити про соціальну цінність права. Цінності — це характеристики об'єктів та процесів, які мають позитивне або негативне значення для життя людини. Ціннісне відношення виникає в результаті включення того чи іншого об'єкта у сферу інтересів людини та його діяльності. Цінності можуть виступати у формі ідей добра, справедливості, свободи, рівності тощо. Світ цінностей — це світ належного. Цінності є стимулом для зміни соціального буття, тому вони є джерелом діяльності, активного ставлення до реальності. Те, що має бути, краще, ніж те, що є. Належне — краще за існуюче; у цьому полягає сенс цінності. Поняття «цінність» передбачає ідеал, мету, тому соціальне управління має розглядатися, насамперед, з позицій ціннісного підходу, тобто не тільки з позицій управління державою, а й як уміння діяти взагалі, як мистецтво організації доцільної (згідно з метою) поведінки. Управління складається з дій, які нібито поступово зменшують розбіжність між станом, що реально існує, та метою (ідеалом).

Право завжди містить конкретно-історичні уявлення людства щодо рівності, свободи, справедливості, прав людини, загального блага для народу.

Система цінностей задає ідеальну модель життя, належний устрій суспільства. Однак для того щоб втілювати ідеали в жит-

тя або принаймні підтримувати досягнутий стан, цінності мають бути втілені у певні стереотипи поведінки, тобто набути інструментального характеру. Норми і є такими «соціально-технологічними» втіленнями цінностей. Норми є цінностями у дії. Отже, право виступає як власне цінність, а також має інструментальну цінність. Тобто право є соціальним регулятором, інструментом управління, який за допомогою норм «задає» програми управління і оформлює оперативну управлінську діяльність.

2.2. Соціальний механізм дії права. Соціальні функції права

Суспільство являє собою єдиний, цілісний організм, систему взаємодіючих соціальних груп, що має складну організацію. Інтегративною організуючою основою при цьому виступають серед інших організуючих факторів соціальні цінності, зокрема соціальні норми.

Соціальні норми — це правила, які відбивають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи у їх взаєминах один з одним, із соціальними інститутами та суспільством у цілому.

Норми встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, цілі та засоби їх досягнення.

Порушення норм викликає більш конкретну та чітку негативну реакцію з боку соціальної групи, суспільства, його інституціональних форм, що спрямована на подолання поведінки, яка відхиляється від норми.

Тому соціальні норми є надзвичайно дійовим засобом організації суспільства, тобто забезпечення його сталості та ладу. Особливе місце серед цих норм посідають норми права.

Право — це об'єктивно зумовлений та історично виправданий ступінь свободи і рівності у реальних суспільних відносинах, як застосування рівної міри однакового масштабу до різних людей, до різних життєвих ситуацій.

Виконання правом своєї соціальної ролі в першу чергу обумовлене його нормативністю. Реалізуючи будь-яку свою функцію, право завжди визначає міру, обсяг належної, забороненої або дозволеної поведінки, визначає правове становище

людей та наділяє їх правами і обов'язками у відносинах між собою та державою. Загальнозобов'язаність, формальна визначеність, конкретність норми дозволяють моделювати різні суспільні відносини, охопити весь спектр конкретних відносин, відокремити та закріпити їх основний зміст.

Однак право — це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують та застосовують правові норми.

Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя об'єкта управління; визначає характер та параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який управляє (держави та його органів). При цьому можна виділити *три рівні*, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них — поведінку кожної людини, яка виступає у певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже існуючих або витіснення віджилих відносин. Різні засоби — зобов'язання, дозвіл, заборона та пов'язані з ними заходи схвалення або покарання, стимули або санкції — дозволяють по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Таким чином, здійснюється як регулювання (стабілізація, контроль поведінки), так і управління (активізація, зміна поведінки). На цьому рівні норми права виконують завдання координації дії людей, що сприяє досягненню суспільством відповідної мети.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру й функції всіх систем управління та їх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо). Тут правові приписи мають директивний характер і виступають безпосередньою причиною поведінки. Регулюючи діяльність посадових осіб, вони впливають і на перший рівень.

3. Норми права діють на вищому рівні, де об'єктом управління виступає вся соціальна система, а етапи її розвитку займають великі проміжки часу. Перехід усієї соціальної системи

в новий стан супроводжується значними змінами у законодавстві та праві (наприклад, прийняття нової Конституції України).

Розвиток відносин на перших двох рівнях у межах, установлених нормами права, приводить до вирішення спочатку дрібних, а потім більш загальних завдань, а отже — до досягнення певних соціальних цілей. Поступове накопичення таких змін готує зміни всієї системи у цілому та спричиняє видання нових норм права, що визначають подальшу поведінку соціальної системи, тобто до появи нового циклу правотворення та правореалізації. Поступово перебудовується життя першого та другого рівнів, і весь процес починається спочатку.

Визначаючи соціальний механізм дії норми права як процес її функціонування у суспільстві, слід звернути увагу на недостатність дослідження одного тільки зв'язку «норма — індивід». Окрім норми права, на поведінку людини впливає вся система соціально-економічних умов життя, що мають суттєве значення і тоді, коли людина обирає певний варіант поведінки, і тоді, коли вона відчуває на собі дію правових санкцій унаслідок порушення юридичної заборони.

Дієздатність норми залежить від довершеності відбиття у її змісті закономірностей суспільного розвитку та потреб соціальних груп і особистостей. Однак вони перебувають поза зоною «меж досягнення» права, тому вплив на них здійснюється через посередництво загальносоціальної політики держави.

Соціальний аспект права є більш широким, ніж його нормативний зміст, адже містить розгляд соціальних елементів — як тих, що передували формуванню державної волі, так і тих, які пов'язані з правовою структурою, що вже діє у суспільстві, з виявленням її соціальної ефективності. При цьому необхідно розглядати взаємозв'язок соціального та правового факторів у динаміці, у розвитку як єдиний складний механізм, де соціальні, економічні, політичні, тобто суспільні відносини перекладаються на мову юридичних норм, правові приписи трансформуються у соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп та громадян. Право як особливий соціальний інститут нормативної регуляції суспільних відносин має складну природу, а механізм його дії в кожному конкретному випадку залежить від його економічної, соціальної та політичної структури.

Правові норми мають культурний зміст, оскільки містять правила поведінки, передбачені певною соціокультурною системою. Норми, що існують у певній культурній системі, є соціальними нормами. Нормативність культури забезпечує координацію та організацію дій людей, які входять до соціального цілого. Нормативність як організаційний та координаційний засіб виявляється у формі інституціоналізації відносин та поведінки. Її сутністю є наявність об'єктивних, незалежних від індивідів, правил поведінки.

Процес інституціоналізації відносин передбачає їх формалізацію та стандартизацію, інакше суб'єкт суспільного життя не зміг би передбачати дії інших суб'єктів, які з ним пов'язані, та забезпечувати взаємодію, тобто основу будь-якого соціального цілого, зокрема й суспільства. Однією зі специфічних ознак людського суспільства є саме сформована інституціональна система, яка регулює поведінку людей.

Безпосередньо відбиваючи якості людини, культура створює глибинну нормативну систему. Мораль, релігія, право є інститутами культури. Саме культура зумовлює їх зміст. Сформоване внаслідок ефективної практики правило поведінки, виконання якого найчастіше виявляється результативним, закріплюється в культурі, набуваючи форми морального або релігійного обов'язку, правової вимоги тощо.

При цьому слід звернути увагу на співвідношення норм моралі та права, які є основними факторами єдності суспільства, основними нормами поведінки. І норми моралі, і норми права регулюють суспільні відносини, створюючи загальнообов'язкові правила поведінки та запроваджуючи певну відповідальність за їх порушення. Однак, поряд з цим, вони суттєво відрізняються одне від одного:

- формою виявлення волі суспільства (мораль виражає волю окремих соціальних груп та суспільства в цілому, право — державну волю);
- засобом забезпечення дотримання норм (мораль головним чином забезпечується силою внутрішнього переконання у справедливості її норм та силою громадської думки, а дотримання

норм права забезпечується, крім того, ще й силою державного апарату);

– правові норми відрізняються від моральних формальною визначеністю та більш конкретним характером;

– моральні норми, на відміну від правових, ставлять значно вищі вимоги до людини та мають більш широку сферу дії;

– норми моралі є більш гнучкими, ніж норми права. Звертаючись до права, можна стверджувати, що всі юридичні норми мають культурну сутність, однак культура не вичерпується юридичними нормами.

Вважають, що культура — це соціальна цінність, яка завжди має позитивне значення. Однак насправді вона являє собою вельми складний феномен. Звичайно, культура — специфічний людський засіб діяльності, але людина діє не тільки відповідно до потреб суспільства, а і всупереч їм.

Ця його діяльність також інституціоналізується, її засоби можуть бути передані від індивіда до індивіда, від покоління до покоління, формуючи певний тип особистості. Злочинній поведінці, наприклад, навчаються, як і будь-якій іншій, тут також наявна передача соціального досвіду, його засвоєння та відтворення людиною. Нарешті, діяльність людини може бути й соціально нейтральною. Отже, інституціоналізуються, а тому й нормуються найрізноманітніші види людської діяльності, перетворюючись на частку культури, незалежно від того, позитивну чи негативну роль вони відіграють у суспільстві.

Обов'язковою передумовою їх інституціоналізації є наявність певного співтовариства, яке функціонує у межах цілого. Такі співтовариства можуть утворюватися на етнічній (славнозвісна Брайтон-Біч у Нью-Йорку), релігійній (поселення духовборів у Канаді), професійній основі, можуть формуватися за інтересами (спортивні товариства, злочинні угруповання тощо). Норми та цінності, що формуються в їх середовищі, одержали назву субкультур. Усі вони входять до культури, перетворюючи її на складний суспільний феномен.

Соціалізація індивіда, тобто включення його у наявну систему суспільних відносин, що супроводжується оволодінням ним культурними цінностями різного роду, є, поряд з тим, про-

цесом засвоєння ним права. Засвоєне право, що стало властивістю, характеристикою особистості, забезпечує додержання правил поведінки юридичного характеру саме по собі, без будь-якого втручання, у тому числі й держави.

Це стосується саме права, але не законодавства, тому що останнє може й не бути результатом природно-історичного розвитку, а являти продукт нормотворчої діяльності держави. Закони стають часткою культури настільки, наскільки вони збігаються із правом, санкціонуючи культурно-правові правила поведінки, які вже склалися. Слід зазначити також, що правові норми входять не тільки до структури особистості, а й стають фактом правосвідомості.

Право не має завдань, відділених від завдань суспільного цілого, й тому ми можемо говорити про його соціальні функції. По-перше, право одночасно сприяє моделюванню соціальних цілей і є інструментом їх досягнення. По-друге, право закріплює умови вільної діяльності людини у сфері родини, побуту, культури; право опосередковує утворення самої людини. По-третє, право закріплює економічні засади вільної діяльності особистості, її матеріальну та інтелектуальну власність. Тут отримують правове опосередкування виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ. По-четверте, право забезпечує участь особистості у справах суспільства, її можливості поєднуватися з іншими у громадські організації та партії. Тут право опосередковує політичну свободу, відносини людей у сфері боротьби за владу, участь громадян у її розподілі та здійсненні.

Те, що право існує у вигляді саме таких, а не інших норм та правовідносин, — кінцевий результат взаємодії багатьох економічних, політичних та соціально-культурних факторів. Однак, надаючи характеристики механізму трансформації суспільних відносин у праві, слід зважати на те, що відбиття правом результатів цієї взаємодії не є пасивним, «дзеркальним» відображенням існуючого суспільного порядку. Навпаки, право є активним і само впливає не тільки на те, що воно відображує, але й на свої власні формування та розвиток. Це робить право відносно самостійним суспільним явищем, а подальша еволюція права як незалежного соціального феномена закріплює та розвиває цю самостійність.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте соціальну обумовленість правових норм та викликаних ними правовідносин.
2. Які фактори впливають на правотворчу діяльність та зміст правових актів?
3. Охарактеризуйте сучасну соціокультурну ситуацію та її вплив на розвиток взаємодії суспільства, держави і особистості.
4. Визначте рівні, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.
5. Визначте соціальні функції права.

Рекомендована література

1. *Гетьман І.* Право як засіб соціального спілкування // Проблеми законності. – Х., 2005. – Вип. 75. – С. 13–20.
2. *Гречин А. С.* Социология правового сознания: Учеб. пособие для вузов. – М., 2001.
3. *Дністрянський С. С.* Соціальне поняття права // Академічна юрид. думка. – К., 1998.
4. *Жоль К. К.* Философия и социология права: Учеб. пособие. – К., 2000.
5. *Золотарева Ю. И.* Социальный капитал и реализация права в контексте функционирования современного общества // Вісн. Міжнар. Слов'ян. ун-ту. Сер. Соціол. науки. – Х., 2005. – Т. 8, № 1/2. – С. 61–64.
6. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – М., 1986.
7. *В. В. Касьянов, Н. Н. Нечипуренко.* Социология права. – Ростов н/Д, 2002.
8. *Керимов Д. А.* Проблемы общей теории права и государства: В 3 т. Т. 1. Социология права. – М., 2001.
9. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. – М., 1995.
10. *Кульчар К.* Основы социологии права. – М., 1981.
11. *Лапаева В. В.* Социология права. – М., 2000.
12. *Неновски Н.* Право и ценности. – М., 1987.
13. *Новікова М.* До питання створення правокомпромісної теорії гармонізації суспільних відносин // Право України. – 2006. – № 1. – С. 29–32.
14. *Українське суспільство, 1992–2006: Соціол. моніторинг НАН України / Ін-т соціології.* – К.: Ін-т соціології, 2006. – 577 с.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА

3.1. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права

Проблема ефективності є ключовою у функціонуванні будь-якого соціального інституту. Право в цьому розумінні не є винятком. Від рівня соціальної ефективності залежать його життєздатність і функціональна повноцінність.

У найзагальнішій своїй формі ефективність як соціальне явище відбиває співвідношення між людською діяльністю та її наслідками. Маючи такий об'єктивний зміст, ефективність виступає як оціночна категорія. При розгляді питань соціальної ефективності права досліджують саме *соціальну* ефективність, а не будь-яку іншу її форму. Цей недолік трапляється особливо часто, коли замість критеріїв соціальної ефективності, які відбивають соціальні зміни в суспільстві під впливом права, використовуються відомчі або інституціонально-правові критерії. Ось чому при визначенні поняття соціальної ефективності права слід виходити із загальновизнаного поняття соціальності. Визначення «соціальний» стосовно якогось явища означає, що воно є втіленням певної системи суспільних відносин і виявляє свою сутність через ці відносини. Виходячи з цього, *соціальну ефективність права* можна визначити як міру цільових можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин та на їх зміни.

Ключовими поняттями в цьому визначенні є «право», «міра» і «можливість». Розкриємо їх в контексті саме соціальної ефективності права.

Під поняттям «право» у суспільній свідомості розуміється виправдана, обґрунтована свобода або можливість поведінки, що визнаються суспільством.

Поряд з цим слід особливо наголосити на основоположній ролі в кожному політично і соціально розвиненому суспільстві природного права (права на життя, свободу, безпеку, власність тощо). Воно є відбиттям природних принципів і норм взаємин між людьми, а також між людьми і державою. Ці принципи і

норми у своїй основі є незмінними і абсолютними, вони існують незалежно від держави і водночас охороняються нею. Саме вони є підґрунтям юридичних норм і виконують стосовно них функцію об'єктивних вимог, яким вони мають відповідати.

Оскільки природне право пов'язане з природними, а також з основоположними соціальними якостями людини і виступає як фундаментальна риса її життєвого процесу, то поняття «ефективність» до нього непридатне, як непридатне воно, наприклад, до таких понять, як «життя» або «здоров'я». Це впливає з того, що природне право, як невід'ємна якість статусу кожної особистості, має цінність саме в собі. Тим самим воно шляхом порівняння з собою визначає значущість, ефективність настанов, створених державними інститутами. Природне право, таким чином, є не що інше, як абсолютним соціальним заходом юридичних норм і настанов. Зважаючи на соціальний аспект поняття «природне право» і на те, що воно існує незалежно від будь-яких зовнішніх сил, соціальну ефективність права можна визначити також як рівень реалізації в конкретних соціальних обставинах природних прав людини і вплив цього рівня на ті суспільні відносини, в які вона включена.

Перейдемо до категорії міри. Вона відбиває єдність і взаємозалежність кількісного і якісного аспектів в процесі розвитку певних явищ. Завдяки якості ці явища відрізняються від інших, а кількість характеризує сукупність цих явищ, тобто тих, в яких утілені саме такі якісні характеристики.

Далі. Якщо змінюється кількість явищ, які мають певні якісні характеристики, це неминуче веде до того, що вся їх сукупність, а отже, і кожне із них, матимуть уже якусь нову якість. При незначних кількісних змінах ця взаємозалежність найчастіше залишається непомітною, але коли такі зміни досягають певних розмірів, то відбувається певний якісний ривок, і ним не можна нехтувати. Саме міра і є тією межею, поза якою збільшення або зменшення кількості якихось явищ веде до набуття ними нових якостей. Якщо мова йде про явища соціальні, то і нові якості теж будуть соціальними.

Але при цьому виникає питання: що ж брати за критерій змін при встановленні ступеня розвитку тих або інших соціаль-

них явищ? Що стосується соціальної ефективності права, то тут критерієм може бути одне — реалізація природних прав людини і її вплив на соціальні відносини, в які людина включена. Це абсолютний критерій, всі інші, можливість яких не заперечується, є сходинками або конкретною трансформацією цього критерію і повинні, у свою чергу, зіставлятися з ним.

Для пояснення наведемо приклад із корупцією.

Корупція тією або іншою мірою існувала завжди. Навіть у непідкупній поліції Німеччини трапляються випадки корупції. Тому найголовніше у підході до неї — це поширеність (кількісна характеристика) і соціальні наслідки (якісна характеристика). Якщо випадки корупції є поодинокими, то може йтися про нехтування природними правами і свободами (наприклад, права безпеки або власності) окремих людей. З огляду на цю проблему можна казати про недостатню соціальну ефективність права. Картина якісно змінюється, якщо корупція «обплутала» цілі соціальні прошарки суспільства. За цих обставин такі соціальні групи набувають перебільшеного соціального значення, а ті, що й так обмежені у своєму соціальному впливові, зазнають ще більшої соціальної нерівності. У такій ситуації можна констатувати кризовий стан соціальної ефективності права. Нарешті, можливою є ситуація, коли корупцією «просякнуте» все суспільство. В цьому разі нехтують природними правами всіх, і можна зробити висновок про соціальну неефективність права. Таким чином, «порогами» якісних змін щодо міри соціальних наслідків є паплюження природних прав людини за таким ланцюжком «особистість — соціальний прошарок (спільнота) — суспільство». Наведена залежність не обов'язково може стосуватися держави в цілому. Такий підхід є правомірним для оцінки соціальної ефективності права в будь-якій сфері, адже методологія підходу до ступенів соціальної ефективності у цьому разі не може бути зміненою.

Категорія можливості, яка фігурує у визначенні поняття «соціальна ефективність права», є відбиттям того факту, що ефективність завжди є ефективністю людської діяльності, і тому спирається на певний вибір варіантів поведінки. Без цього поняття сама ідея соціальної ефективності права, як міри дійсного

впливу права на стан соціальних відносин, втратила б практичну значущість. Справді, без вибору лінії поведінки, завдяки якій по-різному здійснюється діяльність і реалізується соціальний потенціал права, ефективність не мала б оціночного змісту і виступала б лише як категорія констатації, а не оцінки.

Система соціальних відносин — це не що інше, як реально існуюче суспільство у його конкретному різноманітті. Тому ефективність права слід розглядати у двох аспектах. Перший визначає оцінку ефективності з позицій загальної природи права і спрямованості його впливу на стан суспільних відносин. Другий — відбиває необхідність підходу до соціальної ефективності права як явища, що існує в конкретному суспільстві і неминуче віддзеркалює в зв'язку з цим його найсуттєвіші ознаки. Тому і методологічні засади вивчення соціальної ефективності права доцільно розглядати також у цих аспектах.

Якщо виходити з європейської традиції підходу до сутності права, а отже, і до проблем його ефективності, то методологічними засадами такого підходу є, по-перше, поняття волі особистості як абсолютного виразу права, а по-друге, погляд на кожне правове явище, як на прояв певної соціальної доцільності. Ці засади фактично є двома характеристиками єдиного нерозривного явища — правової дії, яка спрямована на певний соціальний результат. Щоб воля особистості могла стати реальністю, має існувати реальна сфера свободи особистості. Такою сферою є власність, тобто річ, що підкорена у своєму соціальному призначенні людській волі. З огляду на особистість справжнє значення власності полягає не стільки у здатності задовольняти якісь потреби, скільки в тому, що вона надає особистості соціального змісту. Більше того, за висловом Гегеля, лише «у власності особистість виступає як розум». Через особистість відносини власності просякають усю соціальну тканину суспільства і визначають стан суспільних відносин. Оскільки ці відносини відбивають у найбільш суттєвій формі стан і напрямки соціального розвитку, то і соціальну ефективність права слід характеризувати, перш за все, з точки зору його впливу на регулювання відносин власності, соціальні наслідки і доцільність такого регулювання.

Таким чином, аналіз соціальної ефективності права буде то фундаментальнішим, що органічніше він пов'язаний із власністю та формами її прояву. Втім, можна заперечити, що право охоплює також коло соціальних відносин, які з власністю безпосередньо не пов'язані. Це так. Але констатація цього факту не відмінє того стану речей, що не існує соціальних процесів, регульованих правом, які б, по-перше, так або інакше не впливали на реалізацію волі особистостей через речі, тобто на відносини власності та їх прояви, а по-друге, самі не відчували б впливу цих відносин.

Специфіка права, яка має вирішальне значення у підході до його соціальної ефективності, полягає в тому, що воно своєю практичною метою має, врешті-решт, узгодження між суб'єктами правових дій.

Узгода є особливою формою прояву волі суб'єкта в процесі соціального спілкування. Вона завжди дещо обмежує соціальний простір його дій, але водночас виводить ці дії, з точки зору ефективності, за межі тих можливостей, що є у відокремлених суб'єктів. Досягається це за рахунок того, що кожен учасник узгоди обмежує себе в якихось відносинах, але обмежує як на власну користь, так і на користь інших учасників узгоди. Ця сукупність корисних обмеженостей, якщо вони здійснені за власною волею і мають на увазі врахування інтересів усіх учасників узгоди, є джерелом загального виграшу, тобто соціальної ефективності узгодження.

Оскільки обмеженість, на яку іде кожен учасник узгоди, здійснюється в рамках саме узгоди та її цілей, тобто включена у систему, то формування загального виграшу відбувається за законами емерджентності¹. Це означає, що соціальну ефективність правових дій, які спрямовані на досягнення узгоджень, слід оцінювати не як просту суму виграшів їх учасників, а як сукупну суспільну ефективність, тобто ефективність вищого порядку. Втрати теж слід оцінювати за цим же принципом. Із сказаного випливає, що узгоди, з огляду на соціальну ефектив-

¹ Емерджентність – явище, коли ефективність системи як єдиного цілого перевищує суму ефективностей окремих ланок, що входять до цієї системи.

ність права, є бажанішою формою спілкування, необхідність якої випливає саме із сутності права.

Однією із найфундаментальніших проблем соціальної ефективності права є проблема, по-перше, перетворення права у його видимість, а по-друге, врахування соціальних наслідків такого перетворення. Перетворення права, завдяки діям окремих особистостей або їх спільнот, у видимість права Гегель назвав неправом. Неправо виступає у трьох формах:

– неправо без наміру; його особливістю є те, що сам суб'єкт неправових дій неправо, тобто видимість права, сприймає як право;

– обман; тут суб'єкт нібито правових дій знає їх правову видимість, а об'єкт сприймає ці дії як реальне право;

– злочин, тобто дія, за якої і суб'єкт, і об'єкт сприймають її як неправову; під час злочину немає навіть видимості права і зв'язок з ним полягає лише в тому, що «автор» злочину своєю дією уже дав згоду на покарання відповідно до вимог права.

Вплив неправу на загальну соціальну ефективність права завжди має негативну спрямованість. Сутність справи тут полягає у такому.

Поступово стає загальновизнаним той факт, що право має забезпечувати не лише формальну, а і змістовну рівність у межах, визначених правом. Достатньо згадати правові застереження щодо соціальної дискримінації. Соціально змістовний аспект права полягає в закріпленні певних соціальних ролей людей і їх соціальних цінностей, тобто у впливі на соціальну ситуацію в суспільстві. (Між іншим, саме тому люди так прагнуть нових і справедливих законів.) Неправо ж руйнівню впливає на цю ситуацію. По-перше, перестає тією або іншою мірою діяти принцип всезагальності права, що спричиняє перетворення соціальних ролей і можливостей, які закріплені правом, у видимість. По-друге, руйнується об'єктивно необхідний рівень співвідношення між правом і суспільними відносинами. По-третє, з перетворенням права у видимість або навіть у свою протилежність перетворюються у видимість права і свободи, в першу чергу соціальні, людей.

З точки зору соціальної ефективності права тут впливають, принаймні, два висновки. Один із них полягає в тому, що право є соціально ефективним лише тоді, коли воно здатне чинити дієвий опір неправу. При цьому не тільки тоді, коли неправова дія уже відбулася, а й на тому етапі, коли така можливість лише зароджується. Тому цілком слушним було б оцінювати, наприклад, ефективність правових актів з огляду й на те, виникнення і розвиток яких негативних соціальних процесів вони нейтралізували. Другий висновок можна сформулювати так: що швидше і ефективніше право здатне подолати неправу, то більш соціально надійним воно є. Другий висновок має особливе значення для соціальної і економічної сфер тих суспільств, в яких відбуваються фундаментальні трансформації. Особливо слід зважати на те, що в періоди трансформацій неправу може виникати як наслідок відставання розвитку права від змін у соціально-економічній сфері. Наприклад, в Україні податкова система і її законодавча база не відбивають ринкової орієнтації вітчизняної економіки — і як наслідок, близько 20% підприємств не сплачують податків, а 40–50% віддають перевагу тінізації економіки.

Після того як виявлено зміст поняття соціальної ефективності права, виникає цілком слушне питання: а як на практиці виявляє себе соціальна значущість права, в якій формі відбувається соціальний вплив права? Таких форм декілька.

Першою і визначальною формою впливу є інтеграція під впливом права соціальних утворень та їх взаємодія з метою реалізації через них всієї сукупності прав і свобод особистості. Другою формою є контроль і узгодження соціальної поведінки людей на основі дотримання ними тих ролей, що не тільки визначені конкретними обставинами, а й свідомо ними обрані, виходячи із їх природних прав і свобод. Третьою формою виступає регуляція соціальних відносин. При цьому мають на увазі не примус, а соціальне стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що вже випробоване у суспільній практиці як соціальна цінність. Четвертою формою регулятивних дій права, що забезпечують його соціальну ефективність, є дії охоронні. Причому охорону розуміють з двох точок

зору. З одного боку, як безпосередній правовий захист соціальних інтересів громадян соціальних груп і всього суспільства, з другого — як стимулювання таких соціальних дій, наслідком яких було б зміцнення існуючих суспільних відносин і нейтралізація тих соціальних тенденцій, що їм загрожують. Нарешті, п'ятою формою виступає соціальна комунікація. Особливу і дедалі більшу роль у ній відіграє соціальна інформація. Зважаючи на тенденцію перетворення сучасних суспільств у такі, що функціонують за законами інформації, тобто за законами передачі одним об'єктом своїх якостей іншому, можна було б говорити про самостійну інформаційну форму прояву соціальної ефективності права.

На завершення розгляду суспільних форм, через які виявляються вплив і соціальна ефективність права, слід підкреслити, що всі ці форми виступають у системній єдності і залежності одна від одної. А тому жодна з цих форм при розгляді соціальної ефективності права, по-перше, не може бути проігнорована, а по-друге, не може розглядатися у відриві від інших форм. Ці вимоги обумовлені вже тим, що право, не зважаючи на багатогранність його соціального впливу, є явищем цілісним.

Сутність і соціальне призначення права визначають співвідношення проблем розвитку права як суспільного інституту та його соціальної ефективності. Закономірності цього співвідношення можуть бути сформульовані так.

По-перше, соціальна ефективність стосовно права — це кінцева цільова категорія. Право існує не заради самого себе, а для забезпечення таких соціальних відносин, що є сприйнятливими для суспільства і здатні втілитися у життя соціально визнані інтереси особистостей, їх природних прав і свобод.

По-друге, вимоги соціальної ефективності права мають пріоритет порівняно з оціночними критеріями самого права і одночасно мають стосовно цих критеріїв статус об'єктивних вимог. Саме цими вимогами повинна керуватися правова система.

По-третє, суспільні зміни, що ведуть до нового підходу у призначенні права, неминуче супроводжуються відповідними

змiнами також у пiдходi до соцiальної ефективностi права. Але за жодних обставин це не може вiдмiнити або применшити кiнцеву iнтегральну оцiнку соцiальної ефективностi права — становище особистостi у суспiльствi, рiвень реалiзацiї її природних прав i свобод.

По-четверте, соцiальна ефективностi права виступає як єдностi змiстовного, аналітичного та оцiночного аспектів у пiдходi до тих суспiльних вiдносин, що залежать вiд функцiонування права. Змiстовний аспект соцiальної ефективностi права — це визначення тих конкретних соцiальних вiдносин, на якi безпосередньо впливає правове втручання. Аналітичний аспект вiдповiдає на питання про стан соцiальних вiдносин, а оцiночний — дає вiдповiдь щодо того, наскiльки цей стан, iнiцiюваний правом, вiдповiдає суспiльним потребам i можливостям, потребам i соцiальним вимогам особистостей.

По-п'яте, соцiальна ефективностi права як соцiальний феномен має притаманнi лише їй суспiльнi форми прояву. Цi форми визначають змiст i структуру як системи критерiїв соцiальної ефективностi права, так i її показникiв.

3.2. Критерії соціальної ефективності права

Філософська i соцiологiчна думка пiд ефективностiю розуміє «мiру цiльової можливостi». Виходячи з цього, проблему оцiнки соцiальної ефективностi права слiд вирiшувати, починаючи з мети як основоположного ключового поняття ефективностi.

Атрибутивною ознакою соцiальної ефективностi права, як уже зазначалось, є рiвень реалiзацiї прав людини i його вплив на стан соцiальних вiдносин, в якi вона залучена. Iз цього виходить, що реалiзацiю прав людини як суб'єкта соцiальних вiдносин можна вважати абсолютною оцiночною метою права. Всi iншi рiзновиди мети є похiдними вiд неї або сходинками до її досягнення. Саме подiбна мета надає соцiального змiсту будь-якому поняттю, що пов'язане iз соцiальною ефективностiю права та його оцiнкою. Таке цiлеполягання, а також здатнiсть визначати рiвень досягнення цiєї мети i лежать в основi оцiночної природи соцiальної ефективностi права.

Категорія мети є методологічною передумовою розмежування таких понять, як «соціальна ефективність» і «безпосередній ефект», які на практиці, особливо, коли йдеться про дієвість конкретних законодавчих актів і правових заходів, нерідко змішуються. У повсякденному сприйнятті соціальна ефективність дуже часто вважається тією або іншою мірою досягнутою, якщо є позитивний безпосередній ефект. Утім, позитивний ефект не завжди означає кінцеву соціальну ефективність, тобто ефективність, співвіднесену з кінцевою метою функціонування правової системи. Більше того, між цими поняттями можливі суперечності. Справа в тому, що оцінка ефекту найчастіше базується на критеріях, встановлених саме правовою системою і тому завжди, із соціальної точки зору, дещо обмежені, оскільки намагаються оцінити плинну діяльність одного інституту (правової системи), а не його вплив на стан соціальних відносин у всьому його різноманітті.

Проблемою, з вирішення якої починається науковий підхід до аналізу і оцінки соціальної ефективності права, є проблема критеріїв ефективності. Під критеріями соціальної ефективності права розуміють такі ознаки правових дій, спираючись на які можна дати оцінку і зробити висновки про стан та зміни тих соціальних відносин, що перебували під впливом цих дій. Безпосереднім джерелом саме таких оціночних критеріїв соціальної ефективності є ті форми, через які виявляє себе соціальна ефективність права як соціальний феномен. До них слід віднести:

– практичні наслідки окремої правової дії або системи дій, тобто їх корисність з точки зору реалізації прав і свобод особистостей безпосередньо або через їх об'єднання;

– вплив на правову соціалізацію тих членів суспільства або соціальних прошарків, на яких розраховані ці правові дії (особливо на ціннісні мотиви поведінки людей у процесі правової комунікації, соціальні мотиви примусової необхідності правового спілкування), а також вплив на характер і ступінь розповсюдження невизначених, але діючих правових мотивів;

– рівень соціальної органічності правових принципів або правових дій з точки зору реалізації прав і свобод людини;

– економічність, тобто здатність забезпечити соціальну ефективність оптимально необхідними людськими, матеріальними, фінансовими ресурсами;

– соціальна доцільність, під якою розуміють здатність правового припису або правової дії забезпечити соціальну злагоду, сприяти зменшенню соціальної напруги, відкрити можливості подальшого розвитку соціальних відносин.

3.3. Показники соціальної ефективності права

Після визначення критеріїв, за якими має здійснюватися підхід до соціальної ефективності права, наступним кроком оціночного підходу до соціальної ефективності права є вирішення питання про показники ефективності. Під показниками соціальної ефективності права розуміють такі взаємозв'язки між соціальними явищами і процесами, що виступають як інструмент оцінки того стану конкретних соціальних відносин, який сформувався під впливом певних правових дій.

Перш ніж переходити до обґрунтування і характеристики показників соціальної ефективності права, слід зважати на дві обставини. Перша пов'язана з тим, що показник соціальної ефективності права — це засіб розкриття стану цієї ефективності стосовно якогось її критерію. Саме критерій надає змісту показникові. Без такої орієнтації система показників нагадуватиме механічний млин, якому все одно що перемелювати — зерно чи каміння.

Обставина друга полягає у такому. Показників, які б одразу через просту їх підстановку в якусь формулу оцінили соціальну ефективність конкретної правової дії, не існує. Не існує хоча б тому, що «соціальна ефективність» є поняттям комплексним і що сама ця комплексність накладається на безмежну різноманітність конкретних обставин, які супроводжують кожну правову дію і завжди мають для її оцінки суттєве значення. Отже, необхідно мати такі оцінювальні показники, які, по-перше, дають можливість шляхом врахування конкретних обставин наповнити їх відповідним змістом, а по-друге, сукупність яких здатна дати відповідь щодо саме соціальної, а не якоїсь іншої

ефективності правових дій. А складність поняття «соціальна ефективність права» ускладнює систему її показників. Це, у свою чергу, означає складність процедури використання показників соціальної ефективності. Але іншого шляху просто не існує.

За практичного підходу до показників соціальної ефективності права зразу виникає проблема, а що саме буде тим конкретним явищем, яким оперуватимуть ці показники. Зважаючи на багатоплановий і комплексний характер прояву соціальної ефективності права, найбільш доцільною формою показникових величин можуть бути соціальні наслідки функціонування права. Соціальні наслідки — це будь-які зміни соціального характеру, що відбуваються у суспільстві під впливом права. Підхід з позицій соціальних наслідків може вважатися для оцінки соціальної ефективності права найбільш доцільним. По-перше, соціальний результат (наслідок) — це явище об'єктивне, і тому воно може бути основою дійсної оцінки і дійсного аналізу соціальної ефективності. По-друге, в соціальному результаті завжди є можливість порівняння з дійсністю, з її тенденціями і можливостями, тобто це поняття не тільки аналітичне, а й оціночне. Нарешті, по-третє, соціальні результати, як відображення стану соціальних відносин і їх змін під впливом права, можуть мати безліч конкретних форм такого відображення. А це означає, що сукупність таких результатів (наслідків) спроможна відобразити всю складність проявів соціальної ефективності за певних конкретних обставин. Таким чином, об'єктивний, одночасно багатоплановий і універсальний характер поняття «соціальні наслідки (результати)» робить його використання при оцінці соціальної ефективності права змістовним і доцільним.

Може здаватися, що оперування поняттям «соціальний результат» — це занадто загальний підхід. Але це не так. Визначені вище критерії соціальної ефективності права і докладне їх розшифрування стосовно конкретних ситуацій дають можливість відповідної багатогранної розшифровки самого поняття наслідків та їх змісту. Є важливим і те, що наслідки, хоча і виявляються за певними критеріями, але постають щодо них як нейтральні, конкретні і багатогранні факти. Нарешті, со-

ціальні наслідки, якщо вони розглядаються з точки зору соціальної ефективності права, завжди є чітко взаємозалежними, а отже, мають певну кількісну визначеність. На підставі зазначеного, реальна ефективність правових дій виступає як сукупність значущих соціальних наслідків, що виникли внаслідок впливу цих дій і які розглянуті під кутом зору критеріїв соціальної ефективності права. Використання ж показників цієї ефективності спирається на наявність і врахування цих наслідків.

Юридична думка виробила досить всебічну і гнучку систему показників оцінки правової ефективності законодавчих приписів і правових дій. Вони в дещо зміненому вигляді можуть бути використані також при аналізі і судженнях про соціальну ефективність права. Розгляд цих показників слід починати з виокремлення *безпосередньої* і *опосередкованої* соціальної ефективності. Під цим кутом зору мають розглядатися і соціальні наслідки. Безпосередня соціальна ефективність — це такі соціальні наслідки, що стосуються безпосередніх суб'єктів або об'єктів правових дій і досягнення яких (наслідків) передбачалось цими діями. Та цим справа не вичерпується. Наприклад, якщо мова йде про приватизацію, то її можна оцінювати щодо стану і темпів роздержавлення власності, ефективності цього роздержавлення, впливу приватизації на структуру економіки і соціальну структуру тощо. Але на ці самі зміни можна поглянути інакше, з точки зору формування громадянського суспільства. Тоді соціальну ефективність цих змін необхідно дослідити з огляду на те, який внесок вони зробили у досягнення цієї кінцевої соціальної мети. Під подібним кутом зору можуть розглядатися майже всі соціальні наслідки правових дій, бо майже завжди досягнення під впливом права будь-яких соціальних змін виступає як необхідна ланка досягнення майбутньої мети. Соціальні зміни, що виникли під впливом права та виступають як складова частина досягнення більш далекосяжної соціальної мети — це і є опосередкована соціальна ефективність права. Проблема опосередкованої ефективності має величезне значення в період великих соціальних зрушень або трансформацій. За деяких випадків вона може навіть конкурувати з безпосередньою

соціальною ефективністю. Всі ці аспекти слід враховувати при аналізі соціальної ефективності права за тих суспільних умов, що склалися в Україні.

Як безпосередня, так і опосередкована соціальна ефективність, можуть бути оцінені за допомогою показників *первинних* і *вторинних* соціальних наслідків. Первинні (або цільові) соціальні наслідки — це ті соціальні наслідки, оцінка яких відбувається на підставі тих безпосередніх цілей, задля яких приймається і втілюється правовий акт або вчиняється певна правова дія. Якщо продовжити мову про приватизацію, то первинним соціальним наслідком слід вважати рівень роздержавлення власності, бо саме задля реалізації цієї конкретної мети приймаються законодавчі акти, що стосуються приватизації, і здійснюються відповідні правові дії. Первинні соціальні наслідки у свою чергу поділяються на *передбачені* і *непередбачені*, зміст яких є зрозумілим із самої їх назви. Передбачені і непередбачені первинні соціальні наслідки можуть поділятися на *позитивні* і *негативні*. Критерієм позитивності або негативності виступають схвалення і сприйняття соціальних змін особистостями або їх спільнотами. Іноді зважають на схвалення чи відторгнення соціальних змін владою, але це не зовсім коректно, бо суспільство і влада — це не одне й те саме.

Унаслідок впливу права на якісь соціальні процеси або явища можуть виникнути такі наслідки, які суспільство (або держава) не схвалюють. Водночас вони змушені погодитися з цими наслідками, оскільки їх виникнення неминуче пов'язане з умовами досягнення основних соціальних цілей. Ці наслідки і належать до *вторинних соціальних наслідків* у системі соціальної ефективності права. Непередбачені негативні соціальні наслідки і вторинні наслідки виступають як *загальні втрати ефективності*. З урахуванням цього поняття «кінцева безпосередня ефективність» буде виступати як різниця між первинною ефективністю і загальними втратами ефективності. Якщо негативні наслідки передбачені, але суспільство не має наміру з ними погоджуватися і буде проти них боротися, то такі наслідки, на відміну від вторинних, виступають як *первинні передбачені негативні наслідки*.

Поряд із системою безпосередніх (цільових) і опосередкованих наслідків слід звернути увагу ще на один аспект ефективності функціонування правової системи. Йдеться про той додатковий вплив на суспільство і суспільні відносини, який починає самостійно здійснювати людина, що під впливом права набула якихось нових соціальних або соціально-психологічних рис. Цей вплив можна назвати ефектом соціалізації. З цієї точки зору, наприклад, немає нічого небезпечнішого для соціальної ефективності права, ніж несправедливі рішення. І річ не лише у тому, що від них страждають конкретні люди, а правова система у таких випадках не реалізує свого соціального призначення. Головне, з огляду на соціальну ефективність права, полягає в тому, що особа, яка підпала під таке рішення, у процесі спілкування з іншими людьми своїм досвідом руйнівню впливає на правові цінності і соціальні настанови оточуючих і тим самим сприяє деформації всієї системи соціальних і правових відносин.

З метою ілюстрації конкретного підходу до показників соціальної ефективності права розглянемо такий приклад. Під тиском обставин і громадської думки суди України досить широко почали приймати позови від громадян у зв'язку з затримками виплат заробітної плати. Так, у Харківській області протягом лише першої половини 1998 р. прийнято понад 5 тис. рішень про погашення такої заборгованості, з яких виконано біля 20%. На підставі яких показників можна оцінити соціальну ефективність цих рішень? Первинним передбаченим позитивним наслідком є те, що частину заборгованості (20%) все таки погасили. Первинним передбаченим негативним наслідком є все ж невиклата заробітної плати, незважаючи на наявність судових рішень. Непередбаченим же первинним негативним наслідком став надзвичайно високий рівень невиклат (понад 4 із 5 тис.). До вторинних наслідків слід віднести, як свідчать працівники юстиції, надзвичайну переобтяженість судів і фактично виниклу тенденцію перекласти клопіт про виплату заробітної плати з організацій і установ, які мають цим займатися, наприклад профспілок, на суди та правоохоронні органи.

Слід зважити й на те, що під впливом масового ігнорування судових рішень, з одного боку, у працівників підприємств зросло почуття соціальної незахищеності, а з другого боку (у керівництва деяких підприємств і установ) — почуття вседозволеності, свавілля, що певною мірою збільшило соціальну напругу у відносинах між ними. Цей наслідок слід також віднести до вторинних соціальних наслідків. Така ситуація нанесла дошкульного удару по статусу самої правової системи. Але ж з огляду на підвищення соціальної ефективності права вона має позитивний аспект. Цей аспект не виявився б так яскраво, якби судові органи не втрутилися у справу регулювання соціальних відносин. Завдяки такому втручанням стала очевидною необхідність радикальних змін у політиці заробітної плати, а також підвищення авторитету і соціальної ефективності дій судових органів. Непередбачені первинні негативні наслідки (надзвичайно високий рівень невиконання судових рішень) і вторинні наслідки (зростання соціальної напруги у відносинах між працівниками і керівництвом підприємств і установ) підказують, у якому напрямку має здійснюватися робота щодо підвищення соціальної ефективності судових дій. З одного боку, це максимальне використання судами тих можливостей правового впливу, які вони мають. З другого — підтримка органами влади, застосування ними не лише адміністративних, але й організаційних та інших санкцій, спрямованих на виконання судових рішень. Наприклад, при значній кількості невиконання судових рішень про виплату заробітної плати конкретними підприємствами або установами стосовно їх керівників могли б прийматися рішення про їх професійну і етичну неспроможність.

Головні аспекти комплексної соціальної ефективності застосування правових норм становлять певну систему, в якій висновок про інтегральну ефективність робиться на основі сукупної оцінки загального стану реалізації прав і свобод особистостей при застосуванні розглянутих правових норм. Згідно з цим алгоритм (послідовність дій) при визначенні соціальної ефективності застосування правових норм матиме такий вигляд.

1. Визначається безпосередня соціальна ефективність окремого аспекта (Е).

Безпосередня соціальна ефективність
= цільові передбачувані наслідки
+ непередбачувані позитивні наслідки
– непередбачувані негативні наслідки
– + оцінка опосередкованої соціальної ефективності (перед-
бачувані опосередковані позитивні наслідки
– + непередбачувані опосередковані позитивні наслідки —
непередбачувані негативні наслідки).

2. Визначається інтегральна соціальна ефективність. Вона виступає як сукупна оцінка всіх аспектів ефективності:

$E A_1, E A_2, E A_3, E A_4, E A_5 \quad E \text{ інтегр.},$

де — символ входження елемента в множини, що характеризує соціальну ефективність.

Розглядаючи запропоновану залежність, слід зауважити таке.

1. Наведена система залежностей є не розрахунковою формулою, а алгоритмом, який визначає сукупність оціночних дій, необхідних для того, щоб визначити, чи відбулися під впливом права зміни в конкретних соціальних відносинах.

2. Кожна із ланок аналізу соціальної ефективності права обов'язково входить до системи поняття кінцевої ефективності, а тому без жодної з них не можна мати цілісного уявлення про соціальну ефективність правової дії або норми.

3. Залежно від конкретних обставин, ланки інтегрованого поняття соціальної ефективності можуть бути більш деталізовані, але робити таку деталізацію доцільно в межах запропонованих укрупнених структурних одиниць ефективності.

4. Остаточна підсумкова оцінка ефективності повинна здійснюватися шляхом обов'язкового врахування того, як вирішена кожна із основоположних проблем ефективності. При цьому слід зазначити, що позитивні показники однієї ланки ефективності не можуть «перекрити» негативні наслідки іншої. Пояснюється це просто. Негатив у якійсь ланці спотворює всю систему ефективності і спричиняє якісні зміни в ній. А якщо внаслідок позитивного впливу іншої ланки у цій системі теж відбуваються позитивні зрушення, то це зрушення зовсім іншого характеру. Інакше кажучи, нейтралізувати негативний

вплив якоїсь ланки може лише вона сама. Спроба замінити цей вплив чимось іншим не вирішує справи, а лише заплутує її і «ускладнює» виниклі негаразди, і це робить їх ще більш небезпечними.

Системний характер оцінки соціальної ефективності права впливає з того, що кожна з ланок системи допомагає розкрити ефективність під кутом зору часткових критеріїв, таких, наприклад, як корисність, економічність тощо. Оскільки такі критерії, як корисність, економічність, органічність, адекватність, оптимальність, відбивають різні сторони реального стану соціальної ефективності права — і жодна із цих сторін не може бути відкинута, — то й аналіз ефективності неминуче повинен мати системний характер. Саме цю вимогу і відбиває запропонований алгоритм визначення безпосередньої соціальної ефективності права.

Крім безпосередньої соціальної ефективності правових приписів і дій, існує, як уже зазначалося, ефективність опосередкована. Значення її дуже часто недооцінюється або не враховується зовсім, бо безпосереднього виконувача завжди цікавить безпосередній результат і безпосередня ефективність.

Опосередкована соціальна ефективність права, коли часткові наслідки практичних дій права є ланками досягнення якоїсь більш далекої мети, в умовах України звернула на себе увагу при законодавчому забезпеченні переходу до ринкової економіки. Більшість законодавчих актів, вирішуючи конкретні питання щодо розвитку, наприклад малої підприємницької діяльності, водночас були необхідною ланкою далекосяжної об'єктивної мети — перетворень власності. І цей внесок стосовно далекосяжної фундаментальної цілі, з точки зору соціальної ефективності права, був не менш значущим, ніж рішення певних конкретних безпосередніх проблем.

Опосередкована ефективність визначається шляхом використання тих самих показників, що і безпосередня (первинні наслідки передбачені — позитивні й негативні, первинні наслідки не передбачені — позитивні й негативні, вторинні соціальні наслідки). Різниця при такому визначенні полягає лише у тому, що за оціночну мету береться більш широка і віддалена мета.

Підсумовуючи зазначене, безпосередню соціальну ефективність права можна визначити за двома ознаками. По-перше, вона зіставляється і оцінюється за допомогою тієї мети, а також бажаних соціальних наслідків, які передбачалися застосуванням лише оцінюваних правових дій. По-друге, безпосередня ефективність — це соціальна ефективність уже здійсненої і завершеної правової дії. Опосередковану ж соціальну ефективність права можна охарактеризувати як стан речей, що виникає і може дати значущі соціальні наслідки за умови наступної додаткової правової діяльності. Опосередковані наслідки можна розглядати як внесок у досягнення тих цілей, що не стосуються безпосередньо досліджуваної дії, але без цього внеску досягнення соціально значущих подальших цілей неможливе. Із цього випливає один висновок: дослідження соціальної ефективності права буде дійсно повноцінним лише у тому разі, якщо досліджується як безпосередня, так і опосередкована соціальна ефективність, тобто проблеми ефективності поточні й стратегічні.

Своєрідність і складність поняття соціальної ефективності права відбилися не лише на системі критеріїв і показниках цієї ефективності, на своєрідності її змісту, але й на характері їх застосування. Зміст і характер критеріїв і показників соціальної ефективності права мають неминуче впливати на послідовність користування ними, тобто на головні етапи дослідження цієї ефективності, а також на саму процедуру і методи аналізу та формулювання висновків з нього. Все це не може не бути предметом самостійного розгляду.

3.4. Методика аналізу соціальної ефективності права

Сукупність дій по використанню критеріїв і показників соціальної ефективності права, яка дає можливість виявити його фактичну ефективність — це і є методика аналізу соціальної ефективності права.

У процесі оцінки соціальної ефективності права слід викремити два його етапи.

Перший етап пов'язаний з виявом життєздатності бажаних змін у соціальних відносинах за допомогою права. *Другий етап*

являє собою безпосередню оцінку життєздатних змін у соціальних відносинах, які відбулися під впливом правових дій.

Загальні передумови, що визначають життєвість правової норми, це передумови, що повністю виключають не тільки ефективність, але і фактичну дію правового припису. Таке може статися за формальними причинами, коли правова норма не відповідає або суперечить актам вищої юридичної сили. Наприклад, будь-який правовий акт, що намагався б регулювати внутрішні відносини якоїсь релігійної общини, не міг би розглядатися з точки зору соціальної ефективності, оскільки суперечить ст. 35 Конституції України, де проголошене відокремлення церкви і релігійних організацій від держави. Абсолютною перешкодою до аналізу ефективності правової норми можуть бути протиправний характер закону і невитриманість обов'язкових вимог до нього, а також відсутність у суспільства інформації про норму права. Особливо гострою є ця проблема в сучасних умовах, коли владні органи вводять у дію приписи, про які знають лише вони, адресати ж освідчені про них лише в усній інтерпретації, частіше спотвореній.

Окрім формальних причин, відсутність соціальної ефективності права може виникнути також тоді, коли воно втручається у ті сфери суспільного життя, що за своєю соціальною природою не підлягають правовому регулюванню. Однією з таких сфер є особисті вподобання. Втручання права в цю сферу з соціальної точки зору є абсолютно неефективним, про що свідчить світовий досвід прийняття і впровадження так званих «сухих законів». Абсолютно неефективними в соціальному відношенні є правові акти, що намагаються діяти всупереч об'єктивному ходові часу. Наприклад, неможливо законодавчим шляхом змінювати терміни набуття якимось сторонами особистої чи громадянської зрілості. Не можна відновити також те, що колись існувало, але на момент прийняття правового акта не може бути відроджене, бо це призведе до фундаментальних порушень суспільної злагоди.

Таким чином, лише негативними за своїми наслідками можуть бути спроби за допомогою законів відродити те, що пережило себе історично. Такі зміни є суспільно неприпустимі.

мими. Наприклад, після поразки Великої французької революції і реставрації династії Бурбонів навіть їх прихильники (які, за образним висловом, «нічого не забули і нічому не навчилися») не наважилися відновлювати ті форми власності, особливо на землю, що існували до початку революції. Вони розуміли: час старої власності відійшов у минуле, спроби відновити її можуть привести до катастрофи, яка згубить і їх самих. З подібної причини вщухли пропозиції, які виникали в Україні в перші роки після отримання незалежності, щодо відновлення власності, націоналізованої під час революції 1917 р. і повернення її конкретним власникам або їх нащадкам.

У світлі зазначеного слід особливо наголосити на те, що ці два основоположних індикатори соціальної життєздатності правових дій (невтручання в особисті уподобання і неможливість за допомогою права реанімувати те, що віджило своє) являють собою узагальнення світового досвіду і використовуються щодо соціальної оцінки права досить широко.

Якщо за допомогою зазначених вище індикаторів виявлена нежиттєздатність уже існуючих або запроваджуваних за допомогою права соціальних змін, то питання може полягати лише в одному: як запобігти діям, передбаченим нежиттєздатним правовим рішенням, або як нейтралізувати негативні соціальні наслідки, якщо такі дії вже відбулися. При цьому, яка б система показників для соціального аналізу в цьому випадку не застосовувалася, мета аналізу полягає лише у виявленні негативних наслідків, оскільки позитивні наслідки в подібних випадках органічно неможливі. При виявленні соціальної нежиттєздатності тих або інших правових дій чи намірів лінія поведінки юридичних працівників може бути одна — зробити все, щоб наміри такого характеру не здійснювалися, а дії не повторювалися.

Другий етап безпосереднього аналізу соціальної ефективності права теж має свої особливості.

Так, обов'язковою передумовою аналізу соціальної ефективності права є врахування того, як ця ефективність по-різному виявляється на різних рівнях соціальних відносин. Соціологічна правова думка нараховує три таких рівні: а) особистісний; б) груповий (колективний), або соціальних інститутів; в) соціетальний (рівень усього суспільства).

Щоб проілюструвати це, повернемося до прикладу з невиплатами заробітної плати. Така невиплата є більш складним за своїми наслідками явищем, ніж це здається на перший погляд. По-перше, вона веде до зубожіння і деформації всіх форм міжособистісних відносин. По-друге, внаслідок такої невиплати людина фактично випадає зі сфери ринкових відносин як покупець. Виникає хибне коло: економіка не розвивається за відсутності належної кількості покупців, а покупців немає, бо їм не сплачують заробітну плату. Нарешті, по-третє, внаслідок таких невиплат знижується рівень життя у суспільстві в цілому, що неминуче спричиняє загальну соціальну нестабільність і загрозу соціальних вибухів. Аналіз соціальної ефективності правових дій, спрямованих на вирішення цієї проблеми, буде неповним і одностороннім, якщо не з'ясувати соціальні наслідки впливу правових дій на кожен із цих аспектів. Але такий розгляд є не що інше, як розгляд соціальної ефективності на різних рівнях соціальних відносин: у першому випадку на рівні відокремленого суб'єкта, у другому — на рівні соціального інституту (у цій ситуації таким інститутом виступає економіка) і в третьому — на рівні всього суспільства. Такий рівневий підхід є необхідним або принаймні бажаним у кожному випадку, коли розглядається соціальна ефективність певних правових дій. Він означає, що дослідження соціальної ефективності має здійснюватися щодо кожного з рівнів соціальних відносин.

За будь-яких завдань і особливостей дослідження розгляд ефективності на кожному з рівнів не можна розглядати як самоціль. По-перше, у цьому разі не виключена можливість перебільшення наслідків на будь-якому рівні за рахунок недооцінки наслідків на інших рівнях. Більше того, при відокремленому розгляді це стає неминучим. Недопущення такого негативу є однією з головних причин необхідності комплексного, тобто на всіх рівнях, розгляду змін у соціальних відносинах під впливом права. По-друге, позитивні або негативні наслідки на одному рівні можуть нейтралізуватися наслідками на іншому. Тому треба розглядати їх усі.

Отже, найбільш доцільним є повний аналіз соціальної ефективності права, здійснений послідовно на кожному із рівнів соціальних відносин за всіма критеріями і показниками.

З погляду на безпосередній аналіз соціальної ефективності конкретних правових дій найбільші труднощі криються у виборі фактів (соціальних наслідків), що стосуються соціальної ефективності права, і в їх інтерпретації. Вирішення цих проблем здійснюється засобами конкретних соціальних досліджень. Соціологія права як теоретична основа цих досліджень формує принципи, найбільш ефективні методи їх здійснення, а також послідовність дій у дослідницькому процесі.

Щодо методів підходу до вивчення соціальної ефективності як соціального явища, вони не мають принципових відмінностей порівняно з тими, що застосовуються для соціологічного аналізу інших суспільних явищ або процесів. До таких методів слід віднести: логічний, психологічний, статистичний метод моделювання. Але якщо враховувати дослідницьку специфіку стосовно соціальної ефективності права, то особливе значення слід надавати (і не забувати про це) системному та структурному аналізу, методу екстраполяції і оцінки тенденцій, дослідженню «дерева цілей», історичним аналогіям, соціально-правовим експериментам.

Що ж стосується послідовності аналізу соціальної ефективності права, то у загальній формі вона має такий вигляд.

I етап: а) дослідження тих проблем, що визначили необхідність правових актів і дій; б) визначення соціальних адресатів правових дій; в) вибір і ранжування критеріїв ефективності.

II етап: а) вияв «дерева соціальних цілей» правової норми або дії, співвідношення цілей із соціальними і правовими цінностями; б) оцінка правових і соціальних можливостей реалізації кожної зі складових частин «дерева цілей».

III етап: побудова стосовно досліджуваного випадку системи показників соціальної ефективності права на основі переведення кожного із узагальнених показників соціальної ефективності в більш конкретні.

IV етап: а) збір конкретної соціологічної інформації по кожному із визначених показників соціальної ефективності в їх конкретній трактовці; б) групування отриманих даних для характеристики соціальної ефективності права відповідно до критеріїв станів соціальної дійсності — вихідного (того, що був

до прийняття правового припису), фактично існуючого в момент аналізу, бажаного.

V етап: а) аналіз і оцінка фактичного стану соціальної ефективності по кожному з її показників; б) порівняння фактичних наслідків з бажаними (що визначаються метою правового акта або правової дії) по кожному із показників ефективності.

VI етап: а) формулювання практичних висновків із наслідків аналізу щодо кожного з критеріїв ефективності; б) перевірка у разі потреби практичних висновків і рекомендацій за допомогою спеціальних експертиз або соціально-правового експерименту.

Підсумовуючи розгляд теми, можна зробити такі висновки.

1. Проблема ефективності права є ключовою проблемою у функціонуванні права як соціального інституту. Соціальна ефективність права виступає якісною категорією і має пріоритет відносно інституціональних правових критеріїв його ефективності.

2. Під соціальною ефективністю права розуміють ступінь цільових можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин, на фактичну реалізацію прав і свобод особистостей. Соціальна ефективність права має свої власні критерії і показники, що впливають із її сутності і можуть не збігатися безпосередньо із критеріями власне права.

3. Практичним проявом соціальної ефективності права виступають соціальні наслідки функціонування правової системи або її ланок.

4. Основними засадами аналізу соціальної ефективності права є системний підхід до аналізу, всебічність, єдність принципів його здійснення. До системи, за допомогою якої оцінюється соціальна ефективність права, входять підсистеми:

а) рівнів оцінки (рівень суспільства, інституціональний, рівень відокремленого суб'єкта);

б) критеріїв безпосередньої оцінки з докладнішою їх деталізацією, що враховує специфіку об'єктів аналізу;

в) показник соціальної ефективності стосовно їх наслідків (первинні, цільові, передбачені позитивні, передбачені негативні, непередбачені негативні, непередбачені позитивні та вторинні наслідки).

5. Необхідною передумовою аналізу соціальної ефективності правових дій є їх оцінка соціальної життєздатності. Індикаторами такого оцінювання виступають відповідність правових дій об'єктивному ходові часу і невтручання права в ті сфери, які регулюються не правовими, а іншими соціальними механізмами.

6. Здійснення процедури аналізу соціальної ефективності права потребує об'єктивно необхідної послідовності дій по використанню критеріїв і показників аналізу. Тільки при дотриманні такої послідовності може бути виявлена фактична цільова ефективність правового втручання в соціальні процеси.

7. Організація і проведення конкретного аналізу соціальної ефективності права включає вияв сукупності соціальних цілей правових дій, вибір показників для оцінки конкретних явищ, збір соціальної інформації, її аналіз з метою виявлення на основі цієї інформації фактичного стану соціальної ефективності права і формулювання практичних висновків.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке соціальна ефективність права?
2. У чому полягає логіка перегляду методологічних засад соціальної ефективності права? Якими є можливі етапи розвитку суспільної та індивідуальної правосвідомості щодо соціальної ефективності права?
3. Які існують оціночні критерії соціальної ефективності права?
4. Визначте показники соціальної ефективності права.
5. У чому полягає співвідношення критеріїв і показників соціальної ефективності права?
6. Чому в умовах трансформації суспільства визначним чинником оцінки соціальної ефективності права стають відносини власності?
7. Які існують форми прояву соціальної ефективності права? Як вони визначаються?
8. Які можливі соціальні втрати внаслідок дії окремих норм права? Наведіть приклади.
9. У чому виявляються первинні й вторинні соціальні наслідки дії права?
10. У чому полягає системний характер оцінки соціальної ефективності права?

Рекомендована література

1. Гегель Г. Философия права. – М., 1990.
2. Заєць А. Принцип верховенства права (Теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник АПРН України. – 1998. – № 3.
3. Закалюк А. П. Методологічні проблеми підвищення якості законотворення засобами науково-кримінологічної експертизи // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 7. – С. 68–77.
4. Закон України «Про Місцеве самоврядування в Україні». – К.: Парламентське вид-во, 1997. – 100 с.
5. Копейчиков В., Целєв О. Інститути приватної власності та підприємництва як основні складові громадянського суспільства // Вісник АПРН України. – 1998. – № 2. – С. 25–32.
6. Пастухов Ю. Правові проблеми ринку праці в Україні // Право України. – 1996. – № 5. – С. 30–34.
7. Преступные доходы и борьба с ними // Законность. – 1997. – № 1(747). – С. 2–5.
8. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності»: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 1995 р. № 20 // Право України. – 1996 – № 4. – С. 57–61.
9. Пушкін А. Методологічні проблеми кодифікації законодавства у сфері підприємництва // Право України. – 1995. – № 5–6. – С. 3–7.
10. Селіванов В. Приватноправові засади концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні // Право України. – 1997. – № 11. – С. 32–44.
11. Трансформація політики в право: традиції та досвід / За ред. акад. НАН України, акад. АПРН України В. Я. Тація. – Х.: Право, 2006. – 288 с.

РОЗДІЛ 4. ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Зміст і структура правової соціалізації особистості

Основною проблемою особистості, з точки зору соціології, є питання її входження у певні соціальні спільноти, бо тільки в межах цих спільнот відбувається реалізація на практиці суспільних і особистих інтересів. Процес такого входження і є метою соціалізації. Його змістом є процес засвоєння індивідом упродовж його життя соціальних норм, культурних цінностей і діяльнісних принципів того суспільства, до якого він належить. Однією із фундаментальних сторін загальної соціалізації виступає правовий аспект соціалізації особистості. Він охоплює процес включення особистості у правові відносини, що виникають у суспільстві у зв'язку з дією права і відповідно до правових вимог як до окремих індивідів, так і до соціальних інститутів. Ці вимоги обумовлені конкретними економічними, суспільно-політичними, соціально-психологічними і духовними особливостями того суспільства, в межах якого реалізується правовий аспект соціалізації.

Таким чином, поняття соціалізації, введене Е. Дюркгеймом, слід розуміти як процес формування основних якостей особистості на основі виховання, навчання, засвоєння соціальних ролей, унаслідок чого особистість перетворюється в реального з соціальної точки зору члена суспільства, тобто набуває здатності жити і діяти в ньому.

Правова соціалізація виступає при цьому як набуття особистістю таких соціальних якостей, що необхідні їй для входження в суспільство як певну правову систему. В зв'язку зі складністю соціальної структури суспільства правова соціалізація суспільства означає включеність в різноманітні соціальні групи, кожна із яких має свої уявлення, цінності, традиції тощо стосовно права, його використання і ставлення до нього. Правовий аспект соціалізації має, таким чином, своєрідне і різко відмінне від інших аспектів соціалізації значення. Це випливає з того, що правова соціалізація є не що інше, як усвідомлення особистістю своєї соціальної ролі шляхом включення у соціаль-

но-правові відносини суспільства. Тобто правова соціалізація є головним напрямом формування особистості як громадянина.

Оскільки головною практичною проблемою соціалізації є проблема формування таких якостей особистості, завдяки яким вона здобуває здатність пристосуватися до умов соціального життя певного суспільства, то і правова соціалізація в її реальному прояві виступає як здатність особистості адаптуватися до конкретної державної і правової системи. Механізм будь-якого аспекту соціалізації, в тому числі й правового, базується на засадах соціальної активності. Тільки завдяки такій активності особистість включається в життя суспільства, а необхідні для соціалізації якості особистості перетворюються в умови її діяльності.

Завдяки тому, що правова соціалізація пов'язана з можливостями і здатністю дотримання основоположних державних і правових норм, її вплив на долю особистості має вирішальне значення. Це обумовлено тим, що фактична нездатність особистості адаптуватися до правових норм і інституціонального устрою суспільства веде до застосування щодо такої особистості механізму примусу.

Дія цього механізму стосовно несоціалізованої, з правової точки зору, особистості у більшості випадків виявляється згубною для неї. І це відбувається не тому, що державні або правові інститути застосували якісь особливі репресії, а тому, що ці інститути поставили такі вимоги до діяльності і самовиразу особистості, які вона не може реалізувати, бо зовсім не адаптована до існуючих державних і правових умов. Саме такі обмеження і є найбільшою загрозою для здійснення життєвих цілей і призначення несоціалізованої у правовому відношенні особистості.

Проблема правової соціалізації набуває особливого значення в умовах ринкових відносин. Ці відносини передбачають, з одного боку, максимум ініціативи і відповідальності особистості, а з другого — провідну роль такого спілкування між людьми, яке засвідчене державою на основі певних правових норм і має загальноновизнану форму договору. Найбільш поширеними проявами правової несоціалізованості в цьому суспіль-

стві є відсутність знання законів, своїх прав і обов'язків, особливо тих, що виникають, коли члени суспільства вступають у фінансові відносини між собою, а також правова безтурботність. Така несоціалізованість виступає підґрунтям шахрайства і обдурювання з боку «ділових партнерів», як наприклад «МММ», і людських трагедій для тих, хто вступив у договірні відносини з ними. А по суті справа дуже проста: перш ніж віддавати гроші, треба мати відомості про банківські гарантії, про наявність ліцензій для здійснення діяльності і взагалі про все, що передбачене законом. Із цього прикладу виходить фундаментальний висновок: кожен крок у ринковій економіці має звірятися з законом, а його правомірність — підтверджуватися певними нормативними актами. Іншими словами, правова соціалізація, особливо в період переходу до ринкової економіки, є не просто загальним бажанням, а передумовою виживання у буквальному розумінні цього слова.

Правова соціалізація як відбиття процесу входження особистості у систему державно-правових відносин, які існують у суспільстві, неминуче набуває системного і багаторівневого характеру. Причиною цього є те, що і самі правові відносини мають багато рівнів. Урахування цього факту має надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення. Його теоретичний аспект полягає у відмові від спрощеного і одномірного підходу до процесу правової соціалізації, а практичний — у необхідності диференційованого підходу до конкретних проблем соціалізації залежно від того, з яким рівнем правових відносин ці проблеми пов'язані. Без урахування багаторівневого підходу при вирішенні питань соціалізації неможлива реальна і практично значуща оцінка ефективності соціалізації.

У загальному вигляді можна виділити три рівні правової соціалізації особистості.

Локальний, тобто такий, що спрямований на опанування обмежених аспектів якоїсь галузі правових відносин і стосується в кожному конкретному випадку невеликої кількості особистостей або соціальних спільнот.

Інституціональний, під яким розуміють соціалізацію стосовно правових відносин, що виникають унаслідок діяльності

певних правових інститутів. Отже, цей рівень охоплює інтереси певних соціальних прошарків.

Соціетальний рівень правової соціалізації пов'язаний з дією систем правових інститутів або правового життя суспільства в цілому. Деякою мірою до цього рівня причетні всі члени суспільства.

Зазначені рівні правової соціалізації значно відрізняються один від одного за змістом, термінами дії і соціально-психологічними характеристиками учасників. При цьому є очевидним, що незалежно від рівнів на кожному із них завжди існує такий аспект, на пізнання і реалізацію якого і спрямований процес правової соціалізації. Цей аспект становить специфіку кожного рівня.

Як відомо, однією із фундаментальних ознак соціології є те, що вона визначає і оцінює за допомогою соціальних характеристик людей стан суспільних відносин і включеність у них окремих особистостей або їх спільнот. Особистості і суспільні відносини виступають при цьому як суб'єкти і об'єкти соціалізації. Суб'єктно-об'єктний характер зв'язку особистості і суспільних відносин є тим, що об'єднує всі рівні правової соціалізації і їх аналіз.

Методологічною передумовою наукового підходу до питань соціалізації під зазначеним кутом зору є визначення соціального призначення і природи права. Концепція сучасного розуміння права, якщо синтезувати ідеї різних підходів до права, зводиться до того, що право — це загальний масштаб і ступінь свободи і що сутністю права як суспільного явища є реалізація принципу рівності на основі органічно притаманної йому справедливості.

Але всезагальність права за наявності соціальних відмінностей між людьми і фактичної нерівності конкретних осіб та їх спільнот означає, що принцип рівності і справедливості є принципом формальної рівності, тобто такої, що в кожному конкретному випадку може мати різний соціальний зміст і наслідки. Із цього випливає, що в самій природі права закладена можливість суперечностей між правовим принципом або дією і соціальною дійсністю, в якій вони реалізуються. Існу-

вання такого протиріччя і обґрунтування шляхів його подолання становлять глибинний зміст діалектики суб'єкта і об'єкта правової соціалізації. Реальною формою прояву цієї суперечності виступає той або інший рівень розбіжності між правом як системою принципів рівності і справедливості і правовим життям конкретної особистості, тобто тією сферою її соціального буття, яка може бути оцінена і регульована за допомогою права.

Вияв зазначеного протиріччя і його проявів та причин, обґрунтування шляхів його подолання становлять наукову основу дослідження проблем соціалізації особистості. Але при цьому виникає питання, якої форми ця суперечність набуває у житті.

Згідно з поглядами на соціологію як науку, об'єктом її дослідження завжди виступає проблемна ситуація, що сконцентрована в якомусь конкретному соціальному явищі, процесі або відношенні. Таким чином, конкретний об'єкт дослідження цікавить її тією мірою, якою він є втіленням певної проблеми, дослідження і вирішення якої чекає суспільство.

Поширюючи зазначений вище підхід на правову соціалізацію, можна сказати, що вона, по-перше, вивчається на якомусь рівні і через конкретні форми прояву, а по-друге, безпосереднім об'єктом дослідження правової соціалізації завжди виступає проблемна соціально-правова ситуація.

Атрибутивною ознакою соціально-правової ситуації є наявність у ній домінуючої тенденції. Саме ця тенденція і визначає її зміст і спрямованість. Далі. Проблемою в широкому розумінні цього поняття є прояв суперечності між наявним рівнем знання про якесь явище і тим його рівнем, що є необхідним для досягнення певної практичної (або теоретичної) мети. Проблеми соціалізації завжди визнаються протиріччям між ідеальним, бажаним призначенням правової системи і фактичною реалізацією настанов цієї системи конкретними особистостями або їх спільнотами.

Практичним шляхом розв'язання будь-якої соціально-правової проблемної ситуації, що породжується процесом соціалізації, є соціальна дія. Під дією в даному випадку розуміють

цілеспрямовану поведінку людини, яка має на увазі досягнення певної мети і спирається на соціально-правові й особисті можливості для такої дії.

Соціально-правові проблемні ситуації можна класифікувати за характером їх зв'язку із соціальними діями особливостей.

Розгляд соціально-правових проблемних ситуацій, які пов'язані з правовою соціалізацією особистості, свідчить про те, що до найбільш фундаментальних понять у них належать поняття «дія» (діяльність) і «суспільні відносини». Незважаючи на те що дійові особи і в діяльності, і в суспільних відносинах одні і ті самі — конкретні особистості, зазначені поняття відбивають як суб'єктивний, так і об'єктивний аспекти процесу їх правової соціалізації. Розкриття їх взаємозалежності має основоположне пізнавальне значення.

Під суб'єктивним аспектом у даному випадку розуміють вплив на правову соціалізацію безпосередньої соціальної і особистої активності окремих індивідів або соціальних груп. Кожен суб'єкт виступає при цьому як втілення самосвідомості і певного рівня культури. А об'єктивний аспект — це сукупність тих впливів на соціалізацію особистості, які породжені такими соціальними явищами, що виступають стосовно окремої особистості як зовнішнє джерело соціального впливу і соціальної активності при входженні окремих особистостей до існуючої системи суспільно-правових відносин.

Значущість взаємозалежності об'єктивного і суб'єктивного аспектів у правовій соціалізації полягає, перш за все, в тому, що одна і та сама об'єктивна соціально-правова реальність за різних характеристик стану суб'єктів соціалізації може виступати як джерело певних соціально-правових проблем. За подібних випадків постає необхідність застосування різних методів соціалізації особистості.

По-друге, саме спираючись на цю взаємозалежність об'єктивного і суб'єктивного, можна вибрати методіку дослідження проблем правової соціалізації і реалізувати три обов'язкові дослідницькі вимоги до проблем правової соціалізації:

– точно розмежувати дійсні, реальні проблеми і «псевдо-проблематичні»;

– чітко усвідомити істотне і неістотне, основоположне і похідне у конкретній проблемі правової соціалізації;

– досліджувану проблему розбити на елементи, упорядкувати їх соціальний пріоритет та обрати відповідну логіку дослідження.

Нарешті, по-третє, не враховуючи єдність об'єктивного і суб'єктивного у правовій соціалізації, неможливо дати взагалі науково обгрунтовану і практично значущу відповідь про особливості будь-якої конкретної проблеми правової соціалізації.

4.2. Особливості процесу соціалізації особистості

Із різноманіття об'єктивних впливів в процесі правової соціалізації особистості необхідно виділити такі, які, по-перше, належать до сфери саме соціально-правових відносин, а по-друге, мають основоположне значення, тобто стосовно яких інші соціальні об'єктивні фактори впливу на правову соціалізацію відіграють другорядну роль. До них слід віднести: а) природу права як соціального явища із включенням до цього впливу функціональних форм, через які ця природа проявляється; б) власність як об'єктивна, предметна форма втілення волі особистості; в) поле правової соціалізації, тобто вже існуючий соціально-правовий простір, у межах якого відбуваються процеси, що соціалізують особистість.

З точки зору вирішення проблем соціалізації визначення сутності права має фундаментальне значення, оскільки від поняття права залежать, по-перше, його субстанціональні форми існування, а по-друге, його суспільні функції, тобто те, що своєрідно відбиває суспільні структури і відносини, до яких залучена людина. Обидві зазначені похідні від сутності права визначають методологію підходу до правової соціалізації. Адже відповіді на питання про правову соціалізованість — означає дослідити, як ефективно і в якій соціальній формі особистість реалізується в інтересах особистості і з її участі функції права на кожному із рівнів правової системи.

Наголошуючи на необхідності у процесі соціалізації виходити з функціональної визначеності права відповідно до його

природи і сутності, водночас слід враховувати, що ця функціональність реалізується за певних соціальних відносин і у зв'язку з цим має конкретні соціальні форми прояву. На це особливо слід зважати в сучасних умовах, оскільки із трьох можливих станів законності (справжній закон, видимість закону, кінець закону) наше суспільство характеризується аж ніяк не першим його станом. А це означає, що і реалізація функцій права в нашому суспільстві, хоча і не може здійснюватися всупереч його природі, втім має великі особливості із вкрай негативними наслідками для правової соціалізації особистостей.

Загально визнаними вважають п'ять функцій.

1. Визначальною є *функція інтеграції* і згуртованість соціальних утворень — груп, класів, націй і народностей, всього суспільства — відповідно до загальнолюдських демократичних норм.

2. *Функція забезпечення правом* контролю за поведінкою людей на основі створення умов для безпосередньої демократії, а також створення юридичних засад діяльності різних суспільних організацій та ланок політичної системи.

3. *Регулятивна функція*, згідно з якою суб'єкти правових відносин наділяються певними правами і обов'язками стосовно один одного. Ця функція не може бути зведеною до примусу. Вона передбачає стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що вже випробовано у суспільній практиці як соціальна цінність.

4. *Охоронна функція* передбачає необхідність захисту суспільних відносин у формі захисту інтересів громадян, соціальних груп, всього суспільства. Ця функція, як і регулятивна, спирається на весь комплекс регулятивних норм. Головним призначенням охоронної функції визнається запобігання правопорушенням. Тому, хоча в багатьох правових нормах безпосередньо охоронного аспекта немає, вони все ж виконують і цю функцію, оскільки дають варіанти дій, які заохочуються суспільством і тим самим запобігають правопорушенням.

5. *Функція комунікативна*. Особливістю правової інформації як основи здійснення цієї функції є її прескриптивний характер, тобто характер припису. Реалізація цієї функції стає

об'єктивно необхідною передумовою у забезпеченні всіх аспектів соціалізації особистості.

Структура і характер функцій права є вихідною позицією, з огляду на яку слід підходити до них як до фундаментальних засад правової соціалізації. Втім оцінка впливу на правову соціалізацію особистості за функціональними ознаками права може мати методологічні недоліки. Пояснити це можна двома обставинами. Перш за все, у тому викладенні функцій, який став певною традицією, система правових відносин виступає в ході правової соціалізації як система суто зовнішнього впливу. При цьому не враховується та обставина, що право породжується внутрішньою природою самої людини, а отже, і функції повинні мати таку форму прояву, яка забезпечувала б реалізацію у суспільно сприйнятливих формах саме цієї природи. У підході до функцій права існує ще деяка обмеженість. Як правило, не вказується головний суб'єкт, воля якого визначає відсутність права, або виходять з того, що таким суб'єктом є спільноти. В зв'язку з цим може бути викривленим поняття про те, стосовно кого здійснюються функції права, в чому полягає їх кінцева спрямованість, а отже, хто є центральною, поєднувальною фігурою об'єктивного і суб'єктивного аспектів процесу правової соціалізації.

Право полягає в тому, що наявне буття певного суб'єкта виступає як наявне буття свободної волі. Тобто право, за термінологією Гегеля, є взагалі свобода як ідея. Але таке загальне формулювання необхідно доповнити відповіддю на питання: яким чином і в якій формі свобода виступає безпосередньо і конкретно, як вона матеріалізується. З огляду на соціологічний аспект цієї проблеми, безпосередньою формою прояву свободи особистості є власність і узгода. Зважаючи на залишки економічного детермінізму, коли власність розглядалася тільки як економічна категорія і належала до так званого базису, однозначно визначаючи всю суспільну структуру, в тому числі й такі суспільні інститути, як держава, право тощо, слід зробити необхідні пояснення методологічного характеру.

Оскільки власність є предметною формою буття волі особистості, то це означає, що відносини власності є відносинами

між людьми як цілісними особистостями у всьому різноманітті їх економічних, соціальних, психологічних і духовних якостей. Саме тому власність розглядається як складна і багатопланова соціологічна категорія.

Відносини власності об'єктивно виконують соціальну функцію розвитку кожної із передумов існування суспільства — особистості, працівників, засобів, форм і методів праці, інформації, соціальних і психологічних форм спілкування тощо. Саме тому ці відносини просякають усю соціальну тканину суспільства і визначають стан та майбутнє кожного його члена. Оскільки відносини власності відбивають у найбільш суттєвій і багатоплановій формі стан і напрями суспільного розвитку, то і соціологію права, особливо коли йдеться про питання правової соціалізації, цікавити мають перш за все соціальні наслідки правового регулювання відносин власності, правомірність такого регулювання і пов'язаний з нею рівень соціальної та економіко-правової захищеності громадян. Усе це є врешті-решт об'єктивною засадою найбільш фундаментального аспекту правової соціалізації — того, що пов'язаний із предметною формою буття особистості та її інтересами. Основоположний і інтегральний вплив власності на правову соціалізацію та форми її практичного прояву виявляється також через соціально-психологічні механізми функціонування правової системи. Хоча соціально-психологічні аспекти віддзеркалюють зверхні форми відносин власності, вони мають надзвичайно велике значення у формуванні підґрунтя певного типу правової свідомості. Так, новий стан суспільної психології щодо власності означає формування нового ставлення суспільства до різних форм власності, подолання або поглиблення байдужого ставлення до неї, а фактично — новий стан правової соціалізації.

Професор Чернівецького університету Е. Ерліх, один з основоположників концепції так званого «живого права», вважав, що в житті більшість правових колізій вирішуються спонтанно, незалежно від формально діючого права — по справедливості і через взаємне узгодження індивідуальних чи колективних волінь. Цю концепцію він вивів шляхом вивчення масової юридичної практики на Буковині, де перехрещувалися залишки

багатьох абстрактних правових систем, а люди, незалежно від національності, керувалися іншим — здоровим глуздом і почуттям справедливості. Найцікавіше полягає в тому, що таке вирішення правових конфліктів сформувалося під впливом поваги до тих правових рішень (і їх виконання), які стосувалися переважної частини цих конфліктів — проблем власності.

Із цього випливає, що власність як соціальне явище є передумовою ефективної правової соціалізації навіть у тих випадках, коли йдеться про її соціально-психологічний механізм. Дослідження Е. Ерліха довели, що механізм правової соціалізації може навіть замінити безпосередню дію абстрактного права. Значення цього механізму є подвійним. По-перше, завдяки йому вирішується значна частина безпосередніх правових проблем, особливо на побутовому рівні. По-друге, він створює таку суспільну атмосферу сприйняття права, що є придатною для входження особистості у систему правових відносин і робить максимально ефективними всі ланки правової соціалізації.

Що стосується *поля правової соціалізації*, як її об'єктивного фактора, то під ним *розуміють сукупність суспільних відносин, в які включена особистість і які упорядковані за допомогою ієрархічної системи нормативних актів і вимог*. Принципову схему поля правової соціалізації стосовно сучасної України наведено у табл. 1. Як показує ця таблиця, побудова структур поля правової соціалізації має базуватися на таких принципах:

– визнання суспільних відносин як явища, що визначає зміст не тільки поля правової соціалізації, а і правових форм, стосовно яких соціалізація відбувається;

– погляд на суспільні відносини як систему, що побудована ієрархічно;

– розуміння поля правової соціалізації іде від опанування фундаментальних понять до розуміння понять і явищ дедалі конкретніших, практичне ж засвоєння вимог правової соціалізації на кожному рівні її поля відбувається у зворотному напрямі від конкретного, поодинокого до загальнішого;

– кожному рівню структури поля відповідає певна законодавча форма її правового відбиття, яка і є позитивно правовою формою організації процесу правової соціалізації особистості.

Таблиця 1

Структура поля правової соціалізації особистості

Характер суспільних відносин	Правова форма знання соціальних відносин, стосовно яких відбувається соціалізація	Соціальні спільноти, до яких відбувається приєднання особистості	Соціально-правовий статус соціалізованої особистості	Цінності, що характеризують специфіку даного рівня соціалізації
1	2	3	4	5
1. Суспільні відносини, на яких базується загальний характер суспільства, економічного та державного ладу, соціальний і правовий статус громадян, основи організації діяльності органів державної влади	Конституція України	Спільнота громадян в межах даної держави	Громадянин країни з наявністю всіх прав, наданих особистості	Соціальні, моральні і громадські цінності, з якими пов'язане існування даного суспільного і державного ладу
2. Система відносин між народами і державами, що спрямована на втілення їх інтересів на засадах прав людини і загальнолюдських цінностей	Державні декларації, міжнародні договори, угоди і протоколи	Людство як об'єднання всіх людей Землі, існуюче на засадах визначення однакових для всіх народів прав на безпеку, рівність гідне життя	Суб'єкт загальнолюдської спільноти, наділений загально-визнаними природними правами	Природні права людини

1	2	3	4	5
<p>3. Суспільні відносини, що мають регулюючу роль у певних сферах соціального буття особистостей та їх спільнот</p>	<p>Закони (звичайні)</p>	<p>Неформальні спільноти людей, які об'єднані характером розуміння і готовності керуватися у своїх діях вимогами закону</p>	<p>Суб'єкт усіх форм спілкування, які визнані і регулюються державою</p>	<p>Правова рівність, справедливість у повсякденних відносинах між людьми</p>
<p>4. Групи суспільних відносин, кожна з яких об'єднується однією або кількома одиницями соціальними ознаками</p>	<p>Кодифіковані нормативні акти (кодекси)</p>	<p>Спільноти людей, які не збігаються, узгодження і реалізація яких вимагає затосування певної системи законодавчих нормативних актів</p>	<p>Суб'єкт соціальних страг або інших соціальних груп чи прошарків, що об'єднані з їх іншими суб'єктами якоюсь значущою соціальною ознакою</p>	<p>Захищеність тих прав і свобод, які пов'язані з реалізацією специфічних інтересів особистостей і суспільства</p>
<p>5. Суспільні відносини, пов'язані з державним управлінням і виконавчо-розпорядчою діяльністю виконавчої влади</p>	<p>Декрет Президента, Постанови Кабінету Міністрів, накази міністрів</p>	<p>Спільноти людей, об'єднаних належністю до виконавчо-розпорядчої сфери державного управління</p>	<p>Суб'єкт діяльності і впливу владних структур на суспільство з визначеними службовою ієрархією функціями</p>	<p>Можливість реалізації особистого потенціалу у виконавчо-розпорядчій діяльності; захищеність у службовій діяльності</p>

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
6. Суспільні відносини, які виникають при вирішенні громадських справ і реалізації спеціфічних інтересів певних регіонів або місцевостей	Рішення місцевих рад або референдумів, постанови місцевих виконавчих органів, наказів їх керівних осіб	Групи людей які мають спільні інтереси, які обумовлені певним місцем проживання або належністю до якоїсь регіонально-етнічної групи	Член регіональних або регіонально-етнічних спільнот громадян з специфічними додатковими правами і обов'язками, що закріплені правовими і соціальними нормами	Визачення суспільної значущості рис особистості, які пов'язані з її належністю до певної етнічної групи або регіональної спільноти
7. Суспільні і організаційні відносини тих політичних партій, громадських об'єднань і організацій, що мають бути визнані державою	Статути, положення організації і об'єднань	Об'єднання людей, кожен з яких у своїх поглядах і діяльності втілює певний аспект відношення до світоглядних, суспільних, економічних, державних і правових проблем	Член громадських і політичних об'єднань недержавного самоврядного характеру з правами, обумовленими характером об'єднань	Свобода і рівність у виразі світоглядних, громадських і моральних уподобань та інтересів кожної особистості
8. Організаційно-правові відносини, що обумовлюють статус, зміст і процедуру діяльності підприємств, об'єднань, організацій, установ, їх членів і посадових осіб	Положення, інструкції, регламенти, правила	Трудові колективи і об'єднання різних рівнів	Суб'єкт діяльності структур і учасник трудових відносин на мікросоціальному рівні	Можливість самореалізації у будь-якій сфері соціально організованої людської діяльності

Аналіз поля правової соціалізації особистості, як її об'єктивного фактора, посідає одне із чільних місць, оскільки він дозволяє дати відповідь не тільки на питання про методологію дослідження зазначених проблем, але й на питання про практичні аспекти соціалізації. Причому як на ті, що обумовлені поверховістю речей, так і ті, що є відбиттям глибинних процесів.

Практичний зв'язок об'єктивних і суб'єктивних факторів правової соціалізації особистості, як основа процесу соціалізації взагалі, забезпечується через механізм правової соціалізації. Розглянемо це детальніше.

4.3. Механізм правової соціалізації

Механізм правової соціалізації є цілісною системою формування цілей, інтересів, мотивів, пріоритетів, установок щодо права, які виникають, коли особистість під час спілкування входить у систему правових відносин. Підхід до нього як до інструменту засвоєння цінностей правової культури і похідних від неї соціальних регуляторів правової поведінки означає, що рушійною силою механізму правової соціалізації стає особистість у всьому різноманітті її соціальних і індивідуальних якостей. Згідно з цим неможливо зрозуміти механізм поза єдністю впливів: а) соціального середовища в цілому (суспільних відносин); б) цілеспрямованого виховного впливу окремих соціальних спільнот і соціальних інститутів; в) власної діяльності особистості. Лише такий підхід до механізму правової соціалізації дає можливість, по-перше, всебічно врахувати всі аспекти правової соціалізації; по-друге, реагувати на зміни характеру цього процесу соціалізації.

Соціалізація поділяється на пряму і посередню. При прямій правовій соціалізації зміст якостей, яких набуває особистість, має конкретний і адресний характер щодо тих чи інших правових явищ або відносин. При посередній соціалізації людина виробляє орієнтації, що впливають на її поведінку в державно-правовій сфері, але не пов'язані безпосередньо з будь-якими конкретними ситуаціями. Єдність цих аспектів є вихідним моментом розуміння механізму правової соціалізації особистості.

За такого підходу правова соціалізація стає механізмом використання конкретних владних і правових форм для того,

щоб прищепити певний стиль правової поведінки стосовно конкретних соціальних, державних і правових інститутів, а також окремих особистостей. Що стосується посередньої правової соціалізації, як частини механізму правової соціалізації, то вона формує загальну спрямованість правової поведінки. Прикладом такої соціалізації може бути формування почуття поваги до влади, закону, авторитету держави тощо.

Зважаючи на специфіку обох різновидів правової соціалізації, слід зазначити, що непослідовністю, яка найчастіше трапляється при використанні механізму правової соціалізації, є абсолютизація тієї або іншої форми соціалізації. Така абсолютизація є неприпустимою з методологічної точки зору, адже кожна із зазначених форм необхідна, оскільки відбиває певний аспект пристосування особистості до соціально-правового середовища. Далі, кожна з них пов'язана із соціальним спілкуванням між людьми, які в процесі цього спілкування завжди взаємно впливають один на одного. Характер такого спілкування і впливу визначає характер правової соціалізації.

Роль особистості, яку вона відіграє стосовно зв'язку двох форм соціалізації, визначає не тільки особливості дії механізму правової соціалізації. Вона також забезпечує єдність суб'єктивного і об'єктивного аспектів соціалізації. Вирішальною засадою такої єдності є конкретна діяльність особистості. У процесі діяльності пізнається реальний зміст тих або інших правових норм і державно-правових настанов. Під впливом необхідності втілення в життя своїх інтересів особистість шляхом узагальнень у пізнанні формує цінності і установки, пов'язані із правовою сферою, надає цим установкам і цінностям керівного або принаймні орієнтаційного значення. У свою чергу подібна орієнтація дає можливість усвідомлено і водночас індивідуалізовано підходити до питання стосовно адаптації до конкретних правових інститутів і правових відносин.

Оскільки зовнішні впливи є похідними від стану і особливостей соціального середовища, вивчення механізму правової соціалізації має починатися з аналізу реальних суспільних відносин. Але було б помилково зупинитися лише на цьому. При дослідженні конкретних проблем і аспектів дії цього механізму необхідно проаналізувати конкретні форми діяльності

і життєвої активності індивідів і ті норми правової поведінки, якими вони при цьому керуються. Саме ці форми є тією практичною ланкою, що пов'язує об'єктивне і суб'єктивне в діяльності механізму правової соціалізації. Спираючись на оцінку такої діяльності, можна вирішити питання про те, наскільки механізм правової соціалізації забезпечує інтеріоризацію (правових) форм спілкування. Цей аспект підходу до механізму правової соціалізації має фундаментальне значення, оскільки інтеріоризація у правовій соціалізації означає, що взаємини між людьми здійснюються на засадах правової свідомості, справедливості і загальнолюдських моральних норм.

Це свідчить також про те, що не примус, а інтеріоризований аспект правової соціалізації стає провідним регулятором стосовно права і його настанов. Яку роль може відігравати правосвідомість, свідчать дослідження відомого кримінолога М. М. Ісаєва, що на початку 20-х років ХХ ст. вивчав фактори, які впливають на дотримання громадянами кримінально-правових заборон. Виявилось, що головними факторами утримання від кримінальних порушень були правові переконання і пов'язані з ними моральні принципи.

Оскільки мова йшла про зразкову поведінку, тобто про правову об'єктивізацію внутрішнього світу людини, цікаво порівняти сучасні дані з тими, що були отримані М. М. Ісаєвим (див. табл. 2).

Т а б л и ц я 2

Порівняльні дані щодо факторів, які впливають на дотримання правових заборон

Фактори	За М. М. Ісаєвим (у %)	Дані АПрН і НЮА України (у %)
Страх покарання	19,8	44,4
Совість не дозволяє і огида до проступку (переконання, що це зашкодить іншим людям)	59,6	52,7
Міркування, що виходять із поваги до закону (усвідомлення, що такі дії суперечать закону)	15,8	35,2

На підставі наведеного порівняння можна зробити такі висновки. По-перше, сучасні дані свідчать про поважне ставлення до закону та більше урахування заходів покарання. По-друге, не можна зважити на практично однаковий вплив мотивів, що пов'язані з поняттям совісті. Цей факт свідчить як про незмінність глибинних засад правової поведінки (фактори, пов'язані з совістю, виявилися найбільш впливовими), так і про необхідність при вирішенні проблем правової соціалізації виходити із загальнолюдських аспектів. По-третє, періоди трансформації (20-ті роки ХХ ст. були дуже важкими для суспільства політичною і соціально-економічною трансформацією) не відмінюють загальнолюдських засад правової поведінки особистості, а лише надають їм різної конкретної визначеності.

Наведені в табл. 2 дані свідчать про те, що існуючий у суспільстві рівень правової соціалізації завжди пов'язаний з певним рівнем екстеріоризації соціально-правових якостей особистості, тобто об'єктивізації внутрішнього світу людини і перетворення її правової свідомості в елементи правової дійсності. Перетворення певних правових норм і принципів у внутрішній регулятор реальної правової поведінки людей завжди формується, як ми уже зазначали, на основі безпосереднього досвіду конкретної особистості. Виходячи з цього можна вважати, що головним напрямом правової соціалізації є гарантія реалізації прав особистості, її політичного, економічного і правового статусу. Кожен випадок беззаконня, нехтування правами особистості, зневага до її морально-правових почуттів є значним ударом по формуванню правової свідомості, тобто правової соціалізації в цілому, наслідки якого неможливо передбачити. Це може призвести до становлення асоціальної у правовому відношенні особистості, і до проявів зневаги до закону в цілих соціальних групах, а загалом до втрати ефективності впливу закону на реальні вчинки і настрої людей.

Не применшуючи значення інших аспектів правової соціалізації особистості, на нашу думку, головним напрямом соціалізації, коли йдеться про реалізацію її прав і соціально-політичного статусу, тобто, коли особистість повинна виступати *активним правовим суб'єктом*, є діяльність самої особистості.

Щоб здійснити масове перетворення громадян саме у таких суб'єктів, слід дотримуватися певних принципів. До головних з них, на наш погляд, можна віднести такі.

Принцип участі. Згідно з принципом участі кожна особистість, що залучається до того чи іншого правового процесу, має бути його рівноправним учасником, тобто діяльність якого є необхідною ланкою цього процесу і визначається таким всіма учасниками. Важливу роль у реалізації цього принципу відіграють відповідні цінності й настанови фахівців, що організують і проводять ті чи інші правові акції.

Принцип правового пріоритету. Беззастережною вимогою будь-якого аспекту діяльності, в якій би сфері вона не здійснювалася, є абсолютне панування закону. Не може бути політичних, ідеологічних, психологічних і інших чинників, які дозволили припуститися бодай найменшого відступлення від закону. Причому не тільки закону, що дає оцінку явищу по суті, але й закону, який визначає процес тієї чи іншої правової дії. Можна по-різному ставитися до відомого принципу: «хай здійсниться правосуддя, хоч би при цьому загинув світ», але замислитися над цим слід. Ми переконані, що коли здійснюється справедливе правосуддя, світ не гине і не згине ніколи, тим більше, що під загибеллю світу іноді сприймають загибель егоїстичних особистих або групових прагнень.

Принцип гарантій. Забезпечення активності й реалізації прав будь-якої особистості в тому правовому процесі, де зачіпаються її доля або інтереси, мають бути гарантовані законом. Причому гарантія має носити такий характер, що жодна гілка влади, жодна посадова особа не зможе її проігнорувати чи хоча б послабити. Це питання може бути предметом конкретної спеціальної розмови, але зразком гарантій демократичних устремлень сьогодні може бути Конституція США. Вірогідно, це пояснюється тим, що її автори і ті, хто її приймав, насправді, а не позаочі, намагалися дійти торжества демократичних засад суспільного життя. Що стосується нашої ситуації, то в нас одна гілка влади дає гарантії, друга їх відмінює, а третя спокійно спостерігає, як це все відбувається.

Принцип компенсації. У житті можливими є ситуації, коли порушено те чи інше право особистості, передбачене законом. У разі подібних порушень законом має бути передбачена моральна і матеріальна компенсація. Саме принцип компенсації може відмежувати людину від правового нігілізму, який виникає під впливом порушень закону, допущених некомпетентними або недобросовісними діячами від правосуддя. Цей принцип може діяти і активно впливати на правову соціалізацію лише тоді, коли вимога компенсації стосовно будь-кого стане нормою правової свідомості й практичної поведінки. Нам до цього поки що далеко. Вимога, наприклад, моральної компенсації і досі сприймається як щось екзотичне. Але реалізація цього принципу особливо необхідна, тому що він впливає на корекцію правової соціалізації не тільки звичайних громадян, але й посадових осіб, які зайняті у правовій сфері.

Рівень реалізації зазначених принципів фактично є відбиттям ефективності механізму правової соціалізації. Оцінка цього рівня шляхом застосування принципу єдності об'єктивної і суб'єктивної сторін правової соціалізації є однією із найбільш актуальних проблем у концепції правової соціалізації.

Таким чином, рівень розвитку і ефективність механізму правової соціалізації органічно пов'язані з рівнем екстеріоризації соціально-правових якостей особистостей, тобто від того, як зовнішні впливи у свою чергу перетворилися через реальні дії в елементи правової дійсності. Що стосується інтеріоризації у процесі входження особистостей у систему правових відносин, то на практиці вона завжди формується на підставі їх безпосереднього досвіду. Виходячи з цього, можна вважати, що головним напрямом правової соціалізації в усіх її проявах є гарантія і реальне втілення правового статусу кожної особистості. Зневаження правами особистості і зневага до її морально-правових почуттів, правда, теж є «соціалізація». Але зі знаком «мінус».

Із цього випливає, що центральною ланкою особистісного механізму правової соціалізації є соціально-правова рольова дія. Вона виконує функції своєрідного «робочого органу» правової соціалізації. Така її роль пов'язана з тим, що, по-перше, забезпечення соціальних рольових дій, санкціонованих правом,

є кінцевою практичною метою соціалізації, а по-друге, зміни інтересів, цінностей, норм, що необхідні для формування певного рівня правової соціалізації, можуть реально виникнути і закріпитися лише на основі практичного досвіду особистості. Цей досвід, у свою чергу, є формою соціально-психологічного опанування, правових і соціальних наслідків рольових дій. Зважаючи на це, можна сказати, що адаптація до необхідності виконання соціальних ролей у суворо обмеженій правовій формі не є лише формалізованою стороною правової соціалізації, адже, згідно з діяльнісним принципом формування особистості будь-які зміни у правовій соціалізації починаються і стають реальністю лише внаслідок змін у практичних діях. Саме тому виконання соціальних рольових дій у передбаченій правом формі, або законслухняність є основоположною передумовою правової соціалізації.

Соціальна рольова правова дія, як уже зазначалося, у механізмі правової соціалізації виконує роль своєрідного «робочого органу», бо соціалізація як процес впливу на особистість виявляється лише під впливом дії, зокрема дії, що виконується в реалізації певної соціальної ролі. Що стосується організуючої ланки механізму правової соціалізації, то нею виступає система регуляторів соціальної поведінки, яка призначена для того, аби надати цій поведінці певного правового змісту і соціальної упорядкованості. Система регуляторів щодо конкретної особи виконує роль об'єктивного фактора соціалізації, адже незалежно від суто особистих якостей людина, що зазнала впливу певної регулюючої системи, набуває якщо не інтеріоризованих, то принаймні функціональних якостей. Ці якості збігаються із соціально-правовим змістом тієї або іншої ланки системи регуляторів. У загальній формі у системі регуляторів можна виділити три регулюючих ланки — правову, протиправну і позаправову. При цьому слід зазначити, що позаправова система регуляторів соціальної поведінки виступає як учасник правової соціалізації в тому разі, якщо деякі її настанови є трансформованою формою певних правових вимог. Яскравим прикладом щодо цього можуть бути відомі заповіді: не вбий, не вкради тощо.

Роль позаправової системи полягає в тому, що вона є з'єднувальною ланкою між моральним і правовим. А таке поєднання має фундаментальне значення, бо норма поведінки стає справді життєвою лише тоді, коли вона набуває морального змісту, тобто виступає як норма-цінність.

У першу чергу і повною мірою це стосується правових норм, оскільки вони покликані не тільки вплинути на соціально-рольові дії, але й стати тією частиною регулятивного механізму, яка впливає із внутрішнього світу і переконань особистості. Саме тому з точки зору правової соціалізації правова і позаправова системи регуляції соціальної поведінки завжди виступають у єдності, в межах якої право все ж є первинним, оскільки воно має якості як всезагальності, так і обов'язковості. Що стосується протиправної системи регулювання соціальної поведінки, то її існування пов'язане, по-перше, з існуванням протиріччя між реальною нормативною можливістю правової системи і фактичними потребами у вирішенні суперечливих потреб особистості; по-друге, з тим, що представники деяких соціальних прошарків або люди певного соціально-психологічного типу оцінюють існуючі правові і моральні норми як такі, що нібито ведуть до соціальної поразки і непридатні до збереження або зміни їх соціального статусу. Позаправова система вирішити ці колізії нездатна, бо для взаємоузгодження реальних суперечливих інтересів вона не має за собою сили, яка перетворила б її норми на обов'язкові. Ситуація, коли недоліки правової системи регулювання ведуть до спроб замінити виконання деяких її функцій діяльністю позаправової системи і коли у виниклому вакуумі зростають можливості протиправної системи, означає деградацію сфери правового регулювання соціальної поведінки, а отже, і всього механізму правової соціалізації особистості.

Ключовою ланкою всіх проблем механізму правової соціалізації є проблема особистості. Це пов'язане з тим, що і об'єктом, і суб'єктом цього механізму є особистість. У першому випадку вона виступає як об'єкт впливу соціальних інститутів, референтних груп і окремих особистостей. Підкорення цьому впливові, а потім трансформація його в такі якості особистості, що

«ізсередини» визначають ставлення до правових норм і правової форми спілкування, і є процесом правової соціалізації особистості. Але і соціальні інститути, і спільноти, що виступають як суб'єкти правової соціалізації — це не абстракції, а відповідні об'єднання реальних, конкретних особистостей, які у свою чергу самі є об'єктами соціалізації. Таким чином, процес правової соціалізації є не тільки сходженням від індивідуального до соціально-правового, але й рухом від загального до індивідуального з тим, щоб це оновлене індивідуальне знову, на новому якісному рівні, повернулося до загального, соціально-правового.

При розгляді механізму соціалізації в зазначеному вище аспекті він виступає як єдність трьох процесів:

- індивідуалізації застосування і використання санкціонованих суспільством правових норм (зовнішній аспект соціалізації);
- перетворення правової поведінки і дотримання норм права у внутрішню потребу окремих особистостей;
- фіксації індивідуального досвіду і перетворення його, як частки сукупного досвіду, в практичну засаду змін у правовій системі та її нормах.

Якщо підсумувати роль *суб'єктного аспекту* в механізмі і самому процесі правової соціалізації особистості, то роль цього аспекту полягає в тому, що саме він забезпечує реальне входження особистостей у певну систему суспільно-правових відносин. Конкретно це виявляється в тому, що він забезпечує:

- міжособистісне спілкування людей одночасно як членів певних соціальних спільнот і як громадян;
- взаємний вплив особистостей як носіїв певних правових поглядів, цінностей, настанов тощо;
- узгодження інтересів і потреб людей, що вони їх хочуть реалізувати за допомогою входження в певні правові відносини або шляхом запобігання такого входження;
- порівняння поглядів і переконань стосовно права і правової системи і формування на цій основі власної правової свідомості;
- обмін досвідом участі у тих або інших правових відносинах і у діяльності певних правових інститутів.

Але при найближчому розгляді всіх цих впливів на процес правової соціалізації виявляється, що всі вони регулюються розвитком і соціально-психологічним станом особистостей, які є безпосередніми учасниками правової соціалізації.

Із цього виходить, що ключове місце у всьому механізмі правової соціалізації посідає виховання особистостей, тобто цілеспрямований вплив на них з метою формування бажаних діяльнісних, соціокультурних, соціально-психологічних і особистих якостей.

Будь-яке виховання, у тому числі й правове, завжди виступає як процес, головними сторонами якого є, з одного боку, навчання, а з другого — надання особистості певної соціальної та соціально-психологічної спрямованості. Забезпечення єдності цих двох аспектів виховання є основоположною передумовою їх вирішального впливу на характер правової соціалізації особистостей. Цей бік справи особливо підкреслюється тому, що правове виховання іноді ототожнюється з навчанням, оскільки існує ілюзія, що головне — знати норму права, а далі вона, завдяки своєму нормативному характеру, автоматично вплине на поведінку особистості.

Проблеми і навчання, і формування спрямованості особи за будь-якого аспекту виховання особистості, зокрема правового, повинні вирішуватися, виходячи з її динамічної функціональної структури. Ця динамічна структура являє собою таку систему (табл. 3).

Т а б л и ц я 3

Динамічна функціональна структура особистості

Функціональні підструктури особистості та їх зміст		
<i>Біопсихологічна</i>	<i>Діяльнісна</i>	<i>Соціокультурна</i>
Стать	Ціль	Бажання
Вік	Мотив	Інтерес
Емоції	Спосіб	Прагнення
Пам'ять	Наслідки	Ідеали
Звички	Досвід	Переконання

Спирання на всю структуру якостей особистості з точки зору правового виховання і єдності цього процесу з процесом правової соціалізації має подвійне значення. По-перше, лише системний підхід до процесу правового виховання дає можливість забезпечити такі зрушення в стані особистості, які б стали не тільки передумовою змін у правовій поведінці, а й надали б цим змінам рис внутрішніх особистих якостей. По-друге, саме через врахування особливостей кожної із функціональних підструктур особистості і їх певної ієрархії можна виявити головні етапи правового виховання і соціалізації, зміст та критерії їх ефективності, а також практичні підходи до вирішення проблем правової соціалізації. Далі. Якщо процес правового виховання з точки зору його соціального змісту розглядати як процес правової соціалізації, то передбачувані зрушення стану особистості, її біопсихологічних, діяльнісних і соціокультурних якостей можна розглядати як стратегію соціалізації.

Оскільки процес правової соціалізації не може бути довільним і залежить від реальних якостей особистостей, то зміни цих якостей стають відбиттям ефективності саме цього процесу. Інакше кажучи, правова соціалізація і зміни в ній можуть бути виявлені і оцінені з соціологічної точки зору лише на підставі виявлення особливостей входження особистості у правове спілкування з усіма суб'єктами права. А це, у свою чергу, може бути оцінене шляхом аналізу змін соціальних якостей особистостей або навіть цілих соціальних прошарків, спираючись на які, вони вступають у правове спілкування. Такий підхід обумовлений тим, що саме ці якості є соціальним індикатором того, у які правові відносини і з яким ступенем соціальної ефективності особистість може вступати в них. Для оцінки особистостей як суб'єктів правової соціалізації і змін, що відбуваються в них, а отже, і вияву на цій основі реальної її ефективності, пропонується система критеріїв, що враховує соціально-психологічні і соціологічні розробки вітчизняної і світової науки стосовно особистості (табл. 4).

Критерії оцінки особистостей як суб'єктів правової соціалізації

Знання і практичний досвід	Особливості мислення	Стиль інформаційних контактів	Соціально-психологічні характеристики	Персональні характеристики
Рівень знання права	Здатність бачити головне	Комунікативність	Лояльність до членів обраної сфери спілкування	Цілеспрямованість
Досвід участі у правовому житті	Інтелектуальна інтуїція	Швидкість орієнтації	Здатність до об'єктивних оцінок	Особистий авторитет
Фахові знання	Рівень ситуативного мислення	Здатність до використання різних джерел інформації	Відповідальність за прийняті правові рішення	Здатність до ефективної праці
Життєвий досвід	Нестандартність підходу до правових проблемних ситуацій	Здатність до використання знань спеціалістів різних галузей	Почуття професійної і громадянської гідності	Самостійність

Зміст і характер взаємодії особистостей в механізмі правової соціалізації, виконання ними одночасно ролей об'єктів і суб'єктів правової соціалізації дають підстави зробити висновок про те, що вона у своїй глибинній основі регулюється законами інформації. При цьому поняття «інформація» слід розглядати на двох рівнях. Перший рівень є загальнонавчаним. На ньому інформація розглядається як передача знань або якихось

відомостей від однієї людини або груп за допомогою усної чи письмової мови, а також відповідних символів (позначок). Другий рівень — методологічний. Тут інформація стає відтворенням багатьох якостей одного об'єкта в іншому в результаті їх взаємодії.

Теорія інформації, як вираз сучасних поглядів на закономірності функціонування соціумів, розглядає поняття «інформація» на вищому, методологічному рівні. Що стосується проблем правової соціалізації особистості, то вони повинні аналізуватися на обох рівнях. Недооцінка загальновизнаного підходу означала б нехтування безпосередніми практичними аспектами інформаційного забезпечення процесу правової соціалізації. Ігнорування методологічного аспекту призвело б до спрощення проблеми і неможливості дати наукову оцінку деяким надзвичайно важливим її аспектам.

Проблема правових знань особистості і розширення інформації в цій сфері породжується перш за все тим, що у процесі функціонування правової системи виникає необхідність застосування правових актів для оцінювання поведінки і діяльності фізичних і юридичних осіб, а також винесення рішень щодо них у конкретних ситуаціях. Якщо застосування цих аспектів ставити в залежність від їх знання, то це не тільки може призвести до зловживання посиленням на необізнаність, але й не відповідатиме дійсності.

Річ у тім, що кожний правовий акт реально розрахований на певну спільноту людей. Наприклад, закони із сфери фінансового права мають всезагальну обов'язковість, але практично з ними стикаються ті, чия діяльність пов'язана саме із фінансами. Відомо також, що «великими знавцями» кримінального права є саме ті, хто його порушує і на кого в першу чергу розрахований кримінальний кодекс.

Спільноти, на які розраховані закони, можуть мати різний рівень — від груп людей з якоюсь специфічною ознакою до масштабів усього суспільства, як це має місце стосовно конституційних норм. Але це не змінює суті справи — адресність є однією з основоположних ознак будь-якого правового акта.

Правовий акт не може бути таким, щоб його положення не співвідносилися із загальноновизнаними соціальними нормами і певними традиціями, з інтересами і принципами їх реалізації стосовно тих, кому цей акт адресовано. А це означає, що спільноти, на які розрахований правовий акт, не тільки зацікавлені знати його і усіма доступними їм засобами прагнуть цього, але й знають основоположні принципи тієї сфери законодавства, до якої належить правовий акт, як правило, докладно обізнані з уже існуючими законами, а тому порівняно легко і швидко сприймають те нове, що дає новий правовий акт. Слід також зважити, що ті, на кого розрахований правовий акт, саме тому, що він стосується їх специфічних інтересів, завжди обмінюються інформацією та її оцінкою щодо нових правових актів.

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що необізнаність, за винятком тих випадків, коли правові акти свідомо приховуються від оприлюднення, все ж є винятком, а не правилом, і ці винятки мають індивідуальну природу походження. Суспільство намагається нейтралізувати їх, а тому, незважаючи на презумпцію принципу обізнаності, визнає існування суперечності між загальною природою обізнаності та індивідуально обумовленою можливістю необізнаності — і створило механізм його вирішення. До цього механізму, окрім забезпечення індивідуального вивчення правових знань і суспільної системи їх поширення, слід віднести інститут адвокатури, юридичне консультування, а у сфері застосування кримінального права, тобто там, де вживаються особливі форми державного примусу, — діяльність захисників у кримінальному процесі, запрошених органами дізнання, слідчими органами чи судом або суддями.

Реальне знання або незнання правового акта виявляється лише у спробі застосувати його на практиці в якійсь конкретній ситуації. Рівень складності ситуації виявляє і рівень знання закону — і проблема найчастіше полягає не стільки в тому, що закони невідомі, а в тому, як і які закони застосувати в конкретній ситуації. На вирішення саме цього аспекта неінформованості про закони і має бути спрямована правова інформація.

Значення загальнометодологічного підходу до проблеми інформації, коли інформація розглядається як передача різноманітності одного об'єкта іншому, має стосовно питань правової соціалізації особистості два головних аспекти. Перший полягає в тому, що людей цікавить не просто знання змісту норми права, а його реальна дієвість і вся та сукупність соціальних обставин, які визначають можливість застосування і фактичну ефективність норми права. Позитивний вплив норми права матиме місце лише в тому випадку, коли застосування норми права є реальним, не супроводжується формально нефіксованими, а фактично існуючими майновими, соціальними і психологічними втратами. Саме цей аспект справи і має бути цікавим у першу чергу для соціології права та досліджуватися нею, адже проблема інформації не зводиться лише до формального засвоєння змісту правової норми.

Другий аспект загальнометодологічного підходу до проблеми інформації полягає в тому, що інформація — це не просто відображення різноманіття, а таке різноманіття, яке у процесі його засвоєння набуває нових якостей відповідно до внутрішньої організації об'єкта інформації. З точки зору інформаційного забезпечення механізму правової соціалізації особистості це має фундаментальне значення. Адже правовий соціалізуючий вплив правової системи залежить не тільки від якості самої системи і правових актів, на які вона спирається, але й від соціальних і соціально-психологічних характеристик особистостей, з якими ця система інформації взаємодіє. Саме тому загальне і правове виховання особистості виступає і як загальна передумова її правової соціалізації, і як основоположна засада соціалізуючого впливу позитивної соціальної інформації, основоположне місце в якій посідає механізм правової соціалізації особистості, найбільш суттєвим елементом якого є соціально-правова владна система.

Під соціально-правовою владною системою розуміють такий сукупний вплив нормативно-правової, соціально-психологічної, діяльнісної і інформаційної систем, який здатен детермінувати правову поведінку особистості. Те, що під час

дії цієї системи може виникнути конформістська поведінка особистості, не впливає на соціалізуючу природу цієї системи. Ситуація конформізму, яка притаманна правовій поведінці в деяких випадках, не є негативним явищем і може розглядатися як певний етап у правовій соціалізації особистості. Більше того, свідомий конформізм можна розглядати як критерій (показник) високого рівня правової соціалізації, оскільки особистість, критично оцінюючи норми права, але все ж виконуючи їх, буде добиватися покращання цих норм законним шляхом, а отже, перейде на вищий рівень правової соціалізації.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке правова соціалізація особистості?
2. У чому полягає характеристика поля правової соціалізації?
3. Визначте структуру правової соціалізації.
4. Назвіть проблеми правової інтеріоризації.
5. Як визначається механізм правової соціалізації? Назвіть його елементи.
6. Які соціальні чинники впливають на законослухняну поведінку людини?
7. Сформулюйте принципи формування активних правових суб'єктів.
8. Визначте систему критеріїв для оцінки особистостей як суб'єктів правової соціалізації.

Рекомендована література

1. *Богуцький П.* Поняття правової реформи та методологічний підхід до проблеми її формування // *Право України.* – 1996. – № 4.
2. *Васильев В. П.* Юридическая психология. – СПб.: Питер Пресс, 1997.
3. *Гегель Г. Н.* Философия права. – М., 1990.
4. Конституционный договор между Верховным Советом Украины и Президентом Украины об основных началах организации власти и местном самоуправлении в Украине на период до принятия новой Конституции Украины. – Харьков, 1995.

5. *Козн А.* Отклоняющееся поведение и контроль за ним // Американская социология. – М., 1972.
6. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. – М., 1995.
7. *Ляковська Н.* Про культуру правотворчої діяльності // Право України. – 1994. – № 5–6.
8. *Максимов С. И.* Правовая реальность: инструментальный и коммуникативный подходы // Проблемы законности. – Вып. 29. – Харьков, 1995.
9. Молодежная преступность как социальная проблема // США глазами американских социологов. – М., 1982.
10. *Нерсесянц В. С.* Философия права. – М., 1997.
11. *Осипова Н. П.* Особливості поля правової соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства // Харьковские социологические чтения-98: Сб. науч. работ. – Харьков, 1998.
12. *Платонов К. К.* Структура и развитие личности. – М., 1986.
13. *Рабинович П. М.* Методологія правознавства: проблеми плюралізації // Вісник АПрН України. – 1995. – № 3.
14. *Хекхаузен.* Мотивация деятельности. – М., 1986.

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ

5.1. Поняття і структура правової культури

В умовах формування правової держави проблема підвищення рівня правової культури суспільства набуває особливої значущості і актуальності. Ця обставина визначає необхідність теоретичного аналізу правової культури, з'ясування її змісту та структури.

Дотепер проблема правової культури залишається слабо розробленою. Це обумовлено перш за все тим, що вона аналізується переважно з прикладною метою, наприклад у зіставленні з політичною культурою, при розгляді рівня знання права окремими групами населення і т. ін. Цілісна ж концепція правової культури, що базується на політико-філософських дослідженнях, даних широких конкретно-соціологічних досліджень, юридичній практиці, поки не вироблена.

Особливе методологічне значення для дослідження правової культури має категорія «культура», за допомогою якої в науці визначають багатогранне, поліфункціональне і через це складне для інтерпретації явище. Такий факт є причиною великої кількості трактовок культури і підходів до її аналізу. У сучасній науковій літературі налічується понад 500 визначень поняття «культура» і кількість їх (як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі) продовжує зростати. При цьому з методологічної точки зору важливим є не кількість визначень, а з'ясування і дослідження принципових розбіжностей в підходах до аналізу поняття «культура», яких, безумовно, значно менше, ніж дефініцій.

Методологічне значення категорії «культура» для визначення правової культури є таким:

1) категорія «культура» є відправною точкою під час руху від абстрактного до конкретного і тому відбиває загальне в явищах культури в усіх її різновидах;

2) вона є орієнтиром в аналізі емпіричного правового матеріалу при переході від теорії найбільш високого, філософського рівня узагальнення до теорії правової культури. З огляду на це дозволяє здійснювати в конкретній галузі знань аналіз юридичного різновиду явища не з позицій розгляду культури в цілому, а виводить дослідника на підготовлений філософією плацдарм для виявлення специфіки об'єкта дослідження саме в правовій сфері життя суспільства;

3) вона вказує на головні напрями і способи розвитку теорії правової культури;

4) виступаючи формою і стійким організуючим принципом процесу мислення, ця категорія породжує ряд вимог до аналізу правової культури¹.

У науковій літературі визначилися певні підходи до аналізу культури.

Прихильники першої точки зору інтерпретують культуру як усе те, що створено людиною, на відміну від того, що дано природою. Виходячи з такого розуміння культури, в літературі наводяться достатньо широкі визначення правової культури, наприклад, як системи уречевлених і ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та їх відображення у свідомості й поведінці людей.

Другий підхід — діяльнісний. Учені, які його обстоюють, вважають, що при визначенні культури слід акцентувати увагу на якому-небудь одному боці чи характеристиці людської діяльності. При цьому культуру розуміють як синонім творчої діяльності. Стосовно правової галузі може бути визнана культурною головним чином правотворча діяльність. За такого підходу з правової культури випадає багато видів юридичної діяльності, наприклад правозастосовна або діяльність громадян з підвищення свого правоосвітнього рівня.

Третій підхід пов'язаний із виділенням у культурі різних суб'єктивних елементів суспільної системи. Д. І. Чесноков

¹ Див.: Семитко А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. – Свердловск, 1990. – С. 12–13.

розглядає культуру як історично обумовлену сукупність навичок, знань, ідей і почуттів людей, а також їх закріплення в різних суспільних явищах (у техніці виробництва і побутового обслуговування, в освітньому рівні народу і суспільних інститутах, у досягненнях науки і техніки, творах літератури і мистецтва).

Така позиція відбивається і у визначеннях правової культури, що орієнтовані на суб'єктивні, інтелектуальні елементи, тобто на рівень знання і розуміння права. О. В. Лукашева, наприклад, вважає, що правова культура являє собою певний ступінь знання законодавства, поваги до законів, вміння правильно розуміти їх і застосовувати в точній відповідності з тими завданнями, задля вирішення яких вони були створені. С. С. Алексєєв розглядає правову культуру як ступінь ознайомлення людей з правом, його розуміння, що забезпечує обов'язковість дотримання всіма особами правових вимог.

Ці автори, як видається, безпідставно обмежують поняття «правова культура» ставленням людей до правових норм, що дуже звужує це поняття. За його межами опиняються такі суттєві явища, як правовий статус особи, правопорядок і навіть самі правові норми.

Послідовна реалізація вказаного підходу при аналізі правової дійсності приводить до ототожнення правової культури і правової свідомості. У зв'язку з цим його навряд чи можна визнати плідним.

Четвертим, найбільш поширеним підходом, є виділення предметної сторони культури, яка розглядається як сукупність усіх матеріальних і духовних цінностей, що створені і розвинуті людством у ході його історії. З цієї точки зору правову культуру можна уявити як сукупність цінностей, що створені людьми у правовій сфері. В цьому зв'язку вона вбирає в себе об'єктивне і суб'єктивне право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правову поведінку суб'єктів, критерії політичної оцінки права і правової поведінки у функціонуванні і розвитку її складових частин. Такий погляд на побудову правової культури має своїх прихильників. Так, А. В. Сахаров

і А. Р. Ратинов як елементи правової культури пропонують виділяти:

- право як систему норм, що виражають державні веління;
- правовідносини, тобто систему суспільних відносин, що регулюються правом;
- правові заклади як систему державних органів і суспільних організацій, що забезпечують правовий контроль, регулювання і виконання права;
- правосвідомість, тобто систему духовного відбиття всієї правової дійсності;
- правову поведінку (діяльність) як правомірну, так і протиправну.

Правова культура перебуває у складній органічній єдності з іншими галузями культури, і в її специфічному змісті обов'язково виявляються риси й особливості, притаманні цій культурі в цілому.

Взаємодія правової та інших галузей культури здійснюється в результаті взаємозв'язку і взаємовпливу однотипних культурних комплексів, що належать до різних культурних сфер (політичної, моральної, правової та ін.). Елементи, що формують правову культуру, одночасно входять і до інших структур. Так, право входить у систему соціальних норм; правовідносини — у систему суспільних норм; правові заклади — у систему соціальних інститутів; правосвідомість — у систему суспільної свідомості (табл. 5).

Функціональні зв'язки споріднених елементів у цих системах забезпечують відповідність одне одному тих галузей культури, в які вони одночасно входять. У разі ж невідповідності ми маємо справу з дезорганізацією нормальної діяльності систем. Одним із проявів такої дезорганізації є, наприклад, злочинність.

Структуру правової культури можна подати і з боку її рівня, з урахуванням глибини пізнання правових явищ, оволодіння ними. У зв'язку з цим виділяють повсякденний, професійний (спеціальний) і теоретичний рівні правової культури.

Структурні зв'язки правової культури

Культурні галузі				
<i>функціональні зв'язки</i>	<i>політика як галузь культури</i>	<i>правова культура</i>	<i>етична культура</i>	<i>естетична культура</i>
Суспільні відносини	Політичні відносини	Правовідносини	Етичні відносини	Естетичні відносини
Суспільна свідомість	Політична свідомість	Правосвідомість	Етична свідомість	Естетична свідомість
Соціальні норми	Політичні норми	Право	Мораль як система норм	Естетичні норми
Соціальні інститути	Політичні органи і заклади	Правові заклади (інститути)	Громадські організації та інститути	Художньо-просвітні заклади
Соціальна поведінка (діяльність)	Політична діяльність	Правова поведінка	Етична поведінка (діяльність)	Художньо-естетична діяльність

Повсякденна правова культура виявляється у нашому житті щодня. Вона являє собою неглибоке, поверхове відображення правових явищ, що не дозволяє правильно обміркувати і оцінити всі сторони правової практики. Ця культура не піднімається до рівня теоретичних узагальнень. Разом з тим вона використовується у повсякденному житті людей при реалізації права і тим самим сприяє дотриманню вимог правових норм, більш повному запровадженню їх у життя.

Професійною правовою культурою наділені ті особи, що безпосередньо виконують правову діяльність. Їм притаманні

більш високе знання і розуміння права в конкретній галузі професійної діяльності.

Теоретична правова культура, що є відображенням більш високого рівня пізнання правових явищ, становить сукупність наукових знань про сутність, характер і взаємодію всіх правових явищ, усього правового механізму, а не окремих його елементів. Вона є результатом наукових пошуків учених-юристів, колективного досвіду практичних працівників правоохоронних органів і політичних діячів. Теоретична правова культура є безпосереднім джерелом права. Вона відіграє найважливішу роль як у правотворчості, так і в реалізації права.

Правову культуру можна аналізувати також і з точки зору спільноти, охоплення нею індивідів і соціальних груп. У зв'язку з цим виділяють індивідуальну, групову правову культуру і правову культуру суспільства в цілому.

Оскільки правова культура суспільства не існує без правової культури особистості, то вияв сутності правової культури як суспільного явища буде неповним, якщо обмежитися лише аналізом правової культури суспільства, ігноруючи при цьому дослідження особистісного аспекту правової культури.

Правова культура особистості врешті-решт визначається правовою культурою суспільства. Вона характеризується ступенем і характером правового розвитку індивіда, які визначають його соціальну активність у правовій сфері.

Розуміння особистісного аспекту правової культури найбільш рельєфно виявляється в її структурі. Структура правової культури особистості акумулює культурну діяльність у галузі права, потенціал правової культури і правові культурні орієнтації.

Правова культура особистості виявляється у певному характері та рівні діяльності, в процесі якої особистість набуває і розвиває свої правові знання, вміння, навички. Правова культура існує і як результат цієї культурної діяльності у галузі права, тобто як сукупність відповідного ступеня правових знань, умінь, навичок, як потенціал правової культури. Правова культура характеризується і підготовленістю до сприйняття правових ідей, оцінкою знань, умінь, реального права, тобто наявністю правових культурних орієнтацій.

Виділення в особистісній правовій культурі сформованих культурних утворень має важливе значення для практики організації виховної роботи, теоретична розробка якої ще досі залишається дуже актуальною.

Розгляд структури правової культури з різних боків дозволяє рельєфніше уявити і її поняття.

Не применшуючи плідності зазначених підходів до визначення поняття правової культури, ми солідарні з тими вченими, які надають перевагу аксіологічному підходу до його трактовки. Саме аксіологічне, ціннісне бачення правової культури дозволяє чіткіше відмежувати її від інших близьких і взаємопов'язаних з нею категорій, таких як правова діяльність, механізм правового регулювання. Правова культура — це система правових цінностей, що створюються під час розвитку суспільства і зосередили в собі досягнення світової юридичної культури.

Цінність права полягає перш за все в його позитивній значущості (ролі) у задоволенні потреб суб'єктів. Гадаємо, не є точним визначення цінності права як його можливості задовольняти потреби. На наш погляд, має рацію П. М. Рабінович, який вважає, що у даному випадку акцентується лише на можливій цінності права. Якщо говорити про дійсну цінність розглядуваного явища, то точніше розуміти її як реальну значущість, як конкретну функцію, що здійснюється правом.

Місце права у системі соціальних цінностей обумовлено тим, чи розглядається воно як цінність засоба або цінність цілі. З такої точки зору воно може бути цінністю похідною і мати власну цінність. Звідси, право як цінність можна розглядати у двох аспектах. З одного боку, призначення права — дотримання порядку та організованості у суспільстві. У цьому сенсі цінність його є похідною. З іншого боку, — це феномен, що містить і закріплює юридичні цінності, завдяки чому право саме впливається у світ цінностей. Загальносоціальна цінність права — існуюча і необхідна можливість задовольняти інтереси суспільства.

Право, правова цивілізованість — невід'ємна складова людської культури, важливе її досягнення. Саме тому, як видається, воно має власну цінність. Саме на цьому фундаменті і має бу-

дуватися теорія і практика правової держави. Тільки недержавне, визнання за правом власної цінності спроможне на сучасному етапі ознаменувати позитивні зрушення у галузі правової політики, підвищення рівня правової культури суб'єктів соціального спілкування. Разом з цим правова культура — це всі цінності, що створюються людьми у правовій сфері. Вона включає, окрім самого права (об'єктивного і суб'єктивного), правосвідомість, правові відносини, стан законності, досягнутий рівень законотворчої, правозастосовної та іншої юридичної діяльності.

Розробка соціологічного, а саме аксіологічного аспекту правової культури є соціальною необхідністю. Тільки усвідомлення, сприйняття людьми універсальних культурно-історичних правових цінностей, традицій спроможне подолати зростаючу бездуховність, зробити реальними такі соціально-правові цінності, як гідність, висока значущість особистості у соціальному житті.

5.2. Специфіка правосвідомості як елемента правової культури

Право, особливо його дія, завжди породжує суб'єктивну реакцію на правові норми. Воно формулюється, виникає, а також втілюється в життя з допомогою волі і свідомості людей. Реакція громадян на право може бути позитивною або негативною, але в усіх випадках люди суб'єктивно реагують на діюче право, певним чином уявляють собі бажане право. Суб'єктивне ставлення людей до правових явищ охоплюється поняттям правосвідомості.

Правосвідомість — це сукупність правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають суб'єктивне ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до діючого або бажаного права, інших правових явищ, до поведінки людей у сфері правового регулювання.

За своїм змістом правосвідомість може бути розглянута з чотирьох боків.

По-перше, вона містить знання правових явищ. Наприклад знання про зміст тих чи інших норм права, організацію право-

творчого і правозастосовного процесів, про правомірні дії і правопорушення, засоби боротьби зі злочинністю.

По-друге, вона вбирає в себе ставлення суб'єктів до юридичних норм, практики їх застосування, законності, правосуддя. Один і той же закон може сприйматися людьми по-різному. Переважно громадяни схвалюють закони, оцінюють їх як справедливі, розумні і тому виконують їх вимоги добровільно, на підставі внутрішнього переконання. Однак окремі правові приписи можуть правосвідомістю відкидатися, що негативно впливає на їх реалізацію, породжує в окремих випадках правопорушення.

По-третє, за допомогою правосвідомості оцінюється поведінка людей як правомірна чи протиправна, законна чи незаконна. Це оціночний бік правосвідомості.

По-четверте, у процесі реалізації права найбільш важливе значення має поведінковий бік правосвідомості, що відбивається у правових настановах, вмінні і згоді діяти за приписами правових норм. Від ступеня розвитку поведінкових компонентів безпосередньо залежить правомірність або протиправність поведінки суб'єктів.

Правову свідомість можна вивчати з різних боків. Соціологічний аспект дозволяє охарактеризувати правосвідомість як форму суспільної свідомості, що виконує специфічні функції в суспільстві, а також розкрити роль правової свідомості в життєдіяльності соціального організму.

Правова свідомість є однією з форм суспільної свідомості і підкоряється його загальним закономірностям формування і функціонування. Водночас вона посідає особливе місце у структурі суспільної свідомості. Через це правосвідомість має свою специфіку, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості (політичної, філософської, моральної, естетичної та ін.).

Найбільш тісно правосвідомість взаємодіє з моральною і політичною свідомістю. Правосвідомість наповнена моральним змістом. Найважливіші політичні вимоги закріплюються в праві і відбиваються у правосвідомості. Але правосвідомість має відносну самостійність, і було б помилково ототожнювати її з іншими формами свідомості.

Специфіка правосвідомості, на відміну від інших форм свідомості, виявляється у предметі відображення, а також в особливих категоріях.

Предмет відображення правосвідомості — право і правове регулювання в цілому, а також суспільні відносини, урегульовані правом, або ті, що вимагають правового регулювання. Предмет моральної свідомості є ширшим. Він містить відносини, що не входять до сфери правового регулювання: відносини дружби, товариства, кохання. Має певні особливості і предмет політичної свідомості. Це відносини між різними соціальними групами, соціальними спільнотами з приводу участі в політичному житті суспільства. Предмет правосвідомості також має політичний зміст. Але у предмет правосвідомості включаються специфічні явища, що не наділені безпосередньо політичним змістом. Це, наприклад, питання юридичної техніки і стилістики, структури правових норм і т. ін. Крім того, не всі ідеї політичної свідомості, політичні вимоги закріплюються у праві і відбиваються у правосвідомості, а тільки найважливіші з них.

Правосвідомості притаманні специфічні засоби пізнання правових явищ — категорії правосвідомості. Основними, притаманними тільки правовій формі суспільної свідомості, категоріями є категорії юридичних прав, обов'язків і законності. На основі цих категорій правосвідомість оцінює поведінку суб'єктів права як правомірну (таку, що відповідає правам і обов'язкам і вимогам законності, які випливають із норм права) і неправомірну (таку, що суперечить обов'язкам чи порушує права, які випливають із правових норм). Це найбільш загальні категорії, притаманні будь-якому типу правосвідомості. З них розвиваються складніші категорії: правосуб'єктність, правопорядок, правопорушення, правомірне і неправомірне, законне і протизаконне і т. ін. За допомогою цих категорій пізнаються, засвоюються окремі аспекти правового регулювання, досягається правова регламентація суспільних відносин.

Правосвідомість має складну будову. Елементи, рівні правосвідомості утворюють його структуру і несуть в процесі правового регулювання різне навантаження, виконують неод-

накову роль. Тому, маючи на увазі структуру правової свідомості, співвідношення її окремих частин або елементів, можна виявити роль правосвідомості в суспільному житті, в процесі реалізації права.

Розглядаючи структуру правосвідомості, необхідно виробити чіткі критерії виділення її окремих елементів. Тільки за цієї умови можна виявити роль структурних елементів правосвідомості на різних стадіях правового регулювання.

Структура правосвідомості в цілому може бути подана у вигляді певних взаємопов'язаних елементів і утворень, які розрізняються між собою, по-перше, за ознакою соціальної спільноти; по-друге, з точки зору їх змісту; по-третє, за глибиною пізнання правових явищ.

Право формується, діє і реалізується тільки проходячи через волю і свідомість людей, тобто крізь їх правосвідомість. Реальними носіями правосвідомості у суспільному житті стають соціальні спільноти і індивіди. Правосвідомість різних соціальних спільнот та індивідів, що взята в єдності раціональної (ідеологічної) і емоційної (психологічної) сторін, утворює його соціальну структуру.

Соціальна структура правосвідомості відображає соціальну структуру суспільства, особливості, зміст і глибину пізнання правових явищ різними соціальними спільнотами та індивідами.

Соціальна структура правосвідомості постає у вигляді суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості. Всі соціальні групи наділені корінними інтересами, які формують суспільну правосвідомість і визначають зміст основних, характерних для даного суспільства в цілому правових уявлень і переживань. Суспільна правосвідомість не тільки дає людині певні правові знання, але й служить основою юридичної оцінки реальних відносин між людьми, вироблення відношення до вимог правових норм, практичної діяльності із правотворчості, реалізації правових норм і т. ін. Правосвідомість суспільства в цілому об'єктивується у вигляді існуючого законодавства, правопорядку, режиму законності, системи правоохоронних і правозастосовчих органів, системи норм права, вимог, заборонів, обмежень, дозволів.

Насправді суспільна правосвідомість проявляється і конкретизується у правосвідомості різних соціальних груп чи в груповій правосвідомості як відносно самостійних елементах соціальної структури правосвідомості.

Групова правосвідомість — це колективні (групові) уявлення і почуття про право та інші правові явища, які виражають ставлення і оцінку правових явищ з боку соціальних груп, колективів, тимчасових соціальних утворень.

Кожна соціальна група має як загальну мету і завдання, що збігаються із суспільними завданнями в цілому, так і свої специфічні, що викликані потребами і інтересами даної соціальної групи. Звідси випливає, що у свідомості соціальних груп знаходиться вияв суспільна свідомість, але вона в кожній окремій соціальній групі преломлюється крізь призму специфічних умов, потреб, інтересів цієї групи, набуває специфічних рис, які дозволяють розглядати групову свідомість як відносно самостійне духовне утворення, що відрізняється від суспільної та індивідуальної свідомості.

Критеріями для виявлення схожості і відмінності правосвідомості правових груп служать практична соціальна діяльність суб'єктів соціальної групи у сфері правового регулювання, їх зіткнення з реалізацією правових норм і правової практики, що не виключає впливу на групову правосвідомість й інших ознак соціальної групи та її суб'єктів (соціального становища, освіти, віку і т. ін.). У результаті утворюється специфічна для даної соціальної групи правосвідомість — система групових правових поглядів, почуттів, оцінок, що відбивають специфіку її соціальної діяльності і правової практики.

Конкретно-соціологічні дослідження спрямовані на аналіз і вивчення особливостей групової правосвідомості і наочно показують, що соціальні групи, сформовані за видами соціальної діяльності, професії, освіти, віку, характеризуються різним рівнем знання і розуміння права, емоційним до нього ставленням, по-різному можуть оцінювати зміст окремих норм права і дотримуватись їх приписів¹.

¹ Див.: Щегорцов В. А. Социология правосознания. — М.: Мысль, 1981.

Суспільна і групова правосвідомість безпосередньо виявляється через правосвідомість індивідів. Тому індивідуальну правосвідомість також слід віднести до елементів соціальної структури правосвідомості.

Індивідуальна правосвідомість формується на основі безпосереднього впливу суспільної і групової. Вона поєднує в собі їх елементи, а також індивідуально неповторні риси, які призводять до особливостей і відмінностей у правосвідомості суб'єктів однієї соціальної групи. У правосвідомості індивіда виявляються суб'єктивні умови життя індивіда, його особливості, освіта, виховання, фах, а також його здібності, характер. Все це формує правосвідомість індивіда, визначає специфіку його знань про право і особливості ставлення до нього.

Під час соціологічного дослідження правосвідомості індивіда важливо виявити не тільки те, чи знає людина приписи правових норм, але і визначити ті інтереси, настанови, орієнтири, які лежать в основі вибору ним того чи іншого варіанту поведінки у галузі права.

Найважливішим джерелом розвитку правосвідомості індивіда є правова інформація. Можна виділити два способи її отримання населенням:

- під час навчання і сприйняття словесної інформації;
- у процесі суспільно-політичної і соціально-правової діяльності особистості.

Провідне місце серед джерел правових знань посідають телебачення, радіо, газети.

Специфічно цілеспрямованими процесами передачі і завоювання правової інформації є освіта і виховання: лекції на правову тематику на підприємствах, в установах, вивчення основ права у навчальних закладах, на курсах підвищення кваліфікації й т. ін.

Особливості суспільної, групової і індивідуальної правосвідомості виявляються при розгляді їх структури з точки зору змісту компонентів правосвідомості: раціонально-ідеологічних, емоційно-психологічних і поведінкових.

Раціонально-ідеологічні компоненти правосвідомості — це знання, уявлення, поняття, ідеї про діюче і бажане право та інші правові явища. В теоретичному виявленні правові ідеї, уявлення, концепції, принципи становлять правову ідеологію, яка внаслідок своєї узагальненості є провідною стороною суспільної правосвідомості.

До основних емоційно-психологічних компонентів правосвідомості слід віднести суспільні й індивідуальні емоції, почуття, які формуються на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичні права і обов'язки, законність, правотворчу і правозастосовну діяльність і пов'язані зі сприйняттям і оцінкою правових явищ. Про емоційно-психологічні компоненти правосвідомості можна говорити лише тоді, коли маємо справу зі свідомими правовими переживаннями, що активно впливають на поведінку суб'єктів. У основі таких переживань — певні правові відносини. Вони мають чітку предметну спрямованість, у них виявляється ставлення до явищ навколишньої дійсності, що становлять предмет правового регулювання.

У сукупності емоційно-психологічні компоненти суспільної правосвідомості утворюють соціально-правову психологію.

Правосвідомість — єдність раціональних і психологічних компонентів правової ідеології і правової психології. Правова ідеологія являє безпосередню основу для створення правових норм — цінностей. Але при цьому вона використовує судження, оцінки, уявлення, що накопичені у сфері правової психології.

Як правило, свідомість нерозривно пов'язана з діяльністю. Це обумовлює необхідність вияву поведінкових компонентів у структурі правосвідомості. У поведінці суб'єктів проявляється реальний зміст їх правосвідомості. Внаслідок цього в структурі правосвідомості доцільно виділяти поведінкові компоненти, до яких слід віднести правові настанови, що в сукупності становлять ціннісну орієнтацію суб'єктів і готовність до діяльності у сфері правового регулювання. Поведінкові компоненти правосвідомості обумовлені основними елементами раціональної і

емоційної сторін правосвідомості і перш за все, правовими переконаннями і навичками.

Аналіз соціальної структури правосвідомості не зводиться до переліку її елементів та їх загальної характеристики. Необхідно виявити співвідношення цих елементів. Зрозуміло, це не проста їх сума, а єдність, в якій виділяються первинні, спрямовувальні елементи (такими є, наприклад, суспільна правосвідомість з перевагою в ній раціонально-ідеологічних компонентів правової ідеології) і елементи, так звані, другого порядку (індивідуальна правосвідомість, емоційно-психологічні компоненти, соціально-правова психологія), що взаємодіють між собою.

Із складної взаємодії і взаємопроникнення основних елементів соціальної структури правосвідомості складаються її рівні, що характеризують соціальну структуру правосвідомості з точки зору глибини пізнання правових явищ з метою їх використання суб'єктами у практичній діяльності. Цей аспект дослідження структури правосвідомості має дуже важливе значення для розробки багатьох проблем, у тому числі для дослідження ролі правосвідомості в реалізації права і правозастосовної діяльності.

Соціальні рівні правосвідомості характеризують ступінь розвитку основних компонентів суспільної, групової і індивідуальної правосвідомості та особливості відображення у правосвідомості правових явищ.

Для визначення соціальних рівнів правосвідомості важливим є аналіз предметної спрямованості діяльності суб'єктів правосвідомості у сфері правового регулювання, тобто виявлення глибини усвідомлення суб'єктами правових явищ для їх практичного використання в соціальному житті. Така свідомість обумовлена, наприклад, повсякденними умовами життя людей, їх практичними потребами, необхідністю дотримання і виконання юридичних обов'язків, діяльністю по застосуванню правових приписів за конкретних життєвих обставин, усвідомленням закономірних зв'язків і сутності правових явищ.

Така предметна спрямованість діяльності суб'єктів визначає глибину відображення правосвідомістю правових явищ, яка характеризується ступенем знання права, пізнанням і оцінкою правових явищ, можливістю їх практичного використання.

Виходячи зі сказаного, у правовій свідомості можна виділити три рівні: повсякденний, спеціалізований (професійний) і науковий.

Повсякденна правосвідомість — це відображення людьми правових явищ при їх зіткненні з правом у повсякденному житті в процесі трудової, суспільної діяльності, сімейно-побутових відносинах і т. ін. Повсякденна правосвідомість органічно пов'язана з безпосередньою повсякденною практикою реалізації права, емпіричним досвідом людей. Тому повсякденну правосвідомість можна уявити як переважний рівень масової правосвідомості, який складається з досвіду трудової, суспільної та іншої соціальної діяльності, що передається поколіннями, тому що вона набуває правової форми і пов'язана з дією правових норм. Масова правосвідомість охоплює зазвичай традиції, прості норми моралі, уявлення про довілля, які так чи інакше пов'язані з правовими явищами.

У масовій правосвідомості переважають соціально-психологічні компоненти, але внаслідок загального правового виховання, під впливом засобів інформації, юридичної практики до неї додаються елементи теоретичної правової свідомості, формуються науково-світоглядні компоненти.

Предметна діяльність суб'єктів у певній галузі правового регулювання при вирішенні юридичних справ, винесенні індивідуально-владних приписів потребує спеціалізованого (професійного) рівня правосвідомості, за допомогою якого пізнаються і оцінюються правові явища з метою їх практичного використання в процесі правозастосовної діяльності. Спеціалізована правосвідомість формується на основі спеціального правового виховання (освіти), юридичної науки в осіб і соціальних груп, що спеціально займаються правозастосовною діяльністю.

З точки зору глибини пізнання правових явищ професійна правосвідомість являє собою спеціалізовані правові знання, вміння, навички, переконання, почуття, які дозволяють здійснювати предметну правозастосовну діяльність.

У зв'язку з цим професійна правосвідомість, що формується у практиці діяльності судових і адміністративних органів, за своїм змістом є правосвідомістю більш глибокого порядку, ніж повсякденні уявлення про правові норми і розуміння їх членами суспільства. Вона відбиває рівень групової і індивідуальної правосвідомості юристів-професіоналів, що здійснюють правозастосовну діяльність. Оскільки остання має науково обґрунтований характер, то в елементному складі професійної правосвідомості певною мірою відкриваються компоненти теоретичної правосвідомості.

Утім спеціалізована правосвідомість не проникає в глибину всіх правових зв'язків і закономірностей правового розвитку. Його глибина і повнота обмежені конкретною галуззю правозастосовної діяльності, в межах якої спеціалізована правосвідомість здатна досягти істини щодо змісту діючого права і дати правильну оцінку поведінці суб'єктів у сфері правового регулювання. Повне і всебічне виявлення сутності і змісту правових явищ, їх співвідношення і закономірності розвитку можливі тільки за допомогою теоретичної правосвідомості, що являє собою наукові знання, ідеї, концепції про сутність, характер і взаємодію правових явищ, всього механізму правового регулювання. Тому вона може бути названа науковою правосвідомістю. Її рівень визначається глибиною пізнання правових явищ вченими — юристами, спеціалістами у галузі законодавства, політичними діячами. В процесі загального і спеціального правового виховання елементи теоретичної правосвідомості організовано вносяться в правову свідомість мас, під безпосереднім впливом якої формується повсякденна і спеціалізована правосвідомість.

Таким чином, теоретична правосвідомість, на відміну від повсякденної і спеціалізованої, характеризується більш глибо-

ким проникненням у суть правових явищ. Вона має найбільш точні форми вираження результатів своєї діяльності. Вона вирішує завдання відображення, спираючись на чітку систему наукових понять, суджень, умовиводів, науково-теоретичних доказів. Рівень теоретичної правосвідомості виступає провідним щодо рівня повсякденної і спеціалізованої правосвідомості.

Правосвідомість відрізняється від інших сфер суспільної свідомості своєю гносеологією (пізнавальний апарат), аксіологією (система цінностей і засобів оцінки), праксеологією (методи керування практичною діяльністю).

Згідно з цим можна визначити три функції правосвідомості:

- пізнавальну;
- оціночну;
- регулятивну.

Відповідно до цих функцій визначаються основні функціональні компоненти правосвідомості.

Пізнавальній діяльності відповідає певна сума юридичних знань, або правова підготовка.

Оціночній функції відповідає система оцінок і поглядів з юридичних питань, або оціночне ставлення до права, до практики його виконання і застосування.

Дія регулятивної функції проявляється у формуванні правових орієнтацій і настанов (табл. 6).

Пізнавальна функція визначає правову підготовку людей, яка не вичерпується їх формальними юридичними знаннями. Можна володіти знаннями, але не вміти ними користуватися. Рівень правових пізнань і вміння застосовувати їх на практиці піддаються емпіричній перевірці з відносним ступенем вірогідності.

Пізнаючи правову дійсність, люди не залишаються байдужими до отриманих знань. Виникає інтелектуально-емоційне утворення — психічне ставлення до об'єктів правового пізнання і правової практичної діяльності, що виражається в оцінці, тобто у визнанні цінності чого-небудь з точки зору індивіда, групи чи суспільства.

Функціональна структура правосвідомості

Основні функції правосвідомості	Психічні компоненти	Результати функціонування	Емпіричні показники
Пізнавальна	Інтелектуальний	Правова підготовка	Юридичні знання і вміння
Оціночна	Інтелектуально-емоційний	Ціннісні ставлення до права і до практики його застосування	Оціночні судження (погляди)
Регулятивна	Інтелектуально-емоційно-вольовий	Правові настанови і орієнтації	Поведінка позиції (рішення)

У структуру правосвідомості входять чотири види оціночних відносин. Це оціночне ставлення, по-перше, до права (його інститутів, норм); по-друге, до правової поведінки оточуючих; по-третє, до правоохоронних органів і їх діяльності і, по-четверте, до своєї правової поведінки (самооцінка).

Відношення до правових цінностей виражаються в оціночних судженнях, які можуть бути виявлені емпіричним дослідженням з більшим чи меншим ступенем відповідності дійсним оцінкам обстежуваних осіб.

Сфера правових оцінок порівняно з правовими знаннями важче піддається емпіричному виявленню, що потребує більш складних методик.

Самі по собі ціннісні відносини як інтелектуально-емоційні утворення ще не наділені здатністю до практичної реалізації без психічних сил, що відіграють роль рушійних механізмів діяльності. Таку роль виконують інтелектуально-емоційно-вольові утворення — соціальні настанови, під якими ми розуміємо тенденцію чи схильність особистості сприймати і оцінювати який-небудь об'єкт певним чином і готовність діяти щодо нього згідно з цією оцінкою. Якщо об'єктом

настанови є різні правові оцінки, ми говоримо про правові настанови.

У сукупності настанови організуються в систему ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації — стійка система настанов, яка певним чином зорієнтована на соціальні цінності і спрямовує поведінку людей стосовно цих цінностей в умовах їх складної взаємодії. Правова орієнтація — сукупність правових настанов індивіда чи спільноти, що безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях.

Таким чином, регулятивна функція правосвідомості здійснюється через правові настанови і орієнтації, що синтезують у собі всі інші джерела правової активності.

Регулятивна функція правосвідомості піддається науковому вивченню тільки експериментальним шляхом. При цьому експеримент повинен з достатнім наближенням відтворити об'єктивні і суб'єктивні фактори, що мають місце в реальному житті. Цій меті служить метод вербального експерименту, в якому досліджувані здійснюють оцінку і вибір різних варіантів правової поведінки, приймають рішення і обґрунтовують свою програму дій у динамічній ситуації конфлікту різних цінностей, до яких включають правові цінності.

У соціологічному підході до вивчення правосвідомості особливе значення має дослідження правових поглядів людей, які виступають у двох суттєво різних формах:

- 1) як елементи безпосередньої свідомості;
- 2) як зовнішньо об'єктивовані факти, що виражаються в поведінці та в інших видах діяльності.

Звідси відмінність у методиці отримання інформації. В першому випадку інформація може бути отримана головним чином за допомогою різних видів опитування (анкетування, інтерв'ювання) і проведення тестів. Джерелами отримання інформації про поведінку є документальні матеріали відповідних закладів, спостереження, аналіз практичних дій об'єктивованим джерелом самовираження.

На процес формування правосвідомості значно впливає сукупність взаємодіючих факторів, що включають:

- 1) безпосередні умови життя і роботи;
- 2) організовану систему освіти і виховання;
- 3) засоби масової комунікації.

Суттєвий вплив на формування правової свідомості має практична діяльність людей у галузі права, соціально-політична і соціально-правова активність.

Зростання соціальної активності породжує потребу в правових знаннях, яка може бути задоволена детальним вдосконаленням правосвідомості.

Структуру соціологічного дослідження правосвідомості можна зобразити таким чином (табл. 7).

Т а б л и ц я 7

Дослідження правосвідомості

Вивчення когнітивного аспекту	Вивчення аспекту переконання	Вивчення оціночного аспекту	Вивчення вольового аспекту
Правові знання	Ступінь оволодіння основними принципами та ідеалами права, переконання в необхідності дотримання закону	Ставлення до правових явищ як цінностей	Характер і ступінь правової активності

Когнітивний аспект правосвідомості характеризується даними, що свідчать про правові знання респондентів, про витоки і обсяг правових знань, їх системність, стійкість.

Глибина внутрішнього переконання в необхідності дотримання вимог норм права; ступінь усвідомлення його керівних принципів та ідей становлять зміст аспекту переконання.

Оціночний аспект характеризується ставленням суб'єкта до правових явищ як цінностей (до права в цілому, до конкретної правової норми, до діяльності правозастосовчих та правоохоронних органів).

Про вольовий аспект правосвідомості свідчать ступінь і спрямованість соціально-правової активності (участь респондентів у різних формах правотворчості (в обговоренні

законопроектів, відправки листів у державні органи, в редакції газет, радіо і т. ін.); участь у діяльності правозащитних і правоохоронних органів як народні засідателі, члени товариських судів, комітетів народного контролю і т. ін.; ступінь самостійного запобігання респондентами своїми діями правопорушень у складі оперативних загонів, інспектора ДАІ й т. ін.).

Соціологічне дослідження правосвідомості дає можливість отримати відомості про стан правосвідомості окремих особистостей, різних соціальних груп, суспільства в цілому на певний момент, стосовно конкретного соціально значущого факту, події. Використання таких відомостей сприяє вирішенню корінних проблем суспільного життя.

5.3. Особливості реалізації правової свідомості

Вплив правосвідомості на реальну правову поведінку членів суспільства починається із соціально-правового очікування, тобто із суб'єктивних орієнтацій членів групи або суспільства в цілому стосовно спричиненого правовими діями ходу подій, завдяки чому забезпечується пізнавальна, емоційна, поведінкова готовність індивідів до цих подій. В основі таких очікувань лежить сукупність соціальних установок, оцінок, переконань, намірів, усталених стереотипів поведінки відносно норм, що визначають здатність індивіда до виконання ним соціальних ролей. Очікування виступають як специфічна частина механізму регуляції поведінки людей у групах, колективах, організаціях. Термін «очікування» з позицій правосвідомості означає той простий факт, що будь-який член групи або суспільство в цілому не просто виконує свої функції і ролі, але й обов'язково сприймається і оцінюється під кутом зору певних правових настанов.

Поняття соціально-правового очікування необхідне для усвідомлення й аналізу характеристики взаємозв'язку між соціально-правовою системою і діяльністю індивідів, що включені в цю систему. Формування соціальних очікувань

ґрунтується на колективному досвіді, це означає, що вони поширюються і підтримуються шляхом взаємодії. На відміну від офіційних приписів, посадових інструкцій та інших регуляторів поведінки людини, соціально-правові очікування мають неформальний і не завжди усвідомлюваний характер. Вони мають дві сторони: право очікувати від оточуючих поведінки, що відповідає їх рольовій і правовій позиції, і обов'язки індивіда поводити себе згідно з очікуваннями інших людей.

З точки зору реалізації соціально-правових очікувань реальним їх проявом і засобом виміру може бути соціально-правовий конструкт. Загальне поняття конструкта означає такий підхід особистості до певного явища, на підставі якого виникає реальне, діяльнісне ставлення до нього. Використання саме соціально-правового, а не якогось іншого конструкта при оцінюванні очікувань, тобто при вимірі правової свідомості, обумовлене тим, що люди свою правову поведінку пов'язують із питанням про гідне життя і реалізацію своїх життєвих цінностей. Функціонування будь-яких правових інститутів і реалізація правових аспектів свідомості є пустими, якщо вони не спрямовані на вирішення цих питань. Соціально-правовий конструкт є найбільш фундаментальним поняттям, оскільки, як зазначав Макс Вебер, дії окремого індивіда у суспільно-правовій сфері є первинними одиницями, своєрідними «атомами», з яких складається ця сфера¹.

Якщо підходити до соціально-правового конструкта з позицій не статичності, а динаміки, то він є певним механізмом, що виявляє соціально-правові очікування і стимулює певний стиль соціально-правової поведінки. Рушійною силою цього механізму є довіра. Довіра, якщо її розглядати під соціально-правовим кутом зору, характеризує таке ставлення до дій певної особи або спільноти, яке випливає із переконаності в її правоті, добросовісності і чесності.

¹ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии. Отношение к догматике права // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 507.

Наскільки творчою силою стосовно формування правосвідомості і стабілізації правової системи виступає довіра, настільки ж руйнівною є недовіра. Руйнівна сила недовіри в даному випадку впливає з того, що руйнація стосується однієї з найфундаментальніших засад правової поведінки — її механізму. Справа в тому, що правова поведінка і її особистісні імпульси формуються за принципом конструктів, тобто як спосіб тлумачення і оцінки певною особистістю конкретних явищ у сфері правових відносин, які ведуть до відповідних конкретних дій¹. Оскільки конструкти виступають як рушійна сила поведінки, то кожна людина, як тлумачить соціальну дійсність, так відповідно до цього і поводить. Це є загальним правилом. Образно кажучи, у кожної людини на всі випадки життя є свої конструкти, тобто своєрідні лінзи, за допомогою яких вона бачить ці випадки і згідно з цим баченням будує свою поведінку. Недовіра як антипод довіри і одна з рушійних сил руйнування соціально-правових конструктів, при перетворенні негативно налаштованих очікувань у масове явище може стати джерелом значних соціальних потрясінь.

Наприклад, глибинною причиною подій під час виборів Президента України у 2004 р. була недовіра до влади. Згідно з моніторингами Інституту соціології НАН України, у 2002 р. негативно ставилися до Верховної Ради 65,1 % населення, позитивно — 7,4% (у 1994 р. — 51,2% та 9,7%); до Президента відповідно 59,2% та 13,1% (у 1994 р. — 52,8% та 16,1%); до Уряду 58,8 % та 9,6% (у 1994 р. — 50,8% і 11,4 %); до політичних партій 61,7% та 7,3 % (у 1994 р. — 67,1 % та 2,8%). Як свідчать ці дані, зростаючою тенденцією було зниження довіри до всіх ключових політико-правових інститутів, і можна лише жалкувати, що влада не прислухалася до висновків науки і не зробила належних практичних висновків.

Проблема довіри не вирішена і після виборів 2006 р. до Верховної Ради України. Матеріали опитування у січні 2007 р. свідчать, що Президенту довіряють 34,7% респондентів, Уряду і парламентській коаліції — 49,3%, парламентській опозиції — 37,1 % опитаних. Головними причинами низького рей-

¹ *Келлі А. Дж.* Теорія личности. – СПб.: Речь, 2000. – С. 139.

тингу довіри до найвищих політико-правових інститутів стало фактичне невиконання передвиборчих обіцянок і погіршення стану справ у суспільстві. Найбільше респондентів зазначили погіршення рівня добробуту простих громадян (49,8%), економічної ситуації в країні (42,4%), ситуації в соціальній сфері (35,2%), ситуації у сфері порядку і законності (27,7%), у ставленні влади до звичайного громадянина (27,5%)¹.

Недовіра не завжди виявляє себе у такій відкритій формі, як у наведених прикладах. На наш погляд, ключове значення мають ті соціологічні дані, які викривають латентну форму можливості виникнення прямої недовіри і реальних негативних наслідків, які випливають із цього. Поглянемо з цієї точки зору на дані соціологічного опитування щодо вибору наступника Президента Росії². Це опитування здійснювалося у двох напрямках: чим необхідно керуватися при виборі та як чинитиме діючий Президент (із поділом варіантів відповідей за найбільш значущими якостями наступника).

Дуже показово в опитуванні виявилася суттєва відмінність між масовими побажаннями та уявленням про те, як діятиме Президент, причому ця різниця існує абсолютно у всіх варіантах відповідей. Найбільш характерним слід вважати те, що у суспільній думці головними критеріями вибору мали бути моральні якості наступника. Втім половина з тих, хто поставив на перше місце моральні якості, вважають, що на практиці цими якостями при виборі не будуть керуватися. Таких людей майже третина від кількості опитуваних. Половина з респондентів, які висловилися за першочергове значення поваги населення Росії, вважають, що і цією якістю керуватися не будуть. Дуже характерним є те, що такої думки дотримуються всі вікові і освітні групи населення. Симптоматично, що лише 5% опитаних визнають для наступника необхідність близькості до діючого Президента — і в той же час 29% вважають, що саме цим і будуть керуватися під час виборів.

¹ Крючков С. Два роки діяльності Ющенка на посаді Президента України: матеріали опитування // «2000». – 2007. – № 7(354). – С. ЕЗ.

² Левада Ю. А. Бремя мнимого выбора // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 20–23.

Наведені по Україні і Росії дані свідчать, що з довірою у світі не все так безхмарно, як може здатися на перший погляд, — і добре, якщо влада урахує реальні настрої суспільства, щоб скоригувати соціально-психологічний аспект політико-правової ситуації і запобігти того, щоб прихована недовіра перетворилася на реальні соціальні дії.

Пекучість проблеми довіри у вимірі правосвідомості посилюється тим, що вона розгортається на фоні різкої правової безграмотності і байдужості. Науковці Академії правових наук України досліджували рівень можливостей громадян України керуватися правовими нормами. І ось що виявилось. Якщо оцінити віднесення людьми себе до тих, що знають норми права в обсязі, достатньому для повсякденного життя, то така оцінка за семибальною системою дорівнює 3,36 — тобто вона не сягає навіть половини необхідного рівня. Виявилось, що понад 51% респондентів згодні з твердженням, що людина може прожити і без знання норм права, а 17,5% згодні з цим абсолютно. Більше того, 22,1% респондентів не мають бажання щодо знання і доступу до Конституції України, 25,7% — до Цивільного кодексу, 30,1% — до Кримінального кодексу і 23,2% навіть до Кодексу законів про працю¹. Таке становище свідчить, по-перше, про рівень недовіри до законів, а головне — до того, що вони можуть зарадити людині, і, по-друге, про критичний стан правосвідомості у суспільстві. небезпека такого стану посилюється суперечливим характером інформаційного суспільства, деякі негативні прояви якого у сфері формування правосвідомості Україна чомусь засвоює у першу чергу.

Найбільш поширеною є думка, що інформаційне суспільство розглядається як суспільство, де вирішальним фактором економічного і соціального розвитку виступають накопичені людством і постійно зростаючі наукові, технічні, управлінські й інші знання, що здатні розповсюджуватися на будь-яку від-

¹ *Осипова Н. П.* Подолання правового нігілізму як основоположна проблема ефективності правової освіти // *Правова освіта і соціалізація учнівської молоді в умовах реформування українського суспільства: Матеріали Всеукр. наук. -практ. конф., 9–10 січня, 2003 р. – Харків: ХОНМІО, 2003. – С. 37–38.*

стань у реальному режимі часу зі швидкістю електронних засобів інформації¹.

Інформаційне суспільство й інформаційні технології, маючи такі особливості, вносять радикальні зміни у процес формування правосвідомості шляхом впливу на соціально-правові конструкти. По-перше, безмірно розширюється і урізноманітнюється інформаційний матеріал, на підставі якого такі конструкти можуть виникнути. По-друге, під дією інформаційних технологій поширюються маніпулятивні можливості впливу на соціально-правові конструкти. Людині здається, що вона сама тлумачить правову дійсність, не помічаючи приховано нав'язувального характеру тлумачення. По-третє, поширення телевізійних засобів передання емоційно насиченої інформації означає і поширення зразків стосовно практичних дій за того чи іншого тлумачення соціально-правової дійсності. По-четверте, під впливом засобів масової інформації і набуття конструктами певних типових рис виникає те, що можна назвати стандартизованими соціально-правовими конструктами. Керовані конструкти такого типу і є джерелом масових і руйнівних соціальних дій, а інколи і керованих вибухів. По-п'яте, величезне розширення інформаційної бази виникнення соціально-правових конструктів, зважаючи на надзвичайну різноманітність соціальних і індивідуальних обставин сучасного життя, розширює сферу непередбачуваності індивідуальних і масових дій під впливом виникаючих конструктів.

Все це є, на перший погляд, ніби «технологічним» аспектом впливу інформаційного суспільства на процес формування правосвідомості. Насправді ж проблема більш глибока, оскільки ця «технологія» при безконтрольному з боку суспільства її використанні відкриває необмежені можливості для виникнення віртуальної довіри, тобто для маніпулювання свідомістю.

В інформаційному суспільстві із головних методів міфотворчості стосовно сфери правосвідомості особливе значення мають два.

¹ Белова Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6. Экономика. – 2001. – № 4. – С. 114.

Першим із них є дроблення інформації в ході інформаційної комунікації¹. Процес дроблення, або локалізації, полягає в тому, що при передаванні новин і взагалі інформації численні повідомлення не пов'язуються одне з одним і вибудовуються в ефірі подібно автоматній черзі. Внаслідок цього люди не можуть установити логічний зв'язок між явищами, що потребує правового осмислення, і потрапляють у пастку прихованих ідей, поширених за допомогою подрібнених повідомлень.

Одним із головних принципів дроблення є розміщення рядом різнорідного матеріалу, чим абсолютно заперечується взаємозв'язок висвітлених суспільних явищ. Коли характер певної соціально-правової проблеми обминається, а фрагментарні відомості про неї пропонуються як достовірна інформація, то наслідки такого підходу завжди однакові: незрозуміння, у кращому випадку, фактична необізнаність і як наслідок — байдужість. Метод фрагментації охопив і освітню систему, яка заохочує розпорошення і спеціалізацію знань на мікроскопічні «курси». Найбільшою популярністю користуються моделі, що виключають міждисциплінарний зв'язок: економіка — для економістів, правознавство — для юристів, політика — для політологів тощо, хоча досягнути глибини цих дисциплін не можна у відриві одна від одної.

У сфері формування правосвідомості процес дроблення має ще одну особливість, а саме: інформація, яка стосується правової сфери, подається у вигляді «смажених фактів», у формі сенсацій, вони часто затьмарюють сутність справи і підміняють справжнє розуміння емоціями. Наприклад, на одному з теледебатів з приводу прийняття Закону про Кабінет Міністрів жоден з їх учасників, як виявилось, цього закону не читав і не орієнтувався в його основних положеннях, фактично всі керувались окремими сенсаційно оціненими фрагментами, оприлюдненими через засоби масової інформації. Такий підхід формує не правосвідомість, а набір емоційно забарвлених міфів.

Другим методом міфотворчості є використання такої переваги інформаційного суспільства, як негайність передачі

¹ *Деягин М. Г.* Мировой кризис: Общая теория глобализации. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА, 2003. – 89–90.

інформації¹. Цей метод внутрішньо пов'язаний із фрагментарністю, але він має і власні маніпулятивні можливості. Негайність веде до того, що інформація не має постійної структури, спираючись на яку можна було б зрозуміти справжній зміст соціально-правових процесів. Почуття, яке виникає під впливом терміново переданої інформації, особливо з місця події, формує уявлення про надзвичайну важливість предмета інформації. Це почуття не дозволяє відокремити інформацію дійсно значущу і необхідну для розуміння суспільних процесів. Слід зазначити, що почуття значущості зникає так само швидко, як і з'являється. За такого стану речей процес сортування, що має сприяти осмисленню інформації, не в змозі виконувати цю функцію. Мозок перетворюється в решето, в яке вивалюється купа сенсаційних, але в основному пустих інформаційних повідомлень. Отже, не випадковим є те, що передається сьогодні, допомагає забути все, про що повідомлялося вчора. Такий механізм забуття згубно впливає на процес формування правосвідомості.

Специфічні можливості міфотворчості викликали до життя і укорінили декілька типових міфів, оскільки саме на них спирається маніпуляція щодо впливу на формування правосвідомості. Розглянемо їх докладніше.

Міф про абсолютний пріоритет індивідуалізму і особистого вибору. Сутність його полягає в тому, що проблема прав людини, приватної власності доводиться до крайнощів. При цьому ігнорується неподільність взаємозв'язку між особистістю і суспільством. Особистий вибір за будь-якої ситуації розглядається як щось таке, що виключно залежить від самої особистості. З точки зору правосвідомості цей міф веде до того, що свобода розглядається як поняття суто особистісне і що індивідуальні права є виключно значущою основою суспільства. Цей міф в його крайньому разі відволікає увагу від соціально-правових суперечностей, тобто від проблем, без розв'язання яких права людини можуть перетворитися для значної частини суспільства на міф².

¹ Миллер, Герберт. Маніпуляторы сознанием: Пер. с англ. – М.: Мысль, 1980. – С. 45–47.

² Там само. – С. 25–27.

Міф про нейтралітет соціально-правових інститутів і пов'язаних з ними інформаційних джерел передбачає чесність, неупередженість органів влади, політико-правових інститутів, джерел інформації. Вони оголошуються такими, що є поза підозрою, а корупцію і шахрайство відносять за рахунок людських вад і уразливостей. При цьому забувається зв'язок цих інститутів з існуючою економікою і пануючими в суспільстві цінностями. А їх можна дослідити, проаналізувавши економічні джерела існування зазначених інститутів¹. Завдяки цьому міфу довіра, як виключна цінність при формуванні правосвідомості, набуває суперечливого віртуального характеру, а її порушення є одним з основоположних ціннісних джерел правового нігілізму.

Міф про незмінну природу людини. Агресивність і звірина природа людини оголошується її сутнісними якостями, а соціальний характер природи людини практично ігнорується. Цей міф виправдовує культ жорстокості, крайньої недовіри, а врешті-решт веде до апології «права сильного». Комунікативні засоби інформаційного суспільства перетворили цей міф у керівну ідею своєї діяльності, сприяючи песимізму стосовно вирішення за допомогою права проблем людського буття і фактичному перетворенню людини у податливий об'єкт маніпулювання². Саме цей міф є одним із ціннісних виправдань, особливо у масовій свідомості, з якою у першу чергу має справу інформаційне суспільство, «права сильного», оскільки нібито тільки силою можна приборкати агресивні аспекти прагнень і поведінки людини.

Міф про відсутність іманентних суспільних конфліктів. Джерелом усіх конфліктів вважаються особисті вади можливо-владців і взагалі суб'єктивні фактори суспільства³. Небезпека цього міфу пов'язана з відволіканням правової свідомості від тих суспільних процесів, на тлі яких і стає можливою викрив-

¹ Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА, 2003. – С. 93–94.

² Миллер, Герберт. Манипуляторы сознанием: Пер. с англ. – М.: Мысль, 1980. – С. 30–32.

³ Там само. – С. 34–35.

лена поведінка можновладців. Відволікаючи зусилля людей на подолання поверхових, похідних явищ і закріплюючи за допомогою засобів масової інформації їх соціально-правову значущість у правовій свідомості, цей міф заводить прагнення до стійких змін у соціально-правовій ситуації на краще у глухий кут, тобто у таку площину, де панують недовіра й соціальна нестабільність.

*Міф про плюралізм, неупередженість і очищувальну роль засобів масової інформації*¹. Згідно з ним масова інформація розглядається як пріоритетний барометр, за допомогою якого оцінюються стан свобод у суспільстві і громадської думки. Цей міф виводить з-під суспільного контролю самі засоби масової інформації і спричиняє те, що ці засоби у громадській думці починають мати більшу вагу порівняно з органами юстиції. Держава, в якій формування правосвідомості спирається не на закон і його впровадження, а на повідомлення засобів масової інформації, не є насправді правовою. Головна небезпека полягає у тому, що кінцевим наслідком панування цього міфу і розчарування в ньому під впливом реальних правових ситуацій є підрич довіри і до права, і до засобів масової інформації.

Особливості інформаційного суспільства і розвитку права в ньому обумовлюють те, що правосвідомість для розкриття свого змісту й іманентних законів розвитку породжує практичну необхідність розмежування понять «мораль» і «моральність»² у їх співвідношенні з правом. Ця проблема, чітко сформульована ще Гегелем, набуває в інформаційному суспільстві фундаментального значення, оскільки стосується таких загальнолюдських понять, як справедливість, гуманізм, захищеність. Ці оціночні поняття у підході до права стають його нормативними аспектами.

Ціннісний механізм зазначеного підходу є таким. У своїх найглибших засадах право є буттям свободи, але це буття у своєму розвитку спирається на дві форми власного існування. Пер-

¹ Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА, 2003. – С. 90–91.

² «Моральність» не є просто похідним від поняття «мораль», «моральність» у даному контексті рівнозначне російському «нравственность».

ша — це форма моралі. Вона виходить з того, що цінність людини визначається її внутрішніми спонуканнями. Щодо цього людина є вільною, у це внутрішнє переконання не можна втручатися, його не можна піддавати насильству, з ним не можна поводитися свавільно. Цей суб'єктивний аспект свободи, що спирається на певну систему цінностей, і являє собою, за визначенням Гегеля, мораль. З точки зору моралі, воля суб'єкта існує в собі і для себе¹. Але, оскільки людина є діяльною істотою і виявляє цю якість у суспільстві, то мораль неминуче переростає в моральність. Моральність — це є ідея свободи, її поняття, яка стала одночасно наявним світом і природою самосвідомості. Отже, моральність є таким умонастроєм, в якому суб'єктивні аспекти належного поєднуються з абстрактними принципами права як форми існування людської свободи у всіх його проявах.

Поєднання в моральності моралі і субстанціонально-правового означає, що право не може бути не підкореним принципам моральності. В певному відношенні моральність є чимось більш високим, ніж мораль, бо виступає одночасно у формі єдності суб'єктивного аспекту реалізації волі людини і права як форми втілення її волі. І саме тому моральність може бути джерелом аксіологічних параметрів оцінки права, адже оцінювати будь-яке явище можна лише порівнюючи його з іншим явищем, що має більш фундаментальну і поширену основу. Керуючись таким підходом, Гегель надав своєрідної структури своїй одній з найбільш відомих праць в історії правової думки — «Філософії права». Перша її частина присвячена абстрактному праву, тобто вченню про конституційовану свободу людини, друга — моралі як суб'єктивному виразу свободи і третя — моральності як поєднанню першого та другого і втіленню його в реально існуючих відносинах. Виникнення цієї проблеми в інформаційному суспільстві свідчить про формування принципово нового суб'єкта правосвідомості, який, окрім усього, вимагає нових засад обґрунтування довіри до права.

Процес становлення інформаційного суспільства веде до того, що крім індивідуальної, групової та суспільної правосві-

¹ Гегель Г. В. Ф. Філософія права: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1990. — С. 154–155.

домості виникає якісно новий її носій, яким є людство в цілому. Роль інформаційного суспільства в даному випадку полягає в тому, що воно об'єднує всі людські спільноти в одне ціле на глобальному рівні. Таке об'єднання відбувається на засадах реалізації прав людини.

Ще донедавна не існувало гарантій прав людини, їх захист відбувався виключно через участь у цьому процесі національних держав, які повинні були захищати своїх підлеглих, якщо їм завдано шкоди, визнаної міжнародним правом. Інакше кажучи, особистість, конкретна людина не була суб'єктом захисту своїх прав.

Для перетворення прав людини у захищену реальність необхідно, щоб в умовах існування різних правових систем ці права увійшли у правосвідомість нового її суб'єкта — людства. Реальне вирішення зазначені проблеми стало можливим в умовах становлення інформаційного суспільства. Об'єднуючим фактором будь-яких правових систем стосовно прав людини виступають основоположні принципи моральності, закріплені в міжнародних угодах. Це перетворення моральності у правові вимоги набуло статусу однієї з фундаментальних особливостей правосвідомості в інформаційному суспільстві. Воно є також могутнім засобом подолання суперечностей в механізмі формування правосвідомості, які цим суспільством породжуються. Згідно з цими новими особливостями почали відбудовуватися і практичні принципи здійснення правосуддя.

Із набуттям 3 вересня 1953 р. чинності Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод був створений і діє правовий механізм застосування норм захисту прав людини. Особливе значення з точки зору формування загальнолюдського рівня правосвідомості має те, що конкретна особистість може звернутися з позовом проти найвищого носія влади — проти держави.

Чітко визначені права людини захищаються Європейським судом з прав людини, нехтування якими підлягає судовому переслідуванню держав, що ігнорують ці права. До таких прав віднесені право на життя, право на вільну працю, на свободу і особисту недоторканність, право на повагу до свого приватного і сімейного життя, на недоторканність свого житла і таємницю кореспон-

денції, право на свободу думки, совісті та релігії, право на свободу мирних зборів і об'єднання з іншими людьми. Була також проголошена незалежність цих прав від статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану. Зазначений комплекс прав є таким, що користується підтримкою світової громадської думки і у зв'язку з цим має надзвичайну моральну силу.

На світовому рівні також підтверджений принцип, що право і процедури, які стосуються злочинів проти людини і захисту їх прав і свобод, повинні застосовуватися на практиці незалежно від посади звинувачених. У Статуті Міжнародного трибуналу прямо записано: «Службове становище підсудних чи то голів держав, чи відповідальних державних службовців в урядових відомствах не розглядається як таке, що звільняє їх від відповідальності або пом'якшує покарання»¹.

З точки зору формування правової свідомості все це означає своєрідний революційний поворот, оскільки, по-перше, принципи моральності, зрозумілі всім, стали принципами права, по-друге, зникло почуття приреченості у випадках, коли держава нехтувала правами конкретної особистості, по-третє, на зовсім інших підставах почала формуватися довіра до права, вона стала спиратися на суспільну думку всього людства і його відповідну реакцію.

Формування глобального рівня правосвідомості в умовах інформаційного суспільства значною мірою залежить від правової поведінки держав. Ця поведінка впливає на правосвідомість у двох напрямках: по-перше, залежно від того, як держава насправді дотримується норм не тільки міжнародного права, а й загальновизнаних принципів демократії, і, по-друге, від того, наскільки у державницькій діяльності дотримується єдність слова і відповідної йому реальної поведінки, тобто основоположна вимога моральності в державницькій діяльності². Головним шляхом забезпечення обох

¹ *Дженіс М., Р. Кей, Е. Бредлі.* Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: АртЕк, 1997. – С. 16.

² Из выступления Президента России Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности 10 февраля 2007 года // Известия. Украинский выпуск 12 февр. 2007 г. № 24(267) 27308. – С. 3.

напрямок є неприпустимість порушення прав народу, наявності подвійних стандартів, порушення основоположних принципів демократії в законодавстві і реальній поведінці влади. Саме це формує новий рівень довіри до права, а отже, і новий рівень правосвідомості, нехтувати яким не може ніхто.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні методологічні підходи до аналізу поняття правової культури ?
2. Якою є структура правової культури?
3. У чому полягає правова культура суспільства та особи?
4. Яке місце посідає правова свідомість у структурі правової культури?
5. Які існують соціологічні методи вивчення правової свідомості?
6. Які функції здійснює суспільна свідомість?
7. У чому полягає суть девіантної поведінки?
8. Які існують соціологічні ознаки злочину?
9. Дайте характеристику загальним рисам соціальних відхилень.
10. Чим визначається соціальна норма?

Рекомендована література

1. *Бєбик В.* Історико-психологічні аспекти реформування політичної і правової культури українського суспільства // Держава і право України. – 1993. – № 2. – С. 24–28.
2. *Двойменный И. А.* Рецидивная преступность: характер, факторы, уровень // Социс. – 2000. – № 1.
3. *Дюркгейм Э.* Норма и патология // Социология преступности. – М., 1996.
4. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
5. *Кудрявцев В. Н.* Социальные деформации: причины, механизмы и пути преодоления. – М., 1992.
6. *Менюк О.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–24.

7. Молчанов А. А. Правовая культура в социальной жизни: вопросы методологии // Известия вузов. Государственное правоведение. – 1991. – № 1. – С. 69–73.
8. Проблеми методології сучасного правознавства // Вісник АПрН України. – Х., 1997. – № 1. – С. 143–150.
9. Смирнова Е. Э., Курлова В. Ф., Матюшкина. Социальная норма и возможности ее измерения // Соц. исследования. – 1999. – № 1.
10. Скуратівський А. Правова культура: сутність, стан та шлях розвитку // Зб. наук. пр. ІАДУ, 2000. – Вип. 7. – С. 389–400.
11. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996.

РОЗДІЛ 6. СОЦІОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

6.1. Сутність та зміст соціології законодавчої діяльності

«Законодавець має бути соціологом» — зазначав ще на початку ХХ ст. американський соціолог Л. Уорд. Ця теза, незважаючи на певний, властивий тому часу «соціологічний імперіалізм» у теорії та безмежну віру в конструктивну силу соціологічного знання в практичній діяльності відтворює важливу проблему в правотворенні, що є актуальною для будь-якої епохи. Право не існує в абстрактному суспільстві, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Що повніше і адекватніше ці соціальні аспекти враховані в законотворенні, то суспільно кориснішим стає закон, є елементом не тільки правової системи, але й суспільного буття в цілому.

Визначення сутності та змісту законотворчості, як і правотворчості взагалі, належить до досить дискусійних питань. Усі відомі його визначення можна умовно розділити на дві групи. Першу утворюють такі інтерпретації, які можуть бути названі техніко-юридичними, в межах яких законотворчість є різновидом правотворчості, що охоплює безпосередній процес створення закону як найвищого нормативно-правового акта. Тобто за змістом законотворчість збігається із законодавчою процедурою, яка визначається конституціями, конституційними законами та регламентами відповідних законодавчих органів. За сучасних умов у демократичних країнах законодавча процедура суттєво не відрізняється і включає такі стадії (етапи): законодавча ініціатива, підготовка проекту закону та його розгляд у відповідних структурах законодавчого органу; обговорення законопроекту в законодавчому органі в першому читанні; голосування по законопроекту та його прийняття; опублікування закону¹.

¹ Детальніше див.: Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества. — М., 1991. — С. 104–119; Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. — М., 1974. — С. 137–190, а відносно законодавчої процедури в Україні: Тодика Ю. М. Конституція України. — К., 1997.

Інший підхід належить до предметної галузі соціології права і спирається на розуміння цього явища як одного з різновидів соціального процесу. При цьому зміст процесу визначається через виділення таких його елементів, як соціальні суб'єкти (на відміну від техніко-юридичного їх обмеження законотворчим органом та суб'єктами законодавчої ініціативи), соціальні відносини (взаємодія) у зв'язку із законотворчістю (на відміну від організаційних відносин при техніко-юридичній інтерпретації), соціальні потреби та інтереси у зв'язку із конкретними соціальними суб'єктами. Для системного осмислення структури законотворчого процесу використовується поняття «соціальний механізм законотворчості».

Розгляд тих чи інших суспільних процесів з точки зору їх механізму дає підстави для більш загального висновку про можливість розгляду суспільства як системи взаємопов'язаних соціальних механізмів, що породжують різні процеси та явища. Аналіз окремих соціальних механізмів має спиратися на більш узагальнену концепцію соціального механізму, яка не тільки характеризує їх структуру та закони функціонування, але й обґрунтовує можливість виділення в будь-яких явищах та процесах їх внутрішнього механізму.

Незважаючи на те, що в багатьох дослідженнях правових чи взагалі соціальних процесів досить широко використовується категорія «соціальний механізм», її теоретичний аналіз із позицій загальної соціології ще не проведено. Спроби її визначення не досить поширені і частіше мають «побічний» результат дослідження інших проблем. Одне з перших визначень було запропоновано ще на початку 60-х років ХХ ст.: «механізм у методології соціальних досліджень виражає виділення в об'єкті дослідження особливого утворення (системи елементів, зв'язків), які забезпечують функціонування та розвиток об'єктів, будучи відносно стабільними, стійкими... виділення механізму дозволяє пояснити існування об'єкта»¹. Це визначення дає змогу зафіксувати певні суттєві ознаки об'єкта дослідження (системність, виконання певних функцій у суспільстві, стабільність). Тому саме воно стало відправним моментом методології конк-

¹ Социология в СССР. – Т. 2. – М., 1965. – С. 491.

ретно-соціологічних досліджень соціальних механізмів в сфері правового регулювання.

Аналогічну методологічну орієнтацію було виділено і в подальших дослідженнях. Так, у «Робочій книзі соціолога» соціальний механізм визначається як «принцип організації системи зв'язків та відносин людей (соціальних груп) за конкретних умов місця та часу»¹. В. Ж. Келле соціальний механізм визначає як «певну організовану сукупність суспільних відносин — економічних, політичних, правових, соціально-психологічних, а також певних норм, показників, критеріїв відбору та оцінки, що створюють комплекс, основою якого є матеріальні відносини та інтереси»².

Таким чином, поняття «соціальний механізм» не містить нічого «механістичного», оскільки наводить образ реально функціонуючого суспільства (чи його підсистем), маючи на «виході» не тільки певний, наперед визначений результат але й ті зв'язки та відношення, що його породжують.

З цієї точки зору слід визнати правомірність оцінки І. М. Мойсеевим соціальних механізмів перш за все як управлінських, тобто пов'язаних із перенесенням та перетворенням інформації³. Однак це ще не дає підстав для визначення їх тільки як інформаційних.

Визнаючи пізнавальну цінність наведених вище визначень, необхідно зважати також і на їх обмеженість, оскільки вони мають надто загальний характер і не розкривають конкретних сторін конкретних соціальних механізмів, тобто які елементи та чому до них уходять, який характер мають їх внутрішній та зовнішній зв'язки, як вони «функціонують» у межах певної системи.

Аналіз тих визначень, що містяться в сучасній соціологічній літературі, дозволяє виділити такі риси соціального механізму, що властиві соціальному механізму будь-якого процесу в сучасному суспільстві⁴.

¹ Рабочая книга социолога. – М., 1983. – С. 24.

² Келле В. Ж. Социальные аспекты стратегии ускорения // Вопросы философии. – 1986. – № 9. – С. 42.

³ Див.: *Мойсеев И. Н.* Люди и кибернетика. – М., 1984. – С. 134.

⁴ Див.: *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни. – М., 1995.

По-перше, соціальні механізми — це особливі складні соціальні системи. Їх специфіка полягає в тому, що до їх складу входять всі основні елементи суспільства, які виконують регулятивні функції на всіх рівнях. Це перетворює соціальні механізми у своєрідну проекцію суспільства на іншу його конкретну сферу — економіку, право, демографічну систему і т. ін. З іншого боку, ці регулятори, що входять до складу соціального механізму, переструктуровуються, змінюють свої характеристики, отримуючи специфічний зміст та структури, оскільки різні механізми задають їм різні специфічні цілі — регулювати певні соціальні процеси.

По-друге, у складі соціальних механізмів, залежно від їх функціональної природи, виділяють елементи трьох типів: а) ті, що регулюють (проявляються на «вході» системи); б) ті, які регулюються (проявляються на «виході» системи); в) ті, що мають фоновий характер і визначаються певною стабільністю та незмінюваністю.

По-третє, до складу соціальних механізмів входять суб'єкти двох типів: а) ті, що здійснюють регулятивні функції; б) безпосередні учасники процесів (оскільки їх поведінка є об'єктом управління). Включеність суб'єктів управління в ті процеси, що ними регулюються, має суттєвий вплив на стан соціальних механізмів, зокрема, створює передумови для формування консервативних тенденцій та формалізації (а в іншому відношенні — бюрократизації) нормативно-інституційної сторони цих механізмів.

По-четверте, соціальні механізми у своєму складі містять явища, які розвиваються природно-історичним шляхом, а також явища, що виникають під впливом втручання в такі процеси. Якщо перші виникають як продукт еволюції тієї чи іншої суспільної підсистеми і є її іманентними елементами, змінюються повільно і під впливом внутрішніх змін, то другі, навпаки, виникають у процесі пошуку нових підходів, інститутів і т. ін. Так, наприклад, до складу соціального механізму законотворчості входять, з одного боку, процедура функціонування законотворчого органу, що формується з певною метою і відповідно до пануючої політико-правової доктрини, а з другого — ін-

тереси, потреби, поведінка людей, які прямому регулюванню не поддаються.

Таким чином, предметна галузь законодавчої соціології визначається саме цим поняттям і включає закономірні взаємодії та взаємозв'язки в соціальному механізмі законотворчості. Відповідно теоретична функція законодавчої соціології полягає в накопиченні та методологічному узагальненні знань про соціальні закономірності законотворчого процесу, що проявляються як каузальні зв'язки в механізмі поведінки суб'єктів цього процесу. Саме тому законодавча соціологія має методологічне значення для тих спеціальних юридичних наук, що об'єктом свого пізнання також мають законотворчість. Але законодавча соціологія має й прикладне значення.

У техніко-процедурному відношенні соціологічне забезпечення законодавчого процесу як реалізація *прикладної функції законодавчої соціології* спирається на весь методичний арсенал сучасної соціології. Але його використання не є безсистемним. Мова йде про виділення окремих процедур (методик), що орієнтовані на вирішення окремих конкретних завдань законотворчого процесу. Серед них найбільше значення мають такі.

1. *Діагностика* суспільних проблем, оцінка їх пріоритетності як об'єктів правового регулювання. Такі дослідження досить часто проводяться як вивчення громадської думки, оскільки саме громадська думка дає уявлення про суперечності реального життя, а отже, про потребу в правовому їх регулюванні.

2. *Моделювання* ситуацій впровадження закону, коли предметом дослідження стає потенційна можливість закону впливати на стан та динаміку суспільних процесів та явищ. Найбільш доцільними такі моделі є стосовно тих галузей права, де характеристики процесів легко піддаються квантифікації (кількісному вираженню), наприклад податкове законодавство.

3. *Прогнозування* процесу законотворення, тобто процесу роботи законодавчого органу та поведінки всіх інституційних учасників. Такі методики мають на меті раціоналізацію їх дій за рахунок уведення такої риси, як передбачуваність.

4. *Соціологічна експертиза* законопроекту, що включає перш за все відповідність законопроекту суспільним потребам

та стану правосвідомості, тобто оцінки можливості його адекватного сприйняття та впровадження. Найбільш поширеним способом є вивчення громадської думки стосовно концепції чи конкретних норм законопроекту.

5. *Оцінка соціальної ефективності* законотворчості, тобто вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах. Саме такі дослідження були поширеними у межах класичної юридичної соціології, що ставила на меті вивчення «живого буття права».

Таким чином, прикладні завдання, які вирішуються в рамках соціології права, орієнтовані на підвищення ефективності законотворчого процесу. На жаль, сучасна практика законотворчості в Україні ігнорує досвід розвинутих країн, де доцільність використання зазначених процедур знайшла практичне підтвердження. Так, наприклад, за свідченням Ж. Карбоньє, саме широкі «передзаконодавчі» соціологічні дослідження сім'ї стали запорукою успіху проведених у Франції в 70-ті роки ХХ ст. змін у законодавстві про сім'ю та шлюб.

6.2. Закон як соціальне явище

Визначення місця закону в правовому житті є базовою теоретичною проблемою законодавчої соціології. Політична історія нашої країни у ХХ ст. дає приклади того, як суттєво змінювалися значущість закону та механізми його творення. Це відповідно відбилася і в теоретичному аналізі цього явища. Останні роки характеризуються тим, що відбувається поступовий перехід від абсолютизації позитивного розуміння закону до врахування його соціологічної інтерпретації. Одним з елементів такої інтерпретації є розділення права та закону, оскільки без урахування цього неможливо дати тлумачення того, чому реально існуючі форми правового спілкування не збігаються з офіційно визначеними нормами законодавства.

Розвиток законодавства посідає одне з центральних місць серед напрямів реформи правової системи. Це пояснюється тим, що законодавство, по-перше, виконує функцію системотворюючого фактора у правовій системі, тому від його стану

залежить забезпечення зв'язків між всіма елементами правової системи, а також між нею та іншими соціальними системами (економічною, політичною, моральною та ін.); по-друге, аналіз стану законодавства дає змогу предметніше виявити як позитивні риси, так і недоліки всіх інших елементів правової системи, отже, накреслити шляхи їх (подальшого) реформування.

У сучасних умовах зміни суспільно-політичного ладу України має йтися не стільки про поліпшення законодавства, підвищення його якості чи навіть про його оновлення, скільки про суттєву переорієнтацію всього масиву законодавства відповідно до нової Конституції України, про формування багатьох принципово нових правових інститутів, які б відповідали умовам ринкової економіки, критеріям соціальної правової держави, міжнародним стандартам прав і свобод людини.

Об'єктивною основою реформування законодавства України є, насамперед, розвиток системи права. Цей розвиток зумовлюється тими потребами суспільства та його складових частин, які відображаються державою. Крім системи права, на формування системи законодавства також впливають: економічна та політична системи суспільства, форма державного устрою, структура державного апарату, правова культура законодавчих органів і всього населення та інші фактори.

Необхідно розрізнити і чітко визначити межі сфери можливого і сфери необхідного правового регулювання, зважаючи на певні визначені юридичною наукою об'єктивні властивості суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання, можливості відповідних юридичних інструментів регулювання (метод і режим регулювання), а також пріоритети політики держави, яка прагне стати правовою та соціальною.

Важливе теоретичне та практичне значення має проблема визначення меж застосування закону як способу регуляції відповідних суспільних відносин, яка є складовою більш загальної проблеми меж (або лімітів) правового регулювання. Існують різні підходи до цієї проблеми. Але достатньо вказати на крайні позиції. З одного боку, це підхід, який М. Тімашев визначає як «тріумф права» — правове регулювання індивідуальної поведінки посилюється, оскільки значення інших способів (ме-

ханізмів) контролю зменшується. З другого боку, це теорія «делегалізації» суспільного контролю, згідно з якою друга половина ХХ ст. характеризується звуженням сфери застосування правових засобів контролю та регуляції поведінки.

Слід виявити таку своєрідність, специфічність відносин, що є (або мають стати) предметом правового регулювання, які вимагають специфічного методу і специфічного режиму правового регулювання.

Необхідно визначити оптимальні, з огляду на досягнення цілей держави, прийоми і засоби правового регулювання, зокрема способи закріплення та форми викладу правових приписів у нормативно-правових актах.

Слід зважити на реальний стан чинного законодавства та законотворчої діяльності. В Україні йому властиві такі недоліки:

– надмірна декларативність законів, відсутність чітко відпрацьованого механізму дії їх приписів, унаслідок чого такі закони «обрастають» численними підзаконними актами, які нерідко інтерпретують положення законів на догоду відомчим інтересам і вихолощують їх суть;

– дублювання однакових норм у різних законах та інших нормативних актах;

– невиправдана поспішність у підготовці і прийнятті ряду законів та інших нормативних актів;

– слабка соціологічна забезпеченість підготовки проектів нормативних актів, відсутність аналізу соціально-економічних та інших наслідків прийняття рішень;

– відсутність комплексного підходу до регулювання суспільних відносин.

Важливим є визначення тенденцій у формуванні нових галузей та інститутів права, встановлення необхідності і доцільності існування та виникнення нових галузей, підгалузей та інститутів законодавства, а також комплексних утворень законодавства.

Кінцевою метою, найважливішим соціальним призначенням реформи правової системи є перетворення її на ефективний інструмент формування громадянського суспільства з ринковою соціально орієнтованою економікою, яке характеризуватиметь-

ся утвердженням в Україні верховенства права, тобто реальним забезпеченням юридичними засобами максимально можливого здійснення, надійної охорони й захисту прав та свобод людини і громадянина. Досягнення цієї мети означатиме побудову правової держави як держави прав людини.

Виходячи з внутрішньої взаємодії держави та права стає зрозумілим, що визначення необхідності теоретичного розподілу закону та права не слід зводити до їх протиставлення. Навпаки, мова має йти про досягнення їх взаємовідповідності та єдності на основі прийняття правових норм, інтеграції в національну правову систему норм міжнародного права, законодавчого визнання та захисту об'єктивно існуючих норм. Соціальна цінність та регулятивна значущість закону полягає не в тому, що він створює нові форми суспільного буття, а в тому, що він адекватно, повно та чітко формулює як правові норми й види, так і форми суспільних відносин, що забезпечують стабільність і розвиток суспільства шляхом офіційного санкціонування об'єктивним нормам (нормативно значущим формам) суспільного буття надається загальнооб'язковий характер¹. Таким чином, соціальний механізм дії права (і правотворення) не можна зводити до механізму дії законодавства, а дія закону не може розглядатися так, наче він безпосередньо продукує правові явища чи факти правосвідомості.

У межах соціологічної концепції закону його регулятивне значення конкретизується в контексті соціальної організації самого законотворчого процесу, його соціальної обумовленості, у його співвідношенні з правовими та іншими формами спілкування людей, реальними інтересами, мотивами та метою поведінки на всіх рівнях соціальної організації суспільства.

Теоретична модель соціальної обумовленості законотворчого процесу має містити такі елементи:

- а) системний опис організаційної процедури законотворчої діяльності, всіх її стадій, процедур, технік й т. ін.;
- б) системний опис та класифікація соціальних факторів законотворчої діяльності, які формуються у сфері політичних, економічних, національних, соціальних відносин;

¹ Див.: *Нерсесянц С. А.* Філософія права. – М., 1998.

в) системний опис механізму дії комплексу соціальних факторів на законотворчу діяльність.

Однією з основних проблем побудови такої моделі є необхідність відтворення як складної структури суспільних відносин, що є об'єктом правового регулювання, так і не менш складного в структурно-функціональному відношенні соціального процесу законотворчості.

6.3. Соціальний механізм законотворчості

Основою для характеристики соціального механізму законотворчості є виділення визначальних стадій законотворчого процесу саме як соціального процесу. У вітчизняній літературі з питань законотворчості виділяють такі стадії:

1) пізнання об'єктивної необхідності врегулювання певної групи суспільних відносин, а також аналіз правосвідомості з метою вивчення закономірностей відображення цієї необхідності на рівні індивідуальної та групової свідомості саме як завдання законодавчого врегулювання;

2) виявлення і оцінка об'єктивних та суб'єктивних факторів, що обумовлюють необхідність законодавчого регулювання, а також прогнозування розвитку процесів при різних варіантах (моделях) регулювання;

3) визначення конкретних цілей правового регулювання, виявлення можливостей використання позитивних та обмеження негативних факторів для досягнення конкретної мети, що визначається суспільними потребами і можливостями впливу на цей процес;

4) формування ідеальних моделей поведінки, результатом яких є досягнення поставленої мети, зіставлення цих варіантів поведінки з метою, включення цієї мети в загальну систему цілей правового регулювання;

5) використання адекватних правових методів (засобів), що інституалізують отримані нормативні моделі поведінки.

Але така концепція законотворчого процесу переважно має техніко-юридичний характер. Тому більш точною буде концепція законотворчого процесу, яку запропонував А. Подгурецький. Він розглядає цей процес, перш за все, як соціальний.

Законотворча діяльність у процедурному відношенні може бути розподілена на сім стадій, що відтворюють логіку формування закону.

1. Порівняльний аналіз законодавства різних країн з метою виявлення правових стандартів вирішення проблем, узагальнення досвіду втілення нових норм життя, визначення можливих наслідків.

2. Аналіз можливості використання правових засобів регулювання певної сфери соціального життя, тобто визначення обмежень дії закону в цілій сфері.

3. Адекватний аналіз (діагностика) ситуації, що має бути врегульована законом. Такий аналіз має проводитись на основі методів соціальних наук, надавати комплекс уявлення про ситуацію. Саме це мав на увазі Л. Уорд, коли стверджував, що «законодавець має бути соціологом».

4. Дослідження цінностей, причому не тільки ціннісних доміант пересічних громадян чи еліт, але й тих верств населення, чії орієнтації будуть інновативними чи консервативними щодо нового закону.

5. Визначення гіпотез стосовно регуляторів обраної сфери. Саме на цій стадії, наголошує А. Подгурецький, виявляється рівень теоретичної обґрунтованості законотворчого процесу. Адже якщо відсутні теоретичні узагальнення стосовно оптимальних методів (моделі) правового регулювання, вони беруться зі сфери професійного досвіду, а досить часто й виходячи зі здорового глузду, ідеології й т. ін.

6. Об'єднання всього накопиченого на попередніх стадіях і створення плану законотворчої діяльності, а також концепції законодавчого акта.

7. Безпосередня законопроектна діяльність, що має суто технічний характер і частіше досить детально регламентована як одна із базових процедур діяльності законодавчого органу¹.

Виходячи зі змісту процесу законотворення, можна стверджувати, що воно відбувається як процес прийняття рішень, хоча вибір альтернативи — це лише один з моментів, часто не головний.

¹ Див.: А. Podgorecki. Law and society. P. 42–43.

Однією з цілей соціологічного пізнання законотворчості є виявлення та аналіз соціальних факторів, що проявляються на різних рівнях соціального механізму законотворення та на різних стадіях законотворчого процесу.

У проблемі факторів законотворення виявляється одна з фундаментальних теоретичних проблем пізнання права, яке є предметом дискусій, починаючи з минулого століття. Її суть полягає в такому. Закон (і правова форма — в цілому) — є продуктом свідомої діяльності людей.

Але питання полягає в тому, чи закон є вільним породженням людської волі чи він привноситься у волю зовні, тобто під дією факторів, що існували ще до початку процесу законотворення.

Залежно від вирішення цього питання існують різні методологічні підходи в пізнанні законотворення. Для представників природничо-правової школи основним є визначення ролі природного права у створенні позитивного права. Свої варіанти пропонують прихильники феноменологічної та екзистенціалістської течій. Юридичний позитивізм взагалі виводить це питання за межі правової науки, яка в силу своєї методології не може мати об'єктів «неправового типу». Рецидиви такого «чистого нормативізму» досить часто виявляються у пострадянській літературі. Тому використання соціологічного підходу розширює та поглиблює пізнання законотворчої діяльності.

Рішення законодавчого органу буде оптимальним та ефективним за умови, що в ході законотворчого процесу виконують такі пізнавальні операції: а) виявляються соціальні фактори, в яких безпосередньо проявляється потреба в законодавчому регулюванні; б) проводиться діагностика сили впливу цих факторів та направленість їх дії як стосовно мети закону, так і щодо один одного; в) виявляється сумарний результат дії вказаних факторів; г) з урахуванням співвідношення факторів розглядаються варіанти вирішення проблемної ситуації.

У законодавчій соціології фактор визначається як елемент соціальних умов (соціального буття), що має каузальні зв'язки із законотворчим процесом. Необхідність використання факторного аналізу обумовлена значною кількістю показників, що характеризують якісні сторони законотворчого процесу та об-

меженими можливостями його адекватної інтерпретації методами кількісного аналізу.

Особливістю соціальних факторів є те, що вони діють системно. Однією з типових помилок у законодавчому процесі є орієнтація на один із факторів. Наприклад, не може мати нормативних наслідків реформа податкового законодавства, яка відбувається під впливом одного фактора (необхідність поповнення держбюджету) без урахування інших (мотивація економічної поведінки, стимулювання нововведень і т. ін.). Саме системний характер дії соціальних факторів є інтегративним для соціального механізму законотворчості в цілому.

Стосовно кожної проблемної ситуації можна виявити велику кількість соціальних умов, що стають факторами законотворчого процесу. Досить умовно ці фактори можуть бути розподілені на два класи: основні (правоформувальні) та допоміжні (процесуальні). Щодо законотворчої діяльності основні фактори є зовнішніми, а допоміжні — внутрішніми.

Комплекс основних (правоформувальних) соціальних факторів законотворчого процесу може бути розподілений на об'єктивні та суб'єктивні фактори. При цьому під об'єктивним розуміють усе те, що існує поза і незалежно від свідомості, під суб'єктивним — те, що від нього залежить: стан суспільної чи групової свідомості, соціальна диференціація, соціальні орієнтації і т. ін. Від понять «об'єктивне» і «суб'єктивне» похідними є категорії «об'єктивний фактор» та «суб'єктивний фактор», які вказують на зв'язок об'єктивного і суб'єктивного.

До об'єктивних соціальних факторів законотворчості мають бути віднесені: економічний, що фіксує стан та можливості розвитку виробництва, обігу, фінансової системи країни; природний, що характеризує загальноприродні умови (географічні, кліматичні, ресурсні тощо), демографічний, який визначають статеві та вікові структури народонаселення, рівень урбанізації, інші явища та процеси. Ця група факторів має об'єктивний характер стосовно того, що вони формуються як зовнішнє середовище конкретної ситуації законотворення.

До суб'єктивних факторів належать: політико-правовий, тобто вихідні принципи конституційного устрою країни, прин-

ципи правової системи, а також, що надзвичайно важливо у політично- та соціально-диференційованому суспільстві, — певний набір політичних орієнтацій та програм основних інституційованих суб'єктів політичних відносин (партій, рухів, блоків); ідеологічний — світоглядні основи поведінки суб'єктів законодавчої діяльності, рівень правової та політичної культури суспільства в цілому й окремих соціальних груп; національний — національні звичаї, особливості національної психології, повні звичаї; соціокультурний — культурний та освітній рівень населення, рівень розвитку засобів масової інформації, правова інформованість населення; ціннісно-психологічний — орієнтації основних соціальних груп у політико-правових відносинах, особливості правосвідомості суб'єктів законотворчого процесу.

На відміну від основних, перелік допоміжних (процесуальних) факторів є вичерпним і включає: організаційно-процедурний, інформаційний, науковий, програмуючий. Ці фактори є характерними для будь-якої управлінської діяльності. Тому оптимізація в законодавчому процесі постає і як оптимізація управлінських технологій та процедур.

До факторів, які забезпечують адекватне законотворче вирішення проблемної ситуації, можна віднести: програмуючий — планування та прогнозування розвитку законодавства, яке є функцією відповідних державних органів у взаємодії з іншими суб'єктами політико-правового життя; організаційно-процедурний — поєднання матеріальних і процесуальних аспектів демократичної процедури законотворчої діяльності, що зафіксована у нормативних актах (Конституція України, Регламент Верховної Ради і т. ін.); інформаційний — типи та інтенсивність інформаційних потоків, ступінь і форма врахування громадської думки, ступінь розвитку довідково-інформаційної служби і засобів масової інформації у правовій сфері, наявність чи відсутність автоматизованих систем пошуку правової інформації; науковий — забезпеченість необхідного наукового рівня законопроектних робіт, наукова підготовка та юридична кваліфікація працівників організацій — суб'єктів законотворчого процесу, ступінь участі науковців у законопроектній діяльності, наявність системи експертизи законопроектів.

При використанні класифікатора соціальних факторів певні труднощі можуть виникати в зв'язку з тим, що досить часто важко розмежувати різні соціальні фактори. Це викликано, з одного боку, невизначеністю чи нечіткістю наукових підходів та понятійного апарату соціології, права, соціальної психології, а з другого — пересічністю змісту окремих понять. Наприклад, досить важко розмежувати ціннісно-психологічні та ідеологічні фактори. Тому найбільш доцільним в деякому випадку буде використання експертного оцінювання природи і змісту тих чи інших факторів, що мають не досить чітку та однозначну диференціацію. В основі такої методики має бути розробка спеціальної стандартизованої форми опису фактору. Така форма фіксує таку інформацію: назва закону, галузь законодавства, вид фактора, його направленість (позитивна — негативна) стосовно мети законодавчої діяльності, а також сила впливу.

Що складніший характер має об'єкт законодавчого врегулювання, то більш складними є взаємодія і вплив основних факторів на законотворчу діяльність та зміст закону. Ось чому прийняття законотворчого рішення має спиратись на виявлення сили впливу факторів у взаємодії з іншими факторами. У системі зв'язків між факторами існує як їх суперечність, так і взаємодія. Досить часто протиріччя фіксуються в дії самого фактора, що відображає реальні суперечності суспільного життя. В процесі законотворчості, крім аналізу факторів, важливе значення має виявлення мети закону. Мета закону — це усвідомлений та бажаний результат регулюючого впливу права на суспільні відносини. Мета закону (законопроекту) виявляється двома основними шляхами: по-перше, дослідженням громадської думки як на стадії підготовки концепції закону, так і обговорення законопроекту; по-друге, проведенням наукової експертизи законопроекту. Обидва ці шляхи, на жаль, у практиці законотворчості в нашій країні використовуються досить рідко, що є однією з причин низької ефективності законотворчої діяльності.

Важливим структурним елементом соціального механізму законотворчості є суб'єкти цього процесу. Якщо розглядати техніко-юридичну процедуру законотворчості, то до таких

суб'єктів можна віднести лише ті, що або безпосередньо виконують функцію законотворення (Верховна Рада), або наділені правом законодавчої ініціативи. Наявність можливості прийняття законів шляхом референдуму дозволяє умовно до суб'єктів віднести «народ України» як цілісного суб'єкта. Для цілей соціального аналізу така характеристика суб'єктів є недостатньою, оскільки вона не дає можливості показати суб'єктивну (а точніше — суб'єктну) природу соціальних факторів. Тому доцільно виходити з такої характеристики суб'єктів соціального механізму законотворчості. Вони поділяються на первинні та вторинні (похідні). До первинних належать соціальні спільноти (групи, верстви), тобто всі потенційно можливі або реальні елементи соціальних структур. Їх первинність обумовлена тим, що саме на рівні диференціації соціальних умов та їх закріплення відносно соціальних груп відбувається формування соціальних інтересів і саме не як «загальних», абстрактних по своїй суті, а конкретних, що можуть бути виражені й зафіксовані. До вторинних належать ті інституційні утворення, які виражають та реалізують соціальні інтереси: державні органи, політичні та неполітичні об'єднання громадян й т. ін.

З існуванням первинних суб'єктів та механізмів, що виражають їх інтереси на рівні законотворчості, пов'язана необхідність виділення такого феномену, як «уявне право», тобто ідеалізованих правових уявлень, що підсумовують соціальний досвід соціальних груп та верств і виражають їх уявлення про оптимальні форми й шляхи нормативного регулювання у суспільстві¹. Саме в «уявному праві» відбувається трансформація соціального інтересу в систему правових установок особи, які реалізуються і як певна соціальна поведінка, і як фактор впливу на законотворчий процес. Очевидно, «уявне право» існує в двох різновидах. З одного боку, як «ідеальне право», що складається з певної сукупності теоретичних уявлень різного за своїми методологічними витоками змісту. З іншого боку, як

¹ Див.: Арно А.-Ж. Изучение предзаконодательного процесса: вклад в развитие теории нормотворчества / СССР – Франция // Социальные вопросы правотворчества. – М., 1980. – С. 19.

«буденне право», що відповідає поглядам та формам повсякденної поведінки. У законотворчому процесі відбувається взаємодія цих двох форм, в якій інколи «буденне право» стає основним змістом закону.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «предмет законодавчої соціології».
2. Які функції (пізнавальні та прикладні) виконує законодавча соціологія?
3. Які стадії законотворчого процесу є об'єктами дослідження в законодавчій соціології?
4. Що таке «інфраправо»?
5. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до процесу законотворення?
6. Які методи емпіричних досліджень використовуються в законодавчій соціології?
7. Що таке «соціологічна експертиза законопроекту»?

Рекомендована література

1. *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. – М., 1993.
2. Законотворення – основна функція парламенту / За ред. О. Барабаш. – К., 1997.
3. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – М., 1987.
4. *Кислий П., Вайз Ч.* Становлення парламентаризму в Україні. – К., 2000.
5. *Козьмин И. Ф.* Подготовка научной концепции законопроекта // Сов. государство и право. – 1985. – № 3.
6. Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади. – К., 1997.
7. *Кудрявцев В. С.* Философия права. – М., 1997.
8. *Кульчар К.* Основы социологии права. – М., 1981.
9. *Лапаева В. В.* Социология права. – М., 2000.
10. *Нерсесянц С. А.* Философия права. – М., 1998.
11. *Писаренко С.* Законопроектівання. – К., 1999.
12. *Позурецкий А.* Очерк социологии права. – М., 1971.
13. Социология права / Под. ред. Д. М. Сырых. – М., 2001.

РОЗДІЛ 7. СОЦІОЛОГІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1. Соціальна природа правосуддя та його цілі

Право лише тоді виконує соціальну функцію регулятора суспільних відносин, коли воно втілюється у життя. Дія норм права полягає не тільки в їх наявності, існуванні, скільки у функціонуванні, реалізації. Лише в русі права від можливості до дійсності, у втіленні правових приписів у реальні вчинки і дії людей виявляються його призначення, дієвість і ефективність. Право є перетворюючою силою не саме по собі, а в процесі його впливу на розвиток соціальної дійсності, у переході в цю дійсність, у регулюванні і зміні різних її сторін.

Правові норми не діють автоматично, не реалізуються самі по собі, їх застосовують люди — фахівці юристи.

Судова влада — це той політичний і правовий феномен, який адекватно відображає прагнення побудови на українській землі правової держави, заснованої на доктрині поділу влади. Судова влада за своїм призначенням, функціональними особливостями має виняткову перевагу перед іншими гілками влади, адже не існує такої діяльності держави в особі її органів, яка не підлягала б судовому контролю.

Значення судової системи у захисті прав і свобод громадян, а також у боротьбі зі злочинністю і правопорушеннями у будь-якому суспільстві настільки велике, що аналіз діяльності суду в соціології виділяється у самостійний напрям.

Соціологія судової діяльності — це той напрям соціології права, який аналізує реальні процеси правозастосування.

Судова влада, як одна з гілок державної влади, реалізує себе через здійснення правосуддя та судово-конституційного контролю.

Правосуддя — це самостійний вид державної діяльності, яка полягає в тому, що особливий незалежний орган держави, суд, розглядає в запроваджених законом процесуальних формах і вирішує на основі закону, своєї правосвідомості та внутрішнього переконання справи, ухвалюючи від імені держави рішення (вироки, постанови, ухвали) про захист і поновлення

права, що порушене, а за необхідності — і про застосування санкцій до винного, про відсутність правопорушення, яке передбачалось, і незастосування санкцій, а також про наявність (відсутність) юридично значущих фактів (із цивільних справ); при цьому виконання зазначених рішень після набуття ними чинності забезпечується можливістю державного примусу.

Суд і судова система в їх конкретності завжди породжують певною суспільною системою. Відповідно до цього правосуддя має таку вертикальну і горизонтальну структуру, такі повноваження на кожному рівні, що дозволяють реалізувати правове і соціальне призначення цієї системи.

Суд заснований для охорони та зміцнення правопорядку, тобто певної системи суспільних відносин, які врегульовані, закріплені, а іноді й викликані до життя нормами права. Суспільний сенс діяльності суду як специфічного соціального інституту полягає у захисті і регулюванні правових відносин шляхом неухильного дотримання законності.

Застосовуючи норми права, суд здійснює функцію соціального контролю, забезпечуючи необхідний ступінь однакової поведінки громадян відповідно до правових приписів. Суд захищає такі індивідуальні потреби, задоволення яких не завдає шкоди суспільству. Обумовлені цими потребами індивідуальні інтереси і суб'єктивні цілі заохочуються і захищаються судом.

Соціальний контроль, що здійснюється судом, розповсюджується на поведінку не тільки громадян, але й службовців, які вирішують правові питання про позбавлення громадян певних соціальних благ або про надання останнім громадянам (незаконне звільнення з роботи, помилки у списках виборців, які заважають громадянам взяти участь у виборах, тощо).

Отже, функція соціального контролю, яка здійснюється судом, поширюється також і на державні органи (крім органів державної влади) і в ряді випадків набуває характеру функції справедливого розподілу соціальних благ. Особливе місце відводиться дослідженню судового захисту прав людини і ролі судової влади у розв'язанні конфліктів, які виникають між людиною і державою.

Правосуддя як особливий вид діяльності по застосуванню права характеризується органічним поєднанням державного і суспільного начал.

Потреба у здійсненні функції правосуддя зумовлена, насамперед, наявністю конфліктів у суспільстві та прагненням держави захистити від будь-яких посягань установлений правопорядок.

Правосуддя — це свідома, цілеспрямована діяльність людей (суддів), які правомочні вирішувати долі інших людей (обвинувачених, позивачів, відповідачів тощо, вступати при цьому в складні взаємини з численними учасниками судочинства, нерідко зацікавленими у результатах справи, отримувати від них необхідну інформацію та розв'язувати соціальні конфлікти, здійснюючи при цьому виховний вплив на громадян. Виховна роль правосуддя полягає в тому, що судова система своєю діяльністю значною мірою формує повагу до права і обумовлює можливість подолання таких форм деформації індивідуальної правосвідомості, як правовий інфантилізм, правовий нігілізм, переродження правосвідомості. Саме судова система, що функціонує на принципах законності і справедливості, здатна в першу чергу внести в суспільство громадську злагоду, активне співробітництво суспільних груп населення, забезпечити гарантії прав і свобод особистості, моральних начал у суспільному й індивідуальному житті. Ця роль суду не завжди підкреслюється, але без соціально ефективної судової системи оптимальні правові відносини і відповідна їм правова свідомість ані існувати, ані розвиватися не можуть.

Соціальні підходи до судової діяльності не лишаються на місці і весь час розвиваються. Однією з сучасних світових тенденцій такого підходу до розвитку судових систем є розширення поняття гуманізації правосуддя, яке стосується всіх аспектів судової діяльності. Перш за все, нові акценти вносяться в розуміння самого правосуддя. Дедалі більше воно розглядається як засіб змінити існуючий соціальний і правовий стан речей. Сам злочин дедалі частіше трактується не тільки як порушення закону, а в першу чергу як насильство над людьми. Критерієм правосуддя оголошується досягнутий його результат.

Дуже важливим при розгляді справ є фокусування на сутності закону і на об'єднуючій ролі правосуддя. Щодо потерпілого і відповідача, то в першу чергу зважають на потреби потерпілого і перетворення в норму відшкодування його втрат. Обов'язковою є участь відповідача у відшкодуванні втрат потерпілого, заохочуються його каяття і прощення в разі повного відшкодування втрат.

Не всі ці підходи можна вважати як безумовні, але вони є значущими з точки зору соціології правосуддя, оскільки виявляють тенденції його розвитку в умовах гуманізації суспільних відносин у цілому.

Із розвитком правової соціальної держави дедалі більше дає себе знати необхідність урахування в діяльності судової системи життєвих потреб як соціума, соціальних груп, прошарків, інших спільнот, так і окремих особистостей. Аналіз правосуддя, додержання його головного принципу: рівність громадян перед законом — є одним із напрямів соціології судової діяльності. Він включає дослідження розмірності між складом злочину і мірою покарання; виявлення порушень принципу індивідуальності покарання, які відбиваються як у надмірно суворих, так і в необґрунтовано м'яких рішеннях суду; аналіз причин цих порушень (або результат некомпетентності чи соціальних тисків на суди, інші причини).

Суть соціологічного підходу до застосування права виявляється насамперед у тому, що застосування права починає розглядатися і як соціальний процес, суб'єкти якого є водночас учасниками суспільних відносин. Окрім місця у посадовій структурі правозастосовчих органів, вони посідають ряд інших соціальних позицій.

Оскільки соціальна поведінка людини є реалізацією однієї з її суспільних функцій, на прийняття нею рішення з конкретної справи впливає не тільки безпосередньо правова норма, але й сукупність соціальних зв'язків людини, включаючи її особисту правосвідомість, правосвідомість класу або соціальної групи, до якої вона належить, вплив громадської думки про право тощо.

Соціологічний підхід поглиблює розуміння змісту правозастосовної діяльності і дає можливість побачити, який соціаль-

ний сенс ховається за логічною операцією підведення окремих випадків під дію загальної норми.

Комплекс людських стосунків, які виникають при здійсненні правосуддя, в психологічному аспекті може бути поданий як дуже складна система взаємодії психічних процесів, властивостей і настроїв окремих осіб і соціальних груп. Значення органів судової влади виходить далеко за межі здійснення ними правосуддя. Організаційно оформлені соціальні групи, що взаємодіють в умовах громадянського суспільства, дедалі частіше і формують свої стосунки на основі угод, договорів. Це дає можливість оформити суспільні конфлікти як судові справи з цілком мирними процедурами їх розв'язання. Таким чином, суд є й органом запобігання соціальним катаклізмам.

Суб'єктом, що здійснює судову владу, виступає не будь-який державний орган, а лише суд із притаманними тільки йому можливостями впливу на поведінку людей та соціальні процеси.

Суди, правосуддя та його гарантії можуть розглядатися як різновид соціальних систем, а судовий процес як соціальна взаємодія.

7.2. Судовий процес як соціальна взаємодія

Основоположним сучасним критерієм соціально значущої судової діяльності є втілення в життя прав людини. Відповідно з цим реалізація суспільного призначення судів переважно залежить від того, як суди всіх рівнів здійснюють захист прав і свобод громадянина, як вимагають забезпечення цих прав і свобод стосовно органів державної влади та місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також у взаємовідносинах громадян.

Абсолютний пріоритет прав людини у здійсненні правосуддя означає, що судовий процес, з одного боку, є регульованою правом формою соціальної взаємодії безпосередніх учасників судового процесу, а з другого — судової системи і суспільства.

Судовий процес як соціальна взаємодія має такі аспекти.

1. В основі судового процесу лежить соціальний за змістом конфлікт, що набув юридичної форми. Набуваючи юридичного

статусу, соціальний конфлікт все ж зберігає свою соціальну природу, а тому юридичні факти, які підлягають судовому розгляду, мають подвійну природу — як оцінюване правом явище і як певна сторона соціального конфлікту. Лише розкривши соціальну природу конфлікту і надавши йому юридичної оцінки, суд може прийняти по-справжньому правове і соціально значуще рішення.

2. Суб'єкти судових правовідносин мають подвійну природу. В них органічно поєднуються процесуальні і соціальні характеристики, які відбивають, з одного боку, їх роль у судовому процесі, а з другого — їх місце в суспільній системі. Взаємодія цих характеристик може стати основою суспільних за своєю природою суперечностей, починаючи від статусних і закінчуючи психологічними. Отже, враховуючи й подолання цих суперечностей з метою досягнення правового і соціально-ефективного рішення це є одним із найбільш складних, але неминучих суспільних вимог до суду.

3. Наявність соціально-психологічної взаємодії суб'єктів судового процесу. При винесенні колегіального судового рішення, наприклад судом присяжних, соціально-психологічні закономірності працюють у чистому вигляді. Крім того, за будь-якої форми винесення судового рішення суддя діє на підставі власної переконаності. Але і на групове спілкування в процесі колегіального рішення, і на індивідуальну переконаність судді завжди впливають певні соціальні фактори. І щоб судочинство було правовим і справедливим, не можна ці фактори ігнорувати і відкидати такі питання, як: хто засідає в суді присяжних (або хто є народними засідателями), які соціальні і особисті якості має суддя? Як склад суду може відбитися на характері розгляду певної конкретної справи? Американська соціологія права, наприклад, вважає ці питання ключовими для справедливого судочинства.

4. Наявність процесуальних конфліктів, які врешті-решт є соціальними за своєю природою. Наприклад: яким чином і чому саме так слідчий наполегливо добивається свідчень? Чим пояснюється неявка до суду? З якої причини даються неправ-

диві свідчення? Ці питання мають глибокий соціальний контекст, і суддя, аби успішно керувати соціальною взаємодією учасників судового процесу, має розуміти соціальний підтекст цих і подібних питань у процесі розгляду конкретних судових справ. Ігнорування цього може негативно вплинути на правовий характер протікання судового процесу і самого судового рішення.

5. Однією з фундаментальних засад соціальної взаємодії у судовому процесі є презумпція знання права. В реальному житті такі знання дуже розрізняються, інколи вони майже відсутні. Це є одним із проявів фактичної соціальної нерівності учасників судового процесу. Щоб подолати цю нерівність, існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання є однією з передумов оптимальності не тільки процесуальної, але й соціальної взаємодії учасників судового процесу, без чого взагалі справжнє правосуддя неможливе.

6. Взаємодія є формою спілкування із зовнішнім суспільним середовищем судового процесу. Суд ніколи не є ізольованим від суспільства та його локальних проблем. На рішення суддів неминуче тією або іншою мірою впливають традиції, громадська думка, конкретна соціальна ситуація, стан системи державної влади тощо. Нереально абсолютно відкидати і не враховувати цей вплив. Але при цьому існує однозначна вимога — ніщо зовнішнє не повинно впливати на правовий і справедливий характер суду і його рішень.

7. Важливою формою соціальної взаємодії в процесі судочинства є взаємний вплив суддів, що найбільш повно виявляє себе у судовому прецеденті. Судовий прецедент у тій або іншій формі існує завжди, а в деяких правових системах, як відомо, він посідає основоположне місце (наприклад в англосаксонській системі).

Якщо підходити до механізму судового процесу як до соціальної взаємодії, то суспільна значущість судового рішення залежить не лише від його юридичного рівня, а й від того, чи внутрішньо сприймають це рішення учасники судового процесу і громадська думка взагалі.

7.3. Соціологічна експертиза і соціологічне тлумачення закону

Соціологічна експертиза — оцінка соціальної обґрунтованості пропонованих норм, прогнозування їх соціальних наслідків та ефективності їх дій.

Соціологічна експертиза може виконувати різні функції. Наприклад доказ професійних звичаїв, значущих у торговому та трудовому праві. Часто для підтвердження факту існування таких звичаїв користуються висновком спеціальних експертів. Сторона, яка збирається посперитися на звичай, подає відповідне свідоцтво, підготовлене професійною організацією — торговою палатою, спілкою підприємств, профспілкою тощо. Ця процедура відбиває процес бюрократизації права (згадаємо закон М. Вебера). Не дивно, що деяким висновкам цих організацій може бути кинутий докір, що вони витримані в дусі захисту власних професійних інтересів. Суд отримав би більш об'єктивну експертизу, якби звернувся до соціології. Експерт-соціолог підійшов би до питання з двох боків, відповідно до двох аспектів, які властиві класичному аналізу звичаю. Перший — вивчення фактичної сторони справи, з тим, щоб виявити, якою є дійсна практика. Другий — вивчення громадської думки¹ для з'ясування питання про те, чи супроводжується ця практика тим, що заведено називати *opinio necessitatis*, або *opinio juris*. Слід зазначити, що організація та проведення опитування досить дорогі, і сторони у процесі навряд візьмуться проводити його за свій рахунок.

Соціологічне тлумачення законів — роз'яснення глибинної суті правових норм, їх ролі в системі соціальних зв'язків, надання допомоги суддям у розумінні цього.

Тлумачення законів — важлива місія судів. Зазначимо, що суддя — не єдиний інтерпретатор закону; в цій ролі можуть виступати доктринальні коментатори, юрисконсультанти, але лише

¹ Наприклад, італійська преса повідомила, що в 1977 р. один із прокурорів у Мілані попросив Інститут громадської думки вивчити шляхом опитування поняття «загальноновизнане уявлення про соромливість», яке є у кримінальному законодавстві.

суддя може надати тлумаченню обов'язкової сили. Існує декілька концепцій соціологічного тлумачення. Одна з них трактує соціологічне як соціальне і тлумачення стає соціологічним тоді, коли суспільство виступає в ньому на першому плані, відтискуючи індивіда. Одразу ж виникає небезпека, що в результаті ототожнення цих двох понять соціологічне тлумачення може спрямувати суддю від науки до політики. Такий ризик не можна не враховувати, але на нього свідомо йдуть і навіть виправдовують.

У радянській Росії та в країнах народної демократії набув офіційного визнання метод тлумачення, який також не може бути кваліфікований як власне соціологічний, оскільки він пов'язаний із соціальним інтересом (особливо з інтересом робітничого класу) і підкорений йому. Цей метод формулюється по-різному. Один варіант — суддя повинен був виносити рішення згідно зі своєю соціалістичною правосвідомістю; другий варіант — відповідно до економічного і соціального ладу країни.

Вважається, що ця техніка використовувалася головним чином у перехідні періоди, коли зберігали дію багато законів, успадкованих без змін від капіталістичного режиму. Особливе правило тлумачення дозволяло пристосувати ці закони до нових вимог суспільства, що змінюється в очікуванні радикального законодавчого перегляду. Смысл методу *історичного* або *еволюційного* тлумачення: тлумач повинен адаптувати закон до соціальних змін.

Існують *розширювальне* (реформістське) тлумачення, коли стара норма співвідноситься з новими явищами, з фактичним становищем справ, з практикою; та *обмежувальне* (консервативне), коли суддя спирається лише на старе тлумачення норми.

Реалістичне тлумачення полягає в тому, щоб пояснити фактичне життя закону, тобто те, що передувало його прийняттю, те, що відбувалося потім. І тут тлумаченню допомагає звичай, який спонтанно виникає в його практиці.

Можна поставити питання щодо нової форми мистецтва тлумачення. Визнано, що краще здійснювати законодавство згідно з громадською думкою, ніж усупереч їй. Очевидно, що й тлумачити закони краще, спираючись на цю думку. Тлумачен-

ня, на яких ґрунтуються рішення, зможуть гарантувати цим рішенням широкий моральний авторитет — і відповідно більші шанси на те, що вони будуть виконані добровільно, лише за тієї умови, що вони будуть зрозумілі всіма, в тому числі й неюристами. Узагальнюючи думку А. Леві-Брюля¹, можна сказати, що недостатньо переконаності самого судді, потрібно, щоб він примусив поділити свою переконаність.

Є ще одна суттєва обставина. Закон може бути таким, що його адресати будуть змушені одразу ж самостійно тлумачити його, не чекаючи судової інтерпретації. Є очевидним, що це тлумачення залишається на рівні розуміння простої людини. Вивчивши цей рівень, судове тлумачення зможе закріпити те, що робилося сумлінно. Це дуже важливий чинник на користь соціологічного тлумачення, який відповідає поглядам населення і означає сьогодні більше, ніж раніше, внаслідок зростаючого обсягу законодавчої регламентації.

Складність полягає у практичному здійсненні такого тлумачення.

Юрист позбавлений можливості провести широке опитування з єдиною метою прояснити щось незрозуміле для себе. Не може цього зробити перед винесенням рішення і суд. Необхідно розробити більш швидку й більш дешеву процедуру. Вважаємо за можливе створити тест із декількох тлумачень, які не збігаються. А за відповідями на нього невеликої групи опитаних (в яких не має бути юристів) фахівці-психологи визначать, яке з цих тлумачень було вибрано, по-перше, більшістю і, по-друге, швидше за все.

Отже, проблема праворозуміння, тлумачення законів є дуже складною. Норми права можна тлумачити часом навіть у неймовірний спосіб. Не випадково серед юристів існує каламбур: «Два юристи — три думки».

Соціологічний підхід і погляд на норму закону характеризується тим, що соціолог немов наповнює загальні, певною мірою абстрактні, юридичні формули значеннями того, що відбувається у реальному житті, які нові тенденції, зрушення, процеси є визначальними у суспільному житті.

¹ Див.: Карбоньє Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 315.

7.4. Соціальні аспекти судових помилок

Тут «викривальна» функція судової соціології виявляється з найбільшою силою. Одним із джерел судових помилок є обвинувальний ухил, що сформувався в нас в авторитарні роки й деякою мірою зберігся сьогодні. Принцип презумпції невинності в нас тріумфує не завжди.

Джерела судової помилки слід шукати й у суб'єктивній (психологічній) сфері посадових осіб суду, насамперед суддів. Недостатня юридична кваліфікація посадових осіб суду, зокрема суддів, що здійснюють процесуальну діяльність у судочинстві — одна з причин судових помилок.

Причини помилок у кваліфікації злочинів — безпосередні юридичні явища, що спричиняють помилку, визначають її характер і місце в загальній системі порушення законності. Такими можуть бути: недосягнення істини при дослідженні фактичних обставин справи, неправильний вибір і тлумачення норм матеріального або процесуального права, невідповідність рішень фактичній або правовій основі розглядуваної справи тощо. Вважаємо за доцільне іменувати їх внутрішніми (суб'єктивними) або конкретними причинами помилок у кваліфікації злочинів.

Під умовами слід розуміти обставини, опосередковано пов'язані з помилками, що сприяють їх виникненню. Вони ніби створюють загальний фон, обстановку, в якій зростає можливість припущення помилки в кваліфікації злочинів. До таких факторів можна віднести: рівень професійної підготовки суб'єктів правозастосування, специфічні умови роботи працівників правозастосовчих органів тощо. Ці фактори можна назвати зовнішніми причинами помилок у кваліфікації злочинів.

Діалектика взаємодії причин і умов помилок у кваліфікації злочинів у тому, що вони тісно взаємопов'язані між собою і можуть переходити одна в одну. Наприклад, вибір і аналіз норми права, як конкретна внутрішня причина помилкового його застосування, подекуди можуть бути пов'язані з багатьма умовами: значною обтяженістю посадової особи, що кваліфікує злочин, недоліками в доборі й розстановці кадрів, відсутністю

спеціалізації в роботі, суперечностями у законодавстві тощо. І, навпаки, кожна умова, що сприяє виникненню помилок у кваліфікації злочинів, може виявити себе й активізувати дію кількох конкретних причин залежно від обставин юридичної справи і суб'єктів діяльності.

Так, відсутність стабільної юридичної практики може виявитися в таких причинах помилок особи, що кваліфікує злочин: неправильна оцінка доказів; неправильне оформлення постанови, ухвали, вироку, в яких провадиться кваліфікація злочину, тощо.

Дослідження виявили такі *причини та умови помилок* у діяльності посадових осіб по кваліфікації злочинів, що найчастіше трапляються в практиці: неясність, суперечливість законодавства; відсутність стабільної юридичної практики; брак юридичних знань в особи, що кваліфікує злочини; протидія зацікавлених осіб; несприятливі умови діяльності; недоліки в доборі й розстановці кадрів; однобічність і неповнота доказів; складність процесуальних вимог до вчинення окремих юридичних дій; значна посадова обтяженість; відсутність спеціалізації в роботі; несумлінне ставлення посадових осіб суду, насамперед суддів, до виконання службових обов'язків при розгляді конкретної справи; здійснення ними під час розгляду справи неправомірних дій.

Судова помилка — це трагедія, особливо, якщо справа стосується життя підсудного. На жаль, у практиці судочинства завжди є певний відсоток судових помилок.

7.5. Соціологічні аспекти вивчення ефективності правосуддя

Належну увагу судова соціологія приділяє вивченню системи і структури умов ефективності правосуддя.

1. Розробка загальної концепції ефективності правосуддя: цілі правосуддя та соціальні потреби, які задовольняються завдяки їх досягненню; зміст поняття ефективності правосуддя; співвідношення оптимальності та ефективності правосуддя; правосуддя як система, умови (гарантії) ефективності правосуд-

дя, їх зв'язок і взаємодія, інформаційна забезпеченість судової системи; методи дослідження ефективності правосуддя тощо.

2. Розробка системи критеріїв і показників ефективності правосуддя в цілому і за окремими судовими стадіями процесу; визначення «вагомих» (ціннісних) співвідношень між різними критеріями і показниками ефективності; виокремлення критеріїв організації та критеріїв якості судової праці; співвідношення критеріїв ефективності правосуддя та ефективності інших видів судової діяльності (наприклад правова пропаганда); ефективності правосуддя та процесуальної діяльності інших (крім суду) учасників судочинства; розробка критеріїв для порівняльної оцінки якості роботи судів по регіонах і періодах.

3. Вивчення на теоретичному рівні складної системи чинників (гарантій), які впливають на ефективність правосуддя; ранжування цих чинників за ступенем значущості, виявлення ієрархічних і координаційних зв'язків між ними; розгляд усіх чинників як складної системи «управління» правосуддям, де кожна структурна ланка і кожний її елемент виконує певну функцію; вивчення цих функцій на підставі знання «сили впливу» чинників тепер і в майбутньому; створення структурно-функціональної, яка «працює на управління», моделі чинників (умов, гарантій) ефективності правосуддя.

4. Обчислення ступеня ефективності правосуддя за допомогою логіко-математичного апарату на основі інформації, яка регулярно надходить, про стан судової діяльності (статистика, дані соціологічних та інших досліджень); удосконалення методів обробки й аналізу інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки.

5. Виявлення дисфункцій, «слабких місць» у системі гарантій правосуддя, розробка науково обґрунтованих заходів підвищення ефективності правосуддя. Це, свого роду, програма-максимум усього наукового напрямку. Втім ми перебуваємо лише на його початку.

Визначають *три рівні вивчення ефективності правосуддя*.

На першому рівні аналізуються чинники, пов'язані зі станом і застосуванням судом галузей, інститутів і окремих норм права, вивчаються характеристики ефективності процесуальної

діяльності (правовий аспект). На цьому рівні досліджуються: повнота встановлення предмета доказування, взаємовідносини суду з учасниками процесу, вплив останніх на внутрішнє переконання суду, помилки при проведенні окремих процесуальних дій та їх вплив на вирішення справи, а також інші питання застосування судом норм права.

Другий рівень вивчення ефективності правосуддя характеризується соціальним, психологічним, етичним підходами до вивчення особи суддів, а також аналізу об'єктивних умов, за яких проходить службова діяльність і взагалі все життя судді. Ця друга ланка в системі гарантій правосуддя теоретично виявилася практично недослідженою, хоча саме вона значною мірою визначає ефективність діяльності по застосуванню права.

Третій рівень вивчення ефективності правосуддя полягає у виявленні залежностей між якістю судової діяльності та дією соціально-економічних, політичних, ідеологічних, наукових гарантій, спільних для усіх видів державної діяльності. Цей глибинний рівень переважно визначає характер соціальних чинників, які аналізуються на першому та другому рівнях.

Ефективність правосуддя залежить від умов, в яких здійснюється судова діяльність. Вивчення та свідомо зміна цих умов сприяють підвищенню якості судочинства. Результати досліджень ефективності правосуддя дозволили виділити чинники, які впливають на якість правозастосовної діяльності. Це:

а) *ступінь оптимальності правової норми* (практично тут мова йде про якість норми);

б) *стан управління* (організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злагодженість та узгодженість усіх ланок системи установ, що застосовують право). Серед соціальних умов, які впливають на якість судочинства, повинні насамперед вивчатися проблеми соціального планування та наукової організації роботи в суді. Одна з таких проблем — визначення службового навантаження та необхідної кількості судових працівників. Актуальність цього виходить з об'єктивно існуючих

меж інтенсивності та обсягу праці, які гарантують збереження працездатності суддів і високу якість правосуддя.

Потребують вирішення питання професійного навчання не тільки суддів, а й інших працівників судів (секретарі суду, секретарі судових засідань, діловоди). Судді витрачають багато часу на навчання цих працівників, перевірку їх праці, а іноді й виконують деякі їх функції, що збільшує і без того велику обтяженість суддів основною працею та суперечить основним принципам розподілу праці;

в) *мікроклімат*, в якому відбувається застосування права (діловитість, творча критика і самокритика, відсутність проявів бюрократизму, відсталості, байдужості до людини);

г) *суб'єктивні якості* того, хто застосовує право (його соціальна зрілість, знання ним права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень).

Питання про те, якою мірою суддя здійснює політику, що проводиться системою юридичних органів, і як відбиваються при цьому його особисті погляди, висуває на перший план чинники, що стосуються особи судді. Йдеться не лише про те, наскільки суддя адаптується до вимог судової політики, тоді як на його діяльність впливає цілий ряд позаправових, неформальних чинників, наприклад розуміння ним своєї ролі. Справа в тому, що кожне суспільство і кожна правова система створюють свій власний тип судді. Судова діяльність по здійсненню правосуддя, крім добрих правових, інших знань та умінь ними розпоряджатися, висуває до судді численні вимоги, що стосуються, насамперед, індивідуальних психологічних властивостей його особистості.

В ідеалі суддя як особистість повинен мати підвищені можливості до участі в суспільних відносинах, високий рівень їх усвідомлення, належно ставитися до суспільства в цілому й окремих його членів, а також до себе, своїх суспільних і службових обов'язків.

Реалізація професійних обов'язків судді вимагає від нього неабияких здібностей і творчих можливостей, емоційно-вольових та інтелектуальних якостей високого рівня.

Він також має бути здатним до адекватних дій у складних умовах, до встановлення доброзичливих відносин з людьми, мати високорозвинене почуття справедливості і честі, виявляти рішучість і наполегливість у досягненні поставлених завдань і цілей.

Здатність до судової діяльності, як і до певної діяльності взагалі, обумовлена певною мірою і природними особливостями індивіда, що визначають тип його вищої нервової діяльності і темпераменту, хоча вони, безсумнівно, формуються в конкретних суспільних умовах.

За своїми індивідуальними психологічними якостями судді мають різні здібності і можливості щодо здійснення правосуддя. Високий рівень індивідуальних здібностей і можливостей, як правило, обумовлює й одержання добрих юридичних знань, професійних навичок і умінь.

Працю судді можна оцінити, як надзвичайно складну, адже вона вимагає досконалих знань з усіх галузей права, прояву незалежності при прийнятті рішень, уміння керувати не тільки колективом постійних працівників суду, але й колективами учасників процесу, часто численних і специфічних по кожній справі, відповідальність за долю людей, високого ступеня інтенсивності праці. Незалежний статус професійних суддів, повноваження останніх здійснювати правосуддя від імені України покладають на них підвищену відповідальність. Тому мають ставитися високі вимоги до фахової підготовки, особистих та моральних якостей як претендентів на посаду судді, так і працюючих суддів. Адже від цього залежать якість судового розгляду справ і гарантії додержання законності в діяльності органів правосуддя.

Виявлення та усунення чинників, які негативно впливають на забезпечення належного рівня якісних параметрів особи та діяльності судді, — необхідний шлях підвищення ефективності правосуддя.

Доречно нагадати, що важливою умовою ефективності правових норм є їх доцільне застосування. Принцип доцільності передбачає відому (в межах закону) самостійність правозасто-

совника. Отже, ще зрозумілішим стає значення суб'єктивних якостей судді у забезпеченні ефективної дії правових норм;

д) *організаційно-технічний чинник*, у тому числі естетика процесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання приміщення, забезпечення транспортом тощо).

Технічне оснащення судів не завжди дозволяє їм максимально використовувати можливості, які віддаються законом для досягнення істини, охорони прав громадян і посилення виховного впливу судочинства. Невідповідність судових приміщень вимогам відправлення правосуддя нерідко заважає проведенню повною мірою гласного й відкритого судового розгляду, який розрахований на виховний ефект при здійсненні судом своїх функцій.

Слід зазначити, що була показана у спрощеній формі абстрактна схема (модель) умов ефективності правосуддя. Насправді — це динамічна система дуже високого ступеня складності, що постійно діє, прогресує, взаємодіє з іншими соціальними утвореннями.

Сьогодні можна запропонувати такі напрями використання соціологічних методів для вивчення ефективності правосуддя.

1. Визначення місця і значення правосуддя у більш широкій державній і соціальній системі.

2. Соціальна обумовленість правосуддя як особливого виду державної і громадської діяльності.

3. Визначення соціальних потреб, які задовольняються здійсненням правосуддя, соціальних цілей і соціальних функцій правосуддя.

4. Розробка шляхів побудови моделей судової влади, покликаної реально забезпечити торжество ідей справедливості й ефективного захисту законних прав та інтересів особистості.

5. Операціоналізація цілей правосуддя як умова використання кількісних методів для визначення рівня його ефективності.

6. Вивчення системи і структури умов ефективності правосуддя, включаючи норми права, які використовуються судом; визначення їх функцій.

7. Забезпечення теорії ефективності правосуддя інформацією про те, як діє ця система у цілому й окремі її компоненти («зворотний зв'язок» при управлінні системою).

8. Оптимізація правосуддя: практична перевірка ефективності заходів, що мають забезпечити підвищення рівня організації і функціонування судової системи.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте основні напрями соціології судової діяльності.
2. У чому полягає соціологічне тлумачення закону?
3. Що таке соціологічна експертиза?
4. Визначте рівні вивчення ефективності правосуддя.
5. У чому полягає соціальна природа правосуддя?

Рекомендована література

1. *Бобрищев-Пушкин А. М.* Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных. – М., 1896.
2. *Бородін М., Луспенік Д.* Роль і значення органів суддівського самоврядування у становленні незалежної судової влади в Україні // *Право України.* – 2005. – № 3.
3. *Бринцев В.* Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів // *Право України.* – 2001. – № 1.
4. *Капустинський В.* Судово-правова система як складова методології державного управління // *Право України.* – 2005. – № 1.
5. *Кононенко О.* Створення модельного суду — вимога часу // *Право України.* – 2005. – № 4.
6. *Крищенко В. В.* Демократизація судової влади в Україні (деякі теоретичні аспекти) // *Вісник Верховного Суду України.* – 2005. – № 7.
7. *Марітчак Т.* Причини помилок у кваліфікації злочинів: результати соціологічного дослідження // *Право України.* – 2001. – № 7.
8. *Стефанюк В.* Судова влада як основна юридична гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні // *Право України.* – 2001. – № 1.
9. *Черечукіна Л.* Тернистий шлях виправдувального вироку // *Право України.* – 2000. – № 12.

РОЗДІЛ 8. СОЦІОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

8.1. Предмет соціології кримінального права

У системі правознавства соціологія кримінального права є одним із напрямів науки кримінального права, який розглядає кримінально-правові інститути та норми в їх суспільно-економічній обумовленості, в процесі їх функціонування в суспільстві та у зв'язку з їх суспільною ефективністю.

У цілісній системі суспільствознавства вона має відігравати ще й роль спеціальної соціологічної теорії.

Як частина соціологічної теорії, соціологія кримінального права розглядає кримінально-правові явища крізь призму законів соціології та в системі її категорій.

Соціологію кримінального права, яка виступає як спеціальна соціологічна теорія, становить система знань, що відбивають кримінально-правові явища як моменти існування суспільства.

По-перше, у межах соціології кримінального права досліджується соціальна обумовленість кримінально-правових інститутів та їх відповідність потребам суспільства. Суспільні відносини у цьому випадку розглядаються з погляду можливо-го замаху на них окремих членів суспільства. Система суспільних відносин та їх різновиди досліджуються тут в аспекті, який дозволяє встановити, чому ті або інші соціальні умови підштовхують окремих людей посягати на пануючий суспільний лад та чому така поведінка взагалі можлива. Вивчення суспільних відносин за такого підходу має виявити особливості соціальних умов життєдіяльності, що зумовлюють саме ці, а не інші способи посягання індивідів на суспільний лад.

Результати такого дослідження допомагають визначити, чи всі можливі різновиди таких посягань передбачені чинним кримінальним законом, якою мірою вони відповідають змісту тих складів злочинів, які увійшли до кримінального кодексу. Крім того, розгляд складів злочинів у зв'язку з актуальними потребами держави на різних ступенях захисту різних видів суспільних відносин надає об'єктивний соціальний критерій для науково обґрунтованої оцінки ступеня суспільної небезпе-

ки злочинів залежно від того, на який саме вид суспільних відносин вони посягають та якої соціально значущої шкоди можуть завдати.

По-друге, до предмета соціології кримінального права входить процес функціонування кримінально-правових норм у суспільстві, або соціальний механізм їх дії. Це передбачає дослідження виконання кримінально-правових вимог людьми, які реально включені у суспільне життя й тому мають об'єктивні соціальні характеристики, а саме: суспільний лад та пов'язані з ним місце і роль соціальних верств, груп та особистості у системах виробництва, політики, культури, побуту, споживання тощо. Залежно від місця, що його посідають у соціальній структурі, люди та соціальні групи мають різні поєднання цих ознак, тому виявляють неоднакове ставлення до кримінально-правових заборон. Вивчення специфіки суспільних властивостей, їх інтенсивності та сполучень у різних соціальних груп дозволяє визначити ступінь їх криміногенності та надати належним державним і громадським органам інформацію для розроблення диференційованих заходів, з урахуванням соціального складу населення.

Суспільно значущі якості соціальних груп інтегруються в особі у систему конкретних соціальних властивостей, притаманних цій людині. При цьому соціальні властивості вступають у складну взаємодію з психофізіологічними якостями, виявляючись у складній структурі особистості, формуванні мотивації її індивідуальної поведінки, у тому числі й злочинної. Отже, характеристика соціального механізму дії кримінально-правової норми включає також і структуру особистості.

Проте на поведінку особистості впливають не тільки загальносоціальні умови, а й відносини, які складаються в її найближчому оточенні (у родині, у фірмі, серед співробітників, у різних неформальних групах, зокрема й злочинних). Тому характеристика соціального механізму дії кримінально-правової норми як предмета соціології кримінального права має містити й систему факторів, що визначають специфічні особливості функціонування цих невеликих груп.

Суспільні відносини тут розглядаються, насамперед, з погляду соціальних властивостей суб'єктів їх дії (соціальних груп,

особистостей). І оскільки злочин — також вид суспільно значущої діяльності, хоча й негативно розцінюваної державою, то дослідження суспільних властивостей суб'єктів дії дає змогу визначити соціальні фактори, які певним чином впливають на виконання кримінально-правових норм. Одержані в результаті цього дослідження відомості потрібні для розробки профілактичних заходів загальносоціальної політики держави.

По-третє, предмет соціології кримінального права становлять соціальні наслідки дії норм кримінального права, їх ефективність. Ця ефективність розглядається тут не тільки як наявний результат впливу на свідомість населення кримінально-правових заборон. Вона вивчається як ефект керування соціальними процесами, тобто такого, яке не обмежується формулюванням та функціонуванням норм кримінального права, а й включає визначення соціальних цілей у галузі боротьби зі злочинністю, а також планування цієї боротьби та вибір відповідних соціально-економічних, політичних і юридичних засобів для реалізації цих цілей та, нарешті, оцінку результатів ужитих заходів.

Ефективність дії кримінально-правових норм як результат керування соціальними процесами виявляється, перш за все, у сфері превентивної діяльності держави (попередження злочинів). У сфері ж правозастосовної діяльності вона виступає, в першу чергу, як ефективність кримінального покарання.

Дані, одержані у ході вивчення того, якою мірою функціонування кримінально-правових норм сприяє досягненню визначених соціальних цілей, дозволяють міркувати про достатність чи недостатність юридичних засобів, обраних для боротьби зі злочинністю. Вони являють собою своєрідний засіб зворотного зв'язку між ефективністю закону та правотворчою діяльністю держави.

8.2. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон

Формулюючи склади злочинів, кримінальне право відтворює у специфічній формі певні моделі поведінки, які безпосередньо відображають соціальний зміст злочинності, соціальні

елементи злочинного поведінкового акту — як стосовно того, що конкретно скоєно, так і щодо того, чому саме так вчинено.

Соціальним є і власне поєднання цих елементів, яке й утворює вид злочину як особливу поведінкову структуру.

Суспільна небезпека вчинку має суперечливий характер. Оскільки небезпечні для суспільства шкода або загроза шкоди завдаються тільки певним (а не будь-яким) об'єктам, то суспільна небезпека вчинку перебуває зовні його самого. Оскільки шкода або загроза шкоди певним об'єктам завдаються тільки певним (а не будь-яким) вчинком, то суспільна небезпека вчинку міститься у ньому самому. У зв'язку з таким станом речей у вчинку можна виділити його фактичний склад та його соціальну сторону. Фактичний склад — це дія або відсутність дії; соціальна сторона — це посягання на існуючий правопорядок. Завдання удару при нападі та завдання такого самого удару при відбитті нападу може спричинити і в тому, і в другому випадку нанесення тяжкого тілесного ушкодження, але внаслідок різниці соціальної характеристики ми маємо при однаковому фактичному складі у першому випадку — злочин, тобто суспільно небезпечну дію, а у другому — необхідну оборону, тобто суспільно корисну дію.

Суспільна ознака злочинного вчинку — його загроза існуючому правопорядку — об'єктивно існує та може бути розпізнана шляхом з'ясування шкідливого, негативного значення для розвитку та зміцнення суспільних відносин і охорони прав та інтересів громадян.

У суспільних явищах завжди слід розрізняти їх фактичні риси та їх суспільну характеристику, соціальний зміст. Суспільна небезпека вчинку, як і будь-яка суспільна характеристика, є властивою, що утворюється чи не утворюється тільки внаслідок включеності цього вчинку у зв'язки та відносини конкретно-історичного суспільства.

У будь-якому суспільстві існують власні визнані межі індивідуальних можливостей. Ці межі обов'язково структуровані, тобто кожна мета має свої засоби досягнення, а кожен засіб має свої цілі, для досягнення яких він може бути використаним. Злочин являє собою порушення цієї структури, тому що у зло-

чинній поведінці мета та засоби, мотиви та дії перебувають, з погляду суспільства, у ненормальному співвідношенні. Під впливом різних обставин окремі індивіди сприймають особисті межі можливостей не так, як суспільство, тобто суб'єктивно розширюють чи звужують межі мотивів та дій, мети та засобів її досягнення та відповідно змінюють співвідношення між ними, відхиляючись від визнаного стандарту.

Якщо особистість не розглядає владу як відповідальність, то влада набуває в її очах властивостей інструмента, яким вона може розпоряджатися за своїм бажанням, що суперечить соціальному призначенню влади і є передумовою посадового злочину. Розширення поняття влади або інша зміна у сприйнятті елементів соціальної реальності створює основу для зміни структури індивідуальних меж можливостей та виходу за встановлені суспільством межі.

Вид злочину являє собою особливу поведінкову структуру, яка полягає в соціальному дисонансі мотивів та дій, дій та мотивів. Соціальний дисонанс дій та мотивів здатен завдавати шкоди соціальним цінностям шляхом психічного або фізичного впливу на людей, фізичного впливу на речі або розриву суспільного зв'язку через зміну суб'єктом свого соціального статусу, невиконання покладеного на нього обов'язку, видання неправомірного акта.

Шкода може полягати в ускладненні здійснення суспільних відносин в їх конкретному одиничному бутті (наприклад, посадова халатність або наклеп); у тимчасовій або частковій ліквідації суспільних відносин в їх конкретному одиничному бутті (наприклад, протиправне вилучення чужого майна або ухилення від сплати податків); у повному руйнуванні суспільних відносин в їх одиничному конкретному бутті (наприклад, корупція).

Між соціально дисонансовою поведінкою, що являє собою суспільну небезпеку, та кримінальною заборонаю, що оголошує таку поведінку злочином, стоять державні міркування, які відбивають плюси та мінуси криміналізації. За наявності суспільної небезпеки, що породжує потребу в кримінально-правовому впливі, встановлення, зміна або скасування кримінально-пра-

вової заборони пов'язані з його допустимістю у політичному, моральному та юридичному плані, а також із правовими, організаційними, економічними можливостями його реалізації та соціальними наслідками. У суспільстві встановлюються два типи соціальних норм:

– норми-цілі, які закріплюють та стимулюють зразки поведінки, що сприяють відтворенню суспільних відносин;

– норми-межі, що намагаються за допомогою різних санкцій виключити із суспільного життя поведінкові акти, які перешкоджають нормальному функціонуванню соціального організму.

З усіх юридичних норм-меж найважливішими є норми кримінального права, що містять перелік найбільш небезпечних для суспільства діянь-злочинів.

Норма як нормативне правило поведінки є реакцією суспільства на порушення заборон, що склалися. В цьому сенсі поняття крадіжки передує поняттю власності, поняття замаху на особу — поняттю недоторканності особи, або в загальній формі — поняття «злочин» поняттю «норма».

Якщо мати предметом вивчення тільки саме право поза його опосередкування економічними, соціальними чинниками, то неможливо зрозуміти, чому злочин, посягаючи на одиничну річ, на певну людину, посягає з погляду кримінального закону на суспільство, на державу або, як іноді стверджують, на сам закон. Залишається також незрозумілим, чому покарання є функцією всього суспільства, а помста — безпосередня реакція потерпілого на завдану йому шкоду — розцінюється як самоправство і розцінюється як злочин.

Суспільство — це соціальний організм, історично визначений засіб об'єднання людей у колективну цілісність. Взаємодія індивідів має суспільний характер. Реалізуючи свої особисті інтереси, індивід водночас створює передумови реалізації інтересів інших індивідів, тобто суспільства. І оскільки обов'язковими умовами існування виробництва та обліку є люди, середовище їх життя, їх формальна рівність, недоторканність власності, недоторканність політичних засад суспільства, держави, то замах на це привертають увагу законодавця.

Соціологія кримінального права поділяє їх на три великих класи:

- злочини, які посягають на загальні передумови життєдіяльності людини (охорона життя, здоров'я, недоторканність особи, її свободи, середовища існування тощо);
- злочини, які посягають на економічну основу колективного буття людей, насамперед — злочини проти власності;
- злочини, які посягають на політичну основу суспільства, принципи державного управління і правопорядок.

Це дозволяє зрозуміти соціальну обумовленість основ кримінальної відповідальності, що закріплені в законі як необхідні передумови проголошення особи злочинцем та призначення йому покарання.

Той, хто діє, повинен погоджувати результати своїх дій з потребами соціального цілого. Тільки вчинок, що відповідає цій вимозі, є правомірним.

Але в такому разі, по-перше, індивід повинен мати можливість передбачати наслідки своєї діяльності. Він стає суб'єктом права та відповідальності тільки за умови, що спроможний змінити наявну дійсність відповідно до своїх знань та волі. Ця юридична умова правосуб'єктності відбивається у категорії «заподіяння».

По-друге, індивід повинен усвідомлювати, що його вчинки мають суспільне значення. Той, хто не в змозі передбачити соціальну значущість своїх дій, не може укласти законну угоду або бути суб'єктом кримінальної відповідальності. Зі свого боку, суспільство повинне забезпечити індивіду передумови для того, щоб він діяв правомірно без крайньої надзвичайної шкоди для себе. Право виражає ці умови в категоріях «осудність», «необхідна оборона», «непереборна сила», «крайня необхідність».

По-третє, деякі типові риси еквівалентного відношення притаманні саме кримінальному процесу, тобто офіційному юридичному порядку визнання підсудного винним та призначення йому упровадженого законом покарання.

По-четверте, сама відповідальність, що реалізується у кримінальному процесі, передбачає, що покарання розглядається суспільством та законодавцем як кара, засіб відплати за скоєне.

Поняття відплати ж пов'язане з ідеєю пропорційності відплати тяжкості вчиненого злочину тобто знов-таки принципу еквівалентності відносин між людьми.

Отже, можна констатувати, що:

– трансформація соціального в правове здійснюється шляхом абстракції — визначення в суспільному відношенні найсуттєвішого для нормального функціонування конкретного суспільства і закріплення у нормі права;

– це абстрагування є не тільки розумовим процесом, що має теоретичну форму. Це — реальна діяльність суспільства, його законодавчих органів по відборі того, що забезпечує умови життєдіяльності соціального організму;

– об'єктивним критерієм для визначення того, що має бути закріплене у праві, і того, від чого закон повинен відвернутися, є умови існування та відтворення економічних відносин, що створює безпосередню основу права;

– загальні умови існування, функціонування та розвитку суспільного відношення, що є безпосередньою основою юридичного, відбиваючись у праві, трансформуються у форму юридичних принципів. Останні конкретизуються та втілюються у забороняючі, дозволяючі та приписуючі правові норми, які доводяться до відома населення у формі закону;

– у праві відбивається не тільки економічний, але й політичний, ідеологічний, культурний та моральний стан суспільства. Суттєву роль відіграє також існуюча правова система.

8.3. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності

Вивчення соціального механізму дії кримінально-правових норм передбачає дослідження соціальних умов, які перебувають поза правовим механізмом, середовище його функціонування та соціальні фактори й процеси, що включені у цей механізм.

Як елементи соціального механізму дії кримінально-правових норм (процес функціонування норм кримінального права) можуть бути розглянуті як:

1) суто кримінально-правова норма, що містить юридичну заборону і санкції за можливе її порушення та висловлює з

певним ступенем точності закономірності суспільного розвитку, потреби соціальних груп та особистостей;

2) суспільний індивід, ставлення якого до кримінально-правової норми визначається його соціальними властивостями та усією сукупністю соціально значущих факторів.

Каналами впливу кримінального закону на функціонування системи кримінальної юстиції та правосвідомість громадян є: визначення злочинного, встановлення покарання й умов звільнення від покарання, а також практика притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання та звільнення від нього. З'ясуванню того ж соціального механізму насправді служить і схема вивчення суспільної правосвідомості, в якій розділяються правова освіченість населення, оцінка, яку населення дає чинному праву, та поведінка населення у співвідношенні з чинним законодавством.

Це дозволяє виділити шість основних варіантів поведінки, що є значущою з погляду кримінально-правової норми:

- 1) знає — приймає — дотримується;
- 2) знає — не приймає — не дотримується;
- 3) не знає — не дотримується;
- 4) знає — не приймає — дотримується;
- 5) не знає — дотримується;
- 6) знає — приймає — не дотримується.

Слід зазначити, що кримінальне право призначене бути інструментом вирішення нагальних для суспільства проблем. Тому механізм соціальної дії кримінально-правової норми визначається, у першу чергу, тим, чи відповідає інструмент завданню, тобто чи потрібна суспільству кримінально-правова норма, а якщо потрібна, то яка.

За цього підходу виявляється, що механізм соціальної дії соціально-правової норми є лише часткою більш складного цілого — соціального механізму кримінально-правового впливу. Забезпечення ефективності кримінально-правової норми та кримінального права в цілому проходить три етапи: обумовлення, формулювання, реалізація. Кожен з цих етапів служить фактичною основою для виокремлення трьох рівнів аналізу

ефективності кримінально-правової норми та соціального механізму кримінально-правового впливу.

Рівень обумовлення визначається тим, що й окрема кримінально-правова норма, і кримінальне право взагалі є лише засобом для досягнення певної мети. При проектуванні, зміні або скасуванні тієї чи іншої норми вирішується питання про те, відповідає вона певній меті чи ні, а якщо відповідає, то якою мірою.

Рівень формулювання визначається тим, що окрема кримінально-правова норма (як і кримінальне право в цілому), являє собою специфічний вираз пануючого суспільного інтересу. Розкриття цієї специфіки, похідної від закономірностей юридичної форми, демонструє, що вона посилює пануючий інтерес і водночас певною мірою його обмежує.

Рівень реалізації визначається тим, що, отримавши кримінально-правове вираження, пануючий інтерес не зникає, залишаючи поле дії правовій пропаганді та професійній діяльності юристів. Пануючий інтерес продовжує себе виявляти через посередництво кримінально-процесуального права, організації кримінальної юстиції та в інших формах, вступаючи таким чином у взаємодію не тільки із суперечними інтересами, але й зі своїм власним вираженням у кримінальному законі.

Елементами соціального механізму кримінально-правового впливу є моральний зміст кримінально-правових норм, діяльність кримінальної юстиції та несприятливі наслідки для правопорушника. Кожен з цих елементів пов'язаний із певними факторами зовнішнього середовища, які або посилюють його, або послаблюють. Послаблення кожного з цих трьох елементів, незалежно від його причин, потребує посилення інших, виявляючи цілісність всього механізму.

Враховуючи соціальну обумовленість кримінального права та соціальний механізм його дії, питання про соціальну ефективність кримінально-правової норми не може бути обмежене проблемою дотримання індивідом окремої юридичної заборони. Якщо б можна було обмежити завдання таким чином, то проблема ефективності закону виявилася б тотожною проблемі ефективності правової санкції, оскільки покарання — єдиний

засіб, яким користується сам кримінальний закон для підтримання авторитету своїх вимог.

І справді, дія кримінально-правових заборон опосередковується системами соціально-особистісних, соціально-психологічних факторів. Тому виникає запитання: якщо законослухняна поведінка людини обумовлена складним комплексом неюридичних чинників, у якому сенсі можна говорити про ефективність правової норми?

По-перше, якщо суб'єктом суспільного розвитку є перш за все держава, ефективність його права — це один із показників життєдіяльності держави, мірило її можливостей впливати за допомогою юридичних норм на розвиток суспільних відносин у потрібному напрямі.

По-друге, оскільки право — засіб впливу на поведінку людей, то між юридичною нормою та її соціальними результатами завжди «знаходяться» акти людської діяльності, які безпосередньо викликають суспільно значущі наслідки; за таких умов ефективність правової норми є ефективністю спричинених нею вчинків.

По-третє, юридична норма стимулює поведінку людей не безпосередньо, а через систему соціальних, особистісних, соціально-психологічних та інших чинників, які впливають на свідомість індивідів. Кримінально-правова заборона спрямована не на ізольовану особистість, а на людину, яка існує як елемент соціальної системи.

Дія юридичної норми як засобу, за допомогою якого суспільство одержує той чи інший корисний ефект, виявляється в тому, що норма, по-перше, визначає суб'єктів, які мають брати участь у діяльності для досягнення мети; по-друге, встановлює, після яких фактів ці суб'єкти починають діяти; по-третє, вказує їм певні зразки поведінки, аж до можливого застосування санкцій. Вирішальною умовою дієвості юридичної норми є реальне забезпечення дотримання приписів, які в ній викладені.

Спрямовуючи поведінку людей, норма права приводить до того, що вчинки людей, які відповідають закону, служать суспільним цілям, які містяться у відтворенні суспільних відносин і можуть бути досягнуті не усілякими, а лише правомірними засобами. За таких умов ефективність є ні що інше, як кількіс-

на характеристика ступеня відповідності реальних вчинків та відносин типової міри, яка міститься у правовій нормі.

Соціологи постійно шукають конкретних шляхів підвищення ефективності права, визначаючи умови, від яких вона залежить. Так, були зроблені деякі висновки щодо обов'язкових передумов дієвості кримінально-правових норм. До цих передумов належать:

- своєчасність, правильність та повнота відбиття в законі властивостей суспільно небезпечного діяння, визнаного злочином;
- відповідність норм моралі та рівня правосвідомості змісту кримінального закону;
- відповідність юридичних вимог соціально-економічним та політичним закономірностям розвитку суспільства;
- урахування того, що процес регулювання поведінки людей засобами кримінального права пов'язаний із соціальними, економічними чинниками, які впливають на людські вчинки;
- стабільність кримінального законодавства та однаковість його застосування;
- поєднання застосування кримінально-правових санкцій із заходами суспільного впливу;
- інформованість населення про зміст кримінально-правових норм, зокрема про кримінальні санкції;
- усвідомлення людьми неминучості покарання;
- стабільність кримінальної політики.

8.4. Кримінально-правова політика, забезпечення її ефективності

Боротьба зі злочинністю передбачає знання його причин та тих наслідків, які мають покарання. Тому стає зрозумілим, чому наукова кримінально-правова політика ґрунтується на знаннях соціології, адже неможливо виробити правила кримінальної політики, не дослідивши глибини людської природи, причин походження злочину, підвалини якого полягають частіше у недоліках установ громадянського суспільства, членами якого є злочинці.

Кримінально-правову політику можна визначити як систематичну сукупність заходів держави, спрямованих на подо-

лання злочинності на основі наукових досліджень її причин та впливу наслідків покарання.

Будь-який державно-владний феномен, пов'язаний із такою специфічною сферою суспільних відносин, як боротьба зі злочинністю, не може обійтися без визначення на вищих рівнях соціального управління стратегічних напрямів запобігання та протидії вчиненню злочинів і надійного забезпечення захисту як окремого громадянина, так і в цілому суспільства від злочинних посягань.

Якщо порівняти статистику зростання населення, яке збільшується щороку на півтора відсотка, а злочинність зростає на три відсотки, то стає зрозумілим, що подальше дослідження зазначеного питання є необхідним. І це незалежно від політичних, економічних та інших процесів, що відбуваються в Україні.

В юриспруденції останнім часом виникає чималий науково-практичний інтерес учених щодо становлення кримінально-правової та кримінологічної політики держави. Як відомо, центральним напрямом кримінально-правової політики держави є обґрунтування соціальної обумовленості проєктованих і чинних кримінально-правових норм.

Серед прийнятих кримінально-правових норм окремі недостатньо повно відображають потреби суспільства в кримінально-правовому регулюванні. Дефекти норм можуть полягати у відсутності чіткості та визначеності правових приписів.

Звідси їх низька ефективність навіть в умовах бездоганної роботи правозастосовних органів. Це побічно підтверджується певною нестабільністю сучасного кримінального законодавства.

Науково-практичний інтерес щодо формування кримінологічної та кримінально-виконавчої політики останнім часом в Україні зростає, а його реалізація в концептуальних розробках має надати суттєвого поштовху в становленні та оптимізації діяльності державних і суспільних інститутів, зокрема кримінальної юстиції, що працюють у сфері боротьби зі злочинністю.

Виходячи із завдань оптимізації діяльності держави в боротьбі зі злочинністю, створення атмосфери спокою, стабільності, безпеки на території держави та її окремих суб'єктів, кожного громадянина та суспільства в цілому, а також концеп-

туальних положень як сукупності основних ідей, що характеризують розвиток кримінальної політики, її предмета і закономірностей, місця в політичній системі, принципів, структури і специфіки діяльності по розробці та реалізації стратегії боротьби зі злочинністю, а також спрямованих на удосконалення форм, методів і засобів, що застосовуються для впливу на злочинність, систему суб'єктів цієї боротьби, критеріїв її ефективності й т. ін., можна зазначити, що її реалізація, тобто втілення в життя розроблених і закріплених в законах і підзаконних нормативно-правових актах цілей і завдань, здійснюється через діяльність судових, правоохоронних та інших органів державної влади, до компетенції яких входить боротьба зі злочинністю.

Саме ці, а також інші обставини, що обумовлюють певну єдність і комплексність у вирішенні цих стратегічних завдань, дають теоретичне і практичне підґрунтя вважати кримінальну політику загальнооб'єднуючим державно-владним феноменом, який акумулює в собі певну структуру специфічних складових — як стратегічних, так і тактичних напрямів державної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю, які цілком обґрунтовано можуть мати назву кримінально-правова, кримінально-виконавча, кримінологічна політика та її оперативно-розшукові та криміналістичні аспекти забезпечення й т. ін.

Отже, можна розглядати кримінально-виконавчу політику як специфічний аспект реалізації державно-владної компетенції у сфері запобігання та протидії злочинам і забезпечення кримінального судочинства в державі у свій специфічний спосіб.

Кримінально-правова політика повинна мати більш чітко виражену державну доктрину щодо протидії злочинам у даній сфері суспільних (у тому числі правових) відносин; законодавчу і підзаконну нормативну базу, яка також потребує подальшого удосконалення; концептуально визначений особливий вид соціальної діяльності, спрямованої на активну протидію злочинам та іншим правопорушенням, безпосередньо в кримінально-правових установах; наукову теорію і відповідний дослідницький інструментарій щодо вивчення і подолання проблем, які існують у сфері виконання покарань.

Зміст такого напрямку цієї політики має включати:

1) розробку цілей і завдань держави у сфері застосування та безпосереднього виконання кримінального покарання;

2) визначення засобів, форм і методів діяльності державних органів і підрозділів судової та правоохоронної системи відповідно до Конституції України, чинного законодавства та підзаконних актів;

3) забезпечення організаційно-управлінської функції, виконання стратегічних і тактичних завдань з цього напрямку.

Виходячи з його змісту як багаторівневого і багатоаспектного поняття, вважаємо за доцільне виділити такі рівні:

1) концептуальний, що потребує розробки теоретичних основ і наукових досліджень, які б дали змогу сформулювати і обґрунтувати ідеї соціальної та правової сутності необхідності адекватності із законом та загальнолюдськими цінностями і принципами моралі;

2) законодавчий — стосовно забезпечення розробки нових і удосконалення чинних правових основ діяльності кримінально-виконавчої системи відповідно до державної кримінальної політики;

3) нормативний рівень, що передбачає формування та удосконалення на основі Конституції та чинних законів відомчої і міжвідомчої нормативної бази, що регламентує діяльність державних органів у цій сфері;

4) управлінський — щодо організації та здійснення керівництва реалізацією правозастосовчого та запобіжного процесу, керівництва практикою у системі виконання покарань, її підрозділів та забезпечення належного і ефективного застосування сил, засобів, форм і методів впливу;

5) правозастосовчий рівень, що являє собою безпосередньо правозастосовну діяльність посадових осіб системи кримінальних покарань у сфері виконання запобіжних заходів та забезпечення режиму тримання.

Кримінально-правова політика є мистецтвом управління складною системою заходів запобіжного впливу на злочинність, заснованого на глибокому вивченні злочинності та її причин, соціальних можливостей щодо зниження ступеня активності їх прояву, розробці науково-обґрунтованої стратегії і тактики запобіжної діяльності, що визначає основні, некаральні напрями

в боротьбі зі злочинністю і розглядається як основоположна частина кримінальної політики, виконує провідну роль у загальнодержавному процесі протидії правопорушенням.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте предмет соціології кримінального права.
2. Охарактеризуйте соціальний механізм дії кримінально-правової норми.
3. У чому виявляється ефективність дії кримінально-правових норм?
4. Охарактеризуйте суспільну властивість та ознаки злочинів.
5. Визначте соціальну обумовленість кримінально-правових заборон.
6. У чому полягає соціальна ефективність дії кримінально-правових норм?
7. Перелічіть обов'язкові передумови дієвості кримінально-правових норм.

Рекомендована література

1. *Золотарева Ю. И.* Маргинализация общества как фактор его криминализации // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр.* – Х., 2004. – С. 307–309.
2. *Касьянов В. В.* Социология права / В. В. Касьянов, В. М. Нечипуренко. – Ростов-н/Д, 2002.
3. *Коган В. М.* Социальный механизм уголовно-правового воздействия. – М., 1983.
4. *Лапаева В. В.* Социология права. – М., 2000.
5. *Мальцев В. В.* Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность // *Известия ВУЗов. Правоведение.* – 2000. – № 6.
6. *Макаров Н.* Социальное лицо преступности // *Законность.* – 1998. – № 1.
7. *Невирко Д. Д.* Деятельность милиции в зеркале общественного мнения / Д. Д. Невирко, В. Е. Шинкевич, Н. А. Горбач // *Социол. исслед.* – 2006. – № 2. – С. 76–84.
8. *Поклад В. І.* Експертні опитування в кримінологічних дослідженнях: Навч. посіб. / В. І. Поклад; Луган. держ. ун-т внутр. справ. – Луганськ: ЛДУВС, 2007. – 47 с.: табл.
9. *Спирidonov Л. И.* Социология уголовного права. – М., 1986.
10. *Яковлев А. М.* Процесс криминализации и объективные социальные нормы / А. М. Яковлев, Д. А. Ли // *Право и политика.* – 2000. – № 8.

РОЗДІЛ 9. КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА

9.1. Сутність конкретно-соціологічних досліджень. Основні етапи

У загальному вигляді **конкретно-соціологічні дослідження** можна визначити як систему логічно-послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою — отримати достовірні дані про досліджуване явище або процес для їх подальшого використання у практиці, забезпечення ефективної діяльності суспільства. Основне завдання конкретно-соціологічних досліджень — це «добування» фактів про соціальну дійсність, її окремі явища, сторони, інакше кажучи — соціальних фактів.

Підготовку і проведення соціологічних досліджень можна поділити на кілька етапів.

1. Підготовка дослідження. Тут соціолог звертається до спеціальної літератури, що присвячена саме досліджуваному об'єкту. Під час цієї роботи відбувається з'ясування дослідницької проблеми, формулюються цілі і завдання дослідження, розробка загальної концепції.

2. Збір первинної соціологічної інформації про об'єкт, що вивчається. Під первинною соціологічною інформацією розуміють отримані в ході соціологічного дослідження неузгаальнені відомості, наприклад, відповіді опитуваних в анкетах, інтерв'ю, записи на картках спостереження, аналіз документів тощо, які підлягають обробці та узагальненню.

3. Підготовка зібраної інформації до обробки й аналізу та обробка й аналіз даних, отриманих у ході дослідження згідно з програмою.

4. Підготовка звіту за наслідками дослідження, викладення його результатів у наукових публікаціях, практичних рекомендаціях і проектах соціальних змін.

9.2. Програма соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження починається з розробки його програми, яка є конкретним втіленням його підготовчого етапу. Програма містить всебічне обґрунтування методологічних підходів і методичних прийомів вивчення певного явища або процесу. Тільки програма соціологічного дослідження, усі складові якої є глибоко обмірковані, може стати запорукою його проведення на високому якісному рівні. Не випадково програму називають стратегічним документом дослідження, ознайомившись з яким можна відразу зрозуміти концепцію всього дослідження, ті наміри його організаторів, за допомогою яких здійснюється спроба вдатися до аналізу тієї чи іншої проблеми. Від наукового обґрунтування цього документа значною мірою залежать кінцеві результати. Програма — це теоретико-методологічна основа процедур дослідження, які здійснюються дослідником, а саме: збір, обробка та аналіз інформації. Вона включає визначення проблеми, об'єкта та предмета дослідження, характеристики його цілей та завдань, інтерпретацію основних понять, висунення гіпотез, визначення стратегічного плану дослідження, складання плану вибірки, описи методів збору та схеми аналізу даних. У програмі можна виділити *методологічний* (теоретичний) і *методичний* (процедурний) розділи. До першого належать усі ті компоненти програми, які починаються з постановки проблеми та закінчуються складанням плану вибірки, до другого — опис методів збирання, обробки та аналізу даних.

Кожна програма соціологічного дослідження має відповідати таким вимогам: вона повинна бути максимально повною і складатися з двох основних розділів: методологічного та методичного; логічно чіткою та ясною і якщо можна формалізованою, тобто такою, в якій зв'язки між поняттями добре визначені та зафіксовані у вигляді схем, таблиць тощо; достатньо гнучкою, причому гнучкою «зверху до низу», а не «від низу доверху»: якщо виявиться помилка, наприклад, у визначенні завдань, то її порівняно легко можна виправити, тоді як помилка у методиці вимагає повернення до вихідного пункту дослідження.

дження. Нарешті, програма повинна бути здатною відіграти роль основного закону дослідження на усіх його етапах.

Наприклад, при дослідженні громадської думки про право необхідно виходити з того, що визначення проблеми і теми дослідження, які здійснюються в її першому розділі, робиться за ступенем невивченості матеріалу і передбачає виявлення прогалин у нашому знанні тієї чи іншої галузі соціально-правової дійсності. Мета розділу, крім іншого, у відмежуванні відомого від невідомого, щоб зосередитися на тому, що ще не увійшло в структуру наявного знання. Для її досягнення необхідно розчленувати тему на її окремі галузі вивчення, після чого, аналізуючи відповідну наукову літературу, встановлюється, що відомо про кожну з виділених галузей, і визначається проблема дослідження.

Отже, програма соціально-правового дослідження, поза залежністю від орієнтації і переваг її розробників, має являти собою сукупність наукових правил, методичних процедур і технічних засобів, за допомогою яких спочатку здійснюється відбір і накопичення фактичних даних, а потім — їх аналіз, узагальнення та інтерпретація.

Програма соціологічного дослідження виконує дві важливі функції: науково-пізнавальну (забезпечення теоретико-методичної цілісності дослідження) та науково-організаційну (забезпечення ефективності співробітництва членів колективу, розподіл праці між ними заради досягнення наукового та науково-практичного результату).

Поряд з цим програма виконує і зовнішні функції: визначає місце конкретного дослідження в загальному процесі розвитку наукового знання, є необхідною умовою оптимального планування наукових досліджень конкретного дослідницького закладу.

Програма соціологічного дослідження має дати відповідь на два основних питання. По-перше, як перейти від вихідних теоретичних положень соціології до дослідження, як їх утілити в засоби дослідження, методи збирання, обробки та аналізу інформації. По-друге — як від одержаних фактів, накопиченого емпіричного матеріалу знову піднятися до теоретичних уза-

гальнень, щоб дослідження при цьому не тільки давало практичні рекомендації, але й служило основою для подальшого розвитку самої теорії.

Програма дослідження — це виклад його теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) відповідно до основних цілей роботи та гіпотез дослідження, зазначення правил процедури, а також логічної послідовності операцій з метою їх перевірки.

Вихідний пункт у складанні програми — визначення *проблеми дослідження*. Реальні життєві суперечності створюють проблемну соціальну ситуацію, для розв'язання якої потрібні подальший розвиток соціологічного знання та відповідні управлінські рішення. Наукова проблема повинна більш або менш точно відображати проблемну соціальну ситуацію, ту суперечність, яка виникає у процесі функціонування і розвитку соціальних систем. У ній фіксується суперечність між знанням про потреби суспільства у певних практичних або теоретичних діях та незнанням шляхів і засобів реалізації цих дій. Постановка наукової проблеми означає перехід від вивченого до сфери того, що має бути вивчено.

Коло соціально-правових проблем, що вивчаються соціологією права у прикладному аспекті, досить широке. Це такі, що пов'язані з прийняттям правових актів (виявлення суспільних відносин, що потребують юридичної регламентації; пошук ефективних методів правового регулювання; визначення наслідків дій юридичних актів); із вивченням практики застосування права юрисдикційними органами, аналізом юридично значущої поведінки суб'єктів (профілактика правопорушень, підвищення — зниження правової активності) тощо.

Чітке формулювання дослідницької проблеми потребує певних знань щодо об'єкта дослідження.

Наступним кроком дослідження вважають *визначення мети та постановку завдань*. Мета визначає його переважну орієнтацію — теоретичну або прикладну. Програма має чітко відповідати на запитання: на вирішення якої проблеми і на здобуття якого результату орієнтується це дослідження. Слід підкреслити, що мета дослідження націлює на його кінцевий ре-

зультат. Вона визначається відповіддю на запитання: «Для чого?» («Для чого проводиться дослідження?») **Мета** — це загальний напрям, проект дії, те, що необхідно досягти.

Завдання формулюють запитання, на які потрібно відповісти для реалізації мети дослідження. Вони орієнтують на аналіз проблеми або з точки зору потреб розвитку теорії (теоретичні), або з практичною метою (практичні) розв'язання суперечності, що вивчається. Завдання поділяють на основні, приватні, додаткові.

Основні завдання впливають безпосередньо з предмета дослідження, відповідають його цільовому призначенню. **Додаткові** — з основних, допомагають вирішенню головних питань дослідження.

Якщо проблема має багато граней і обрано достатньо складний об'єкт, перелік завдань дозволяє визначити необхідну «поетапність» дослідження. Наприклад, при дослідженні проблеми формування поваги особистості до права, закону як основне можна визначити таке завдання: виявити рівень знання права та характер ставлення до нього населення, а також проаналізувати чинники, які позитивно та негативно впливають на формування ставлення до права та його приписів. Поряд з цим можна визначити і ряд додаткових завдань:

– дослідити чинники, які впливають на сприйняття правової інформації, її засвоєння, оцінку та інтерпретацію;

– вивчити організацію та зміст правової пропаганди, яка проводиться засобами масової інформації, виявити вплив цих засобів на формування рівня правосвідомості, на підвищення престижу права;

– розробити науково обґрунтовані рекомендації для практичних органів, які виконують правовиховну діяльність.

Соціальна проблема не існує сама по собі і має свого носія — ту спільноту людей та їх діяльність, з якими вона нерозривно пов'язана. Об'єктом соціологічного дослідження в широкому розумінні є носій тієї чи іншої соціальної проблеми.

Об'єкт соціологічного дослідження — це спільнота людей, їх діяльність, що організована за допомогою соціальних інститутів, та умови, в яких ця діяльність здійснюється.

Причини виникнення тієї чи іншої проблеми можуть перебувати за межами об'єкта дослідження. Це веде до умовного поширення його масштабів, яке дає змогу виявити дійсні причини виникнення цієї проблеми. Тому виділяють два об'єкти дослідження — *основний і додатковий*.

Чітке виділення об'єкта сприяє правильному визначенню предмета дослідження, який визначається конкретним формулюванням відповіді на запитання: «Що?» («Що вивчатиметься?»). Наприклад, «соціальне напруження», «правова культура», «причини злочинності» тощо.

Предметом дослідження вважають ту сторону об'єкта, яка безпосередньо підлягає вивченню. Це найбільш значуща сторона об'єкта у соціологічній теорії та соціальній практиці. Одному об'єкту може відповідати декілька різних предметів дослідження, кожний з яких за змістом визначається тим, яку саме сторону об'єкта він відображає, з якою метою, для вирішення якої проблеми обраний. Розглянемо дослідження з галузі кримінології. Дані свідчать, що серед молоді, яка мешкає у приміській зоні, найбільший коефіцієнт злочинності спостерігається серед підлітків, які працюють у місті (молодіжна група «прихованих мігрантів»). Пізнавальний момент проблеми — не зрозуміло, які чинники міського середовища негативно впливають на поведінку підлітка. Об'єктом дослідження будуть підлітки, які мешкають у приміській зоні та працюють у місті; предметом — юридично значуща поведінка підлітків і чинники, що її визначають.

Аналіз предмета дослідження дозволяє визначити той набір перемінних й основних зв'язків між ними, які мають бути вивчені. Це своєрідна теоретична канва, «рамка», яка накладається на емпіричний матеріал. Завдяки такій «рамці» дослідник виділяє з усього різноманіття емпіричних проявів об'єкта тільки ті моменти, які відповідно до його концепції є суттєвими для вирішення даної проблеми.

Таким чином, *об'єкт* — це те, що містить у собі соціальну суперечність, а *предмет* — це ті його властивості та сторони, які відображають цю суперечність.

У ході дослідження необхідно провести теоретичну *інтерпретацію основних понять*. Повністю розкрити зміст поняття можна лише тоді, коли його інтерпретують у двох напрямках: порівнюють це поняття з іншими (*теоретична інтерпретація поняття*) і зіставляють його з даними спостереження і експерименту, тобто емпіричними даними (*емпірична інтерпретація поняття*). У першому випадку розкривається теоретичний зміст поняття, у другому — емпіричний. У широкому значенні під інтерпретацією розуміють приписування значення елементам формальної системи, тобто такої системи, елементи якої можуть набувати різного змісту. Втім, як правило, соціолог працює з поняттями, що є елементами не формальних, а теоретичних систем (систем знання) і мають певний зміст (значення). Мета дослідника — розкрити (пояснити, розтлумачити) зміст цих понять. Якщо він використовує нові поняття, — показати спосіб їх отримання (які «правила виведення»), який їх зміст (яке «правило позначення»). Тут операція позначення і є інтерпретацією.

Припустімо, що вивчається стан злочинності в місті. Який зміст укладається в поняття «стан злочинності» при проведенні конкретного дослідження? Один дослідник може мати на увазі кількість злочинів на території міста. Припустімо, що вона невелика, і дослідник говорить про достатньо низький рівень злочинності. Інший може взяти показником структуру злочинності та показати, що за незначного коефіцієнта загального рівня злочинності в місті надзвичайно великою є частка особливо небезпечних злочинів. Тому ситуація у місті, на його думку, є несприятливою. Таким чином, не тільки незіставленими є результати дослідників, але й їхні висновки є протилежними. Очевидно, необхідна розробка показників стану злочинності, які відображали б кількість злочинів, їх структуру, динаміку. Тільки в цьому випадку основний термін може використовуватися в емпіричному дослідженні.

Мета емпіричної інтерпретації основних понять дослідження полягає в тому, щоб забезпечити методологічно правильний, теоретично обґрунтований перехід від загальної соціологічної теорії до проблеми, що досліджується, зокрема, до виявлення

таких емпіричних показників (референтів), які достатньо повно відбивали б явище, що вивчається. Одна з основних проблем цього розділу — проблема вираження теоретичного поняття через систему операціональних визначень, тобто таких, які включали б вказівки на шляхи (операції), що призводять до шуканої емпіричної ознаки інтерпретованого теоретичного терміна.

Визначення терміна за допомогою процедур фіксації референтів називають *операціональним*.

Емпірична інтерпретація поняття — не формальна операція, а змістовна наукова процедура. В ній можна виділити 4 етапи: аналіз змісту поняття, конкретизація змісту поняття, вибір досліджуваних показників, визначення правил їх фіксації. Розглянемо ці етапи.

1. Аналіз змісту поняття.

Передумова обґрунтованості всієї процедури — глибокий аналіз змісту теоретичного терміна. Однак на практиці дослідник не завжди має справу з поняттями, які виражені в суворій спеціалізованій мові теорії. Дослідник намагається «нащупати» в явищах загальну рису, створити первісне уявлення про об'єкт.

Так, в одному з досліджень трудової дисципліни вивчалася правосвідомість працівників. Як вихідна конструкція для її опису було обрано поняття ціннісної орієнтації. Автори виходили з передбачення, що ступінь інтерналізації правових норм найбільш адекватно відбиває орієнтацію індивідуума, яка, будучи складним структурним утворенням, дозволяє простежити характер прийняття норми на всіх рівнях індивідуальної правосвідомості. Ціннісна орієнтація — загальна спрямованість свідомості суб'єкта не тільки на мету, але і на засоби діяльності, при цьому засоби діяльності у певній соціальній сфері (стандарти поведінки, норми тощо) є цінностями.

2. Конкретизація змісту поняття.

У змісті поняття виділяють основні характеристики, складають їх перелік. На цьому етапі поняття конкретизується.

Через те що ціннісна орієнтація — складне утворення, яке включає систему когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів, інтерналізація норм дисципліни обумовлює й певний зміст кожного з них. У загальних рисах когнітивний

компонент дисциплінованості характеризується розумінням суспільної значущості дисципліни та конкретних її обов'язків. Емоційний компонент характеризується ступенем зацікавленості працівника у дотриманні дисципліни; поведінковий — психологічною готовністю діяти відповідно до норм права.

3. Вибір індикаторів (показників).

Емпіричні значення поняття називають його референтами (показниками). На цьому етапі дослідник вступає в галузь, що має принципове значення. Необхідно вибрати значущі показники, які б мінімізували неминуче при інтерпретації збіднення змісту терміна.

Як елемент внутрішнього світу людини, ціннісна орієнтація безпосередньо не спостерігається, але вона виявляється зовні в актах реальної (вчинок) і вербальної (висловлювання, оцінки) поведінки індивіда.

Використання реальної поведінки, як показника, пов'язане з певними труднощами. Її порівняно легко використовувати при оцінці правосвідомості окремих індивідів, однак труднощі зростають при збільшенні кількості працівників. Тому в дослідженні поряд із реальною поведінкою можна взяти інший показник — поведінку вербальну (відповіді на питання анкети).

У дослідженні кожний компонент правосвідомості має свій емпіричний показник. Показником когнітивного компонента виступають думки індивіда стосовно суспільної значущості дисципліни, необхідності її зміцнення. Думки базуються на правових уявленнях і переконаннях особистості, тобто на більш глибоких верствах когнітивного компонента. Тому шляхом узагальнень думок оцінюється зміст правових переконань.

При опитуванні індивід не тільки висловлює свою думку, але й укріплює впевненість у своїй правоті, підкреслює важливість своєї позиції. Ступінь упевненості, переконаності у правильності своєї думки визначає інтенсивність думки. Чим сильніше розвинутий емоційний компонент орієнтації, тим інтенсивнішою є думка.

Емпіричним показником поведінкового компонента служить оцінка респондентом певних варіантів поведінки, запропонованих в анкеті для оцінки.

Референтами теоретичного терміна «стан злочинності» стають кількість зареєстрованих злочинів, частка особливо небезпечних злочинів, характер динаміки кількості правопорушень (стабілізація, зростання або зниження).

4. *Визначення правил фіксації референтів.*

Розглянемо цей етап на прикладі вивчення поведінкового компонента правосвідомості. Оскільки психологічний компонент орієнтації являє готовність у деяких умовах діяти певним чином, то ці умови можна відтворити у вербальних ситуаціях прожективно; при цьому респондент оцінює ступінь найкращого варіанту поведінки. В анкету добираються конфліктні ситуації, які характеризуються зіткненням цінностей, при цьому одна з них є дисциплінарним обов'язком. Анкета має опис декількох ситуацій, кожна з яких відтворює умови дотримання одного з трудових обов'язків. Рівень поведінкового компонента орієнтації для кожної особи визначається шляхом узагальнення відповідей за всіма ситуаціями.

Таким є загальний шлях «перекладу» змісту теоретичного терміна на мову фактів, які спостерігають.

Фіксація фактів у науці передбачає їх кількісну оцінку, точний запис чисельних значень величин, які вивчаються. У соціальних науках також здійснюється кількісний аналіз явищ. Тому при операціональному визначенні понять необхідно виявити правила виміру ознак, що вивчаються.

У науковій літературі підкреслюється принципова вимірюваність соціальних явищ, зокрема правових. Це положення випливає з принципу діалектичного зв'язку якісної та кількісної сторін об'єктів реальності. Якісна визначеність об'єкта передбачає наявність і його кількісних характеристик.

Процедуру, при якій об'єкт порівнюється з еталоном й одержує числове відбиття у певному масштабі (шкалі), називають *виміром*. За допомогою виміру ми приписуємо властивостям об'єкта числові значення. Однак це не довільна процедура. Вимір робиться відповідно до природи об'єкта та потребує змістовного аналізу як своєї найважливішої передумови. Тому при розробці правил виміру етапи інтерпретації понять, що розглянуті вище, мають першорядне значення.

Між логічним аналізом основних понять та видом соціологічного дослідження існує тісна залежність. Характер аналізу основних понять безпосередньо впливає на логіку побудови усього інструментарію збору первинної соціологічної інформації. Крім того, логічний аналіз основних понять допомагає згодом правильно пояснити результати соціологічного дослідження.

Паралельно з уточненням основних понять відбувається цілісний *попередній аналіз об'єкта*, тобто систематизація літературних та практичних відомостей у цій предметній сфері щодо даного об'єкта. Власне кажучи, попередній системний аналіз предмета — це по суті «модельовання» проблеми, яка вивчається, тобто її деталізація.

Об'єкт може пояснюватися різними шляхами, з яких найтипівішими є два підходи — системний та функціональний. *Системний підхід* — це такий спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, що потребує розгляду частин у нерозривній єдності з цілим. Під центральним поняттям системного підходу розуміємо певний матеріальний або ідеальний об'єкт, що уявляється як складне цілісне утворення. У зв'язку з цим одна й та сама система може розглядатися з різних точок зору (наприклад, громадська думка про право як стан масової свідомості і як об'єкт його формування). Такий підхід потребує відокремлення певного системоутворюючого параметра, який обумовлює пошук сукупності елементів, зв'язків і відносин між ними — її структуру. Оскільки будь-яка система завжди перебуває у певному середовищі, системний підхід завжди ураховує її зв'язки і відносини з ним. Тобто система завжди є підсистемою іншої, більшої системи і, навпаки — в ній можна відокремити менші підсистеми. Звідси виходить, що окремі підсистеми правових явищ мають якості і риси системи та навпаки.

Основною заслугою системного підходу є те, що він дає можливість зберегти та розвинути принцип цілісності у вивченні того чи іншого предмета дослідження, охопити не тільки основні, а й усі супровідні явища і, таким чином, встановити та проаналізувати у сукупності цілісний процес появи та розвитку відповідного предмета, встановити його основні зв'язки,

зони впливу тощо. Саме зазначений підхід найбільш повно відповідає реалізації у житті суті діалектичного закону про взаємозв'язок явищ і предметів у природі та суспільстві, їх взаємообумовленість тощо. Принцип цілісного підходу в науці став популярним на межі XIX–XX століть.

Системний підхід залежно від мети дослідження може змінювати свої основні характеристики: методи пізнання, конкретні категорії, які застосовуються у відповідному випадку, порядок застосування тих чи інших дослідницьких методів тощо. Можна стверджувати, що здійснюючи системний підхід під час дослідження системних рис держави (або інших суспільних явищ), поряд з відомими її характеристиками у ході зазначеного підходу можна оперувати й іншими категоріями, які допоможуть, зокрема, визначити найважливіші системні характеристики держави, причому навіть не взагалі, а конкретно держави з точки зору її типу, відповідних якісних рис тощо.

Саме системний підхід відповідно до характеристики держави може допомогти визначити основні якісні ознаки останньої, а головне — максимально конкретизувати системні зв'язки між її головними якісними рисами. Зокрема, на науковій основі встановити суттєві зв'язки і взаємодію між такими рисами Української держави, як демократичність, соціальність, дієвість права.

Право можна досліджувати, використовуючи і **функціональний** підхід, який і спрямований на вияв функцій права стосовно інших суспільних явищ в межах певного суспільства, до особистості. Під функціями ми розуміємо здатність права виконувати свою роль у системі суспільних відносин, регулювати їх, впливати на суспільні процеси в тому напрямі, який мав на увазі законодавець. Функціональний підхід орієнтує на аналіз у праві механізмів його дії, впливу того, що спонукає дослідника використовувати певні методи, наприклад, динамічний ряд, спостереження, статистичні зіставлення. Тільки за таких умов можна вивчити єдиний соціальний процес, чільне місце в якому посідає право.

Щоразу реалізація тієї чи іншої дослідницької мети базується на певній послідовності методів, кроків, засобів, які вико-

ристовує дослідник. Набір методів, а точніше, загальна спрямованість дослідження може бути визначена до його початку сформульованими гіпотезами.

***Гіпотеза** в соціологічному дослідженні — це науково обґрунтоване припущення структури соціальних об'єктів, характеру, елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, механізму їх функціонування і розвитку.* Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу об'єкта, що вивчається.

Методичний розділ програми дослідження включає такі елементи: 1) принципівий стратегічний план дослідження; 2) обґрунтування системи вибірки одиниць спостереження; 3) начерк основних процедур збору та аналізу вихідних даних.

Основна передумова для вибору принципівого плану — стан знання до моменту збирання емпіричних даних, а отже — можливість для розробки гіпотез. Можна виділити три основних варіанти стратегії наукового пошуку.

1. Розвідувальний план застосовується у тому разі, коли про об'єкт дослідження практично нічого не відомо, і соціолог не має можливості висунути ніяких гіпотез.

2. Описовий варіант дослідження можна використати тоді, коли зібраних про об'єкт даних достатньо для висунення описових гіпотез. Мета плану — описування якісно-кількісних особливостей соціальних структур, процесів та явищ.

3. Аналітико-експериментальний план — найефективніший варіант дослідницького пошуку. Його використовують тільки в умовах досить повного знання про об'єкт, що дозволяє висунути пояснювальні передбачення. Мета плану — дослідження функціональних взаємозв'язків.

Визначенням об'єкта дослідження (наприклад, кількості або окремої групи його членів) не завершується вирішення питання про кількість та характер тієї сукупності людей, що мають бути охоплені цим дослідженням. Опитування усіх людей, які становлять об'єкт дослідження (а це можуть бути тисячі, десятки, сотні людей), було б нераціональним. Це подовжувало б строки дослідження, а отже, і одержання необхідної інформації, вимагало б значних витрат, відвернуло б увагу ве-

ликої кількості людей, та і саме дослідження виявилось б надто громіздким. Тому більшість соціологічних досліджень має не суцільний, а вибірковий характер.

Вибірковим є метод дослідження, який дозволяє робити висновки щодо характеру розподілу ознак, які вивчаються, генеральної сукупності на основі деякої частини — вибіркової сукупності.

Генеральна сукупність — уся сукупність одиниць спостереження, що стосується даної проблеми. Вона може бути обмежена територією, часом, професією, функціональними рамками.

Вибіркова сукупність — частина генеральної сукупності, яка виступає як безпосередній об'єкт вивчення за розробленою програмою відбору. Вона має характеристики генеральної сукупності.

До методичної частини програми соціологічного дослідження включаються: характеристика методів збору первинної інформації (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент); логічна структура використовуваного інструментарію, звідки видно, на виявлення яких характеристик предмета дослідження спрямований той чи інший блок питань; порядок розміщення питань в інструментарії. Сам інструментарій додається до програми як самостійний документ.

Поряд із переліченим у програмі доречно визначити і логічні схеми обробки зібраної інформації, які показують діапазон та глибину аналізу первинної соціологічної інформації.

Таким чином, створення та обґрунтування програми соціологічного дослідження — це необхідна умова достовірної та об'єктивної інформації з проблеми, яку вивчає дослідник.

9.3. Соціологічні методи збору інформації

9.3.1. Спостереження: особливості, класифікація, переваги і недоліки

Під **спостереженням** розуміють цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у ході якого ми одержуємо знання про зовнішні сторони, властивості та стосунки дослі-

джуваних об'єктів. Спостереження в соціологічному дослідженні є методом збору первинної інформації про об'єкт, який вивчається, шляхом прямої реєстрації подій, що стосуються цього об'єкта і відповідають цілям дослідження.

На відміну від звичайного спостереження, в соціології у науковому спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, обробки та інтерпретації даних, що дозволяє забезпечити відносну надійність інформації.

Спостереження в соціологічних дослідженнях мають ряд особливостей. Перша з них стосується зв'язку спостерігача з об'єктом. Соціолог спостерігає соціальні процеси та ситуації, суспільство, до яких він сам належить, з якими пов'язаний та від яких безпосередньо залежить. Цей нерозривний зв'язок спостерігача з об'єктом спостереження позначається на сприйнятті дослідником соціальної дійсності, на розумінні соціальних процесів, ситуацій, дій окремих індивідів, а також на інтерпретації досліджуваних явищ. Сприйняття спостерігачем соціальної дійсності завжди позначається і на його світогляді. Об'єктивність соціального дослідження полягає в тому, щоб критерії наукового дослідження були чітко визначені, не підмінялись емоціями, моральними та іншими ціннісними критеріями.

Друга особливість полягає у тому, що спостерігач не може зовсім позбутися емоційності сприйняття соціальних явищ. При цьому вона тим вище, чим тісніше дослідник пов'язаний з об'єктом спостереження. Це завжди слід враховувати як один із можливих чинників викривлення інформації.

Третя особливість стосується складності повторного спостереження, тому що соціальні процеси повсякчас змінюються і рідко бувають ідентичними. У зв'язку з цим спостереження має бути дуже ретельним.

Головним об'єктом спостереження у соціології є поведінка окремих людей та соціальних груп, а також умови їх діяльності.

Спостереження проводяться в різний спосіб залежно від того, до якого суспільства належать досліджувані правові феномени: до сучасних індустріальних суспільств, традиційних суспільств архаїчного типу або взагалі зниклих суспільств.

Метод спостереження є цінним, саме через те, що дозволяє безпосередньо фіксувати реальні поведінкові акти. Але спостереження фіксує факти поверхового рівня та вельми вузького кола. Це й визначає те, що спостереження рідко використовуються як основне джерело соціологічної інформації.

За ступенем формалізації спостереження поділяються на *неструктуралізовані* та *структуралізовані*. У неструктуралізованому (такому, що не контролюється) спостереженні дослідник не визначає наперед, які саме елементи процесу, що вивчається, він буде спостерігати. У цьому випадку немає жорсткого плану, визначено лише безпосередній об'єкт спостереження.

Структуралізованим (контрольованим) спостереженням є таке, за якого соціолог наперед визначає, які з елементів процесу, що вивчається, мають найбільше значення для його дослідження, та складає спеціальний план запису спостереження до початку збору інформації.

Залежно від ступеня участі спостерігача у ситуації, що досліджується, розрізняють *включене* (з участю) та *невключене* (без участі) спостереження. Під *невключеним спостереженням* розуміють такий спосіб здійснення спостереження, коли дослідник не бере участі безпосередньо в подіях, що спостерігаються, вивчаючи їх немов би ззовні. Такий вид спостереження звичайно використовується при вивченні масових процесів. *Включене спостереження*, навпаки, припускає повну або часткову участь спостерігача в досліджуваному процесі. За таких випадків дослідник або перебуває у прямому контакті з учасниками цього процесу, або сам входить на правах учасника в досліджувану групу. Насамперед соціолог, що здійснює включене спостереження, повинен вирішити, у якій формі ввійти в соціальну групу, яку збирається вивчати. Він може виступати як «відкритий» включений спостерігач, коли відверто доводить до відома членів групи про те, хто він такий і які його цілі, а може відігравати роль «схованого» включеного спостерігача, не повідомляючи нікого, хто він насправді. У соціологів немає однозначної думки, яка форма спостереження переважає. З одного боку, відкрите включене спостереження дозволяє со-

ціологу не брати участі в діях, що є аморальними або незаконними, до того ж відкритість вважають кращою з погляду моралі. Більше того, якщо в соціолога склалися довірчі відносини з членами групи, він може задати їм необхідні питання. Однак відкрита присутність дослідника, безумовно, позначається на поведінці членів групи.

При закритій формі включеного спостереження, коли досліджувані не знають, що за ними спостерігають, вони поведуться природно. Деякі дослідження взагалі можна проводити тільки в закритій формі, навіть приховуючи справжнє ім'я соціолога, інакше дослідник не одержав би допуску в досліджувану групу (група злодіїв, банда гвалтівників, тоталітарні релігійні секти). У цьому разі перед ученим постає завдання засекретити дослідницький процес і його результати. Однак усе це окупається шансом добути більш достовірну й обґрунтовану інформацію. Хоча весь процес пов'язаний зі значними труднощами власне наукового документування отриманої інформації: багато чого доводиться тримати у пам'яті, записи можна зробити значно пізніше того часу, коли сталася подія.

Прихильники включеного спостереження вважають, що цей метод зводить до мінімуму вплив ученого на досліджуване середовище. Використовуючи метод опитування (наприклад, інтерв'ю), соціолог заздалегідь визначає пріоритети дослідження. Включене спостереження часом ламає попередні уявлення, адже здійснюване день за днем дослідження повсякденного життя тієї або іншої соціальної групи може дати несподівані результати. За допомогою цього методу вчений може бути безпосереднім свідком життя людей, а не поклатися на їхні відповіді, що, внаслідок зазначених вище причин, не завжди є достовірними. За допомогою методу спостереження досліднику легше зрозуміти мотиви поведінки членів групи, оскільки вона вивчається безпосередньо, досить тривалий час і в контексті певної субкультури, про яку перед дослідженням можна мати лише поверхове уявлення.

Методи включеного й особливо повного включеного спостереження мають великі переваги, оскільки дозволяють здійснювати збір емпіричних даних з максимальною повно-

тою. Стосовно правових відносин метод включеного спостереження може використовуватися із значними обмеженнями, якщо мова йде про вивчення кримінального середовища, потрапляння до якого становить небезпеку для дослідника і спричиняє ряд етико-правових проблем. Однак його можна використовувати, наприклад, під час вивчення судової практики, зокрема взаємодії судді і народних засідателів у ході ухвалення рішення. Дослідник, який практикує метод включеного спостереження, має усвідомлювати, що його дії обмежені чинним законодавством, а також нормами етики, що вимагають поваги до людини, статусу судді й інших осіб, наділених особливими юридичними повноваженнями, дотримання елементарних людських прав. Конституція України гарантує право на повагу до гідності людини і забороняє без вільної згоди особи піддавати її науковим, медичним та іншим дослідом (ст. 28).

За місцем проведення та умовами організації спостереження поділяються на *польові* та *лабораторні*.

За регулярністю проведення розрізняють спостереження *систематичне* та *випадкове*.

Недоліком методу спостереження є неминучий прояв суб'єктивізму дослідника, що виникає саме із факту його особистої включеності в життя досліджуваного об'єкта.

9.3.2. Експеримент у соціологічних дослідженнях, його специфіка

Одним із найпоширеніших методів наукового пізнання є експеримент. Цей метод використовується практично у всіх наукових дисциплінах. Історично метод експерименту виник і набув поширення у природознавстві. У соціальних науках він почав використовуватися у 20-ті роки ХХ ст. Експеримент є оптимальним методом дослідження реакції тих або інших соціальних груп на вплив факторів, що сприяють зміні сформованої ситуації. У таких випадках перед дослідником стоїть завдання штучно відтворити умови, в яких можна буде виявити і зафіксувати подібні реакції на дестабілізуючі фактори. Таким

чином, експериментатор втручається в дії соціальної спільноти і підкоряє їх умовам свого експерименту.

Однак соціальна реальність є набагато складнішим об'єктом експериментування, ніж реальність фізична або біологічна. Застосування експерименту до вивчення соціальних явищ жорстко обмежено насамперед тим, що на соціальному рівні вступає в дію суб'єктивний фактор — свідомість, воля, інтереси і цінності задіяних в експерименті людей, і експериментатор змушений зважати на такий важко передбачуваний фактор. Крім того, проведення експерименту з людьми і суспільством обмежене існуючими в цьому суспільстві моральними і правовими нормами. Нарешті, соціальна система має функцію збереження і підтримки своєї цілісності і опирається вторгненню нових факторів, якщо вони становлять загрозу її нормальному функціонуванню.

Втім, незважаючи на наявність чітких обмежень метод експерименту посідає значне місце в соціології, і зокрема, у соціології права.

Експеримент у соціологічних дослідженнях — це засіб отримання інформації про кількісну й якісну зміну показників діяльності та поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких чинників, що управляються та контролюються (змінних).

Змінну, що управляється та контролюється дослідником, називають незалежною. Вона визначається як експериментальний чинник (експериментальна змінна).

Чинник, зміна якого визначається незалежною змінною, зветься залежною змінною.

Незалежна змінна має відбиратися таким чином, щоб її легко було спостерігати та вимірювати.

Соціальний експеримент має дві функції: досягнення ефекту в практичній діяльності, тобто отримання певного ефекту управління соціальною системою, та перевірка наукової гіпотези. *Структура експерименту* як дослідницької процедури утворюється такими елементами, як експериментатор або суб'єкт дослідження; об'єкт експерименту — соціальна

спільність або група, поставлена експериментатором у штучно створені умови; експериментальний фактор, або *незалежна змінна*, — керовані і контрольовані дослідником спеціальні умови, інтенсивність і спрямованість впливу яких обмежена рамками експерименту; експериментальною є ситуація, штучно створювана дослідником до введення в неї експериментального фактора.

Якщо уявити досліджуваній соціальний об'єкт як систему взаємозалежних змінних величин, як це відбувається при розробці гіпотетичної моделі експерименту, то фактор, що вводиться експериментатором, виступає як чужорідна для системи незалежна змінна. Вона називається незалежною тому, що не залежить від системи і кожного з її елементів і підкоряється волі експериментатора. Незалежна змінна впливає на залежні перемінні, тобто сформовані усередині досліджуваної системи взаємини, впливи, параметри і властивості.

Як незалежні змінні звичайно вибираються об'єктивні фактори, що є здатними до змін з волі експериментатора і впливають на суб'єктивні характеристики діяльності випробуваних. Наприклад, це різні види покарань і заохочень за ті або інші вчинки, певні стимули і перешкоди і т. ін. *Залежними змінними* є суб'єктивні характеристики діяльності: мотивації поведінки, навички, стереотипи, політична, правова, релігійна, економічна активність і т. ін.

За способом створення експериментальної ситуації розрізняють експерименти *реальні*, тобто практичне освоєння дійсності у межах деякої матеріальної моделі, та *уявні*, тобто ті, які здійснюються на підсвідомому рівні людини.

За часовим напрямом процесу експериментування є *проективними*, *ретроспективними* та *експериментами*, які оцінюють стан процесу на даний час.

За характером логічної структури доказу гіпотез розрізняють *паралельні* та *послідовні* експерименти. У паралельному експерименті висновки стосовно ефективності новоутворення, що перевіряється, робляться за допомогою порівняння стану

досліджуваного процесу в експериментальній та контрольній групах. В умовах послідовного експерименту аналізується динаміка стану об'єкта дослідження «до» та «після» введення в дію експериментального чинника.

За характером умов експерименти поділяються на *польові* (коли об'єкти перебувають у природних умовах) та *лабораторні* (коли експеримент здійснюється у штучно створеному середовищі).

За наявністю або відсутністю впливу дослідника на створення експериментальної ситуації розрізняють *контрольовані* та *природні* експерименти. В контрольованому експериментатор сам уводить у дію експериментальний чинник як гіпотетичну причину змін, що припускаються у майбутньому. В природному експерименті дослідник тільки спостерігає та чекає, доки в досліджуваному об'єкті настане чітко виражена зміна, що його цікавить, яка відіграла роль незалежної зміни.

За ступенем розробленості соціальної проблеми виділяють *уточнювальні*, та *вирішальні експерименти*.

За ступенем практичного напрямку виокремлюють *дослідницькі* та *інноваційні* експерименти.

9.3.3. Аналіз документів

Важливі відомості про процеси, які відбуваються у суспільстві, зокрема і ті, що пов'язані із правовими відносинами, дослідник може почерпнути з документальних джерел: преси, радіо, телебачення, ділових документів.

Аналіз документів дає йому можливість побачити багато аспектів соціального життя, допомагає виявити норми і цінності, властиві тій або іншій соціальній групі у певний історичний період, простежити динаміку взаємодії між соціальними групами та індивідами.

Аналіз документів відіграє суттєву роль у соціальному пізнанні, що обумовлено їх місцем у суспільному житті.

Документом (від лат. *documentum* — *свідоцтво, приклад, взірець, доказ*) у соціології вважають спеціально створений

людиною предмет, призначений для передавання чи зберігання інформації.

Документи класифікуються за рядом підстав.

1. Залежно від способу фіксації інформації.

1.1. Письмові документи (рукописні, друковані), в яких інформація викладена у формі буквеного тексту.

Джерелами цього типу документів для дослідника є нормативний матеріал, державні архіви, архіви підприємств і організацій, преса, наукові публікації, особисті документи, посередня документація (довідники, навчально-педагогічна та художня література). Нормативний матеріал може використовуватися як джерело фактів про економічні, політичні та соціальні процеси. При цьому правовий матеріал усе ще недостатньо використовується в конкретно-соціологічних дослідженнях неюридичного профілю.

Документами для досліджень права служать і матеріали правозастосовної діяльності (наприклад, матеріали слідства і т. ін.). Але є моменти, які створюють проблеми у використанні цієї групи документів як джерела інформації. При аналізі злочинності, наприклад, дані кримінальної статистики не завжди відповідають завданням дослідження. Так, деякі важливі для соціолога факти не фіксуються у звітних даних, групування матеріалу може не збігатися із принципами дослідницької класифікації. У таких ситуаціях саме кримінальні справи можуть бути джерелом первинної інформації.

Матеріали судових і слідчих органів можуть використовуватися й при розв'язанні більш складних наукових проблем, особливо в історичному контексті.

Важливим джерелом інформації є узагальнення судової практики, використовуючи які, соціолог акцентує увагу не на проблемах законодавства або на якості норм (нормозастосовчі факти), а на діяльності суду як соціального інституту. Узагальнення судової практики є корисними для аналізу судової політики, визначення ролі суду в житті суспільства.

Вивчення практики розгляду справ певних категорій може служити цілям дослідження злочинності, причин і умов, що

сприяють їх здійсненню, аналізу окремих контингентів злочинців.

Соціологія права має справу переважно з текстовими документами — законодавчими актами, договорами, матеріалами суду, арбітражними справами і т. ін. Аналізуючи ці документи, дослідник прагне з'ясувати у першу чергу їх реальний соціальний зміст, соціальну обумовленість інтересів сторін, наведених у документах, і т. ін. Так, дослідник може прийняти рішення відібрати в суді або офісі адвоката ряд досє з аналогічними справами (наприклад, шахрайство, розлучення, усиновлення), щоб отримати з них соціологічно цікаві дані. Він може виконати ту саму роботу з актами цивільного стану (приміром, шлюбними контрактами) у нотаріальних архівах. Аналізовані документи є суто юридичними (тому для аналітика корисно мати юридичну освіту), але сам метод є якісним аналізом змісту документів, що практикується всіма соціологами. Загалом аналіз змісту теж являє собою новий метод, що назвали соціологічним аналізом судової практики. Він протиставляється догматичному аналізу по відомому тлумаченню вироку, коли юрисконсульт аналізує правові мотиви судового рішення, щоб юридично оцінити його суть. При соціологічному аналізі дослідник з'ясовує фактичні мотиви, щоб знайти за вироком соціологічні контури судової справи. Це улюблений метод соціологів, які мають юридичну освіту, тому що матеріал є у збірниках з юриспруденції, які у них завжди під рукою.

Особливо цікаві з погляду соціально-правового дослідження такі текстові документи, як скарги громадян, спрямовані в різні офіційні інстанції, листи читачів до редакцій газет, журналів, радіо- і телепрограм. Аналіз питань, яких торкаються у таких зверненнях, виявляється дуже продуктивним, оскільки дає змогу виявити реально існуючі у суспільстві проблеми. Аналіз особистих звернень занурює дослідника у сферу живих правовідносин, дає йому можливість зрозуміти, якою мірою у суспільстві охороняються права особи, дотримується законність.

Іншим важливим моментом є аналіз законодавчих актів. Крім дослідження самого тексту, досить продуктивним є ви-

вчення відгуків населення на прийняті закони у тій же читацькій пошті газет і журналів. На жаль, останнім часом активність населення щодо цього помітно знизилася, що обумовлюється дорожнечою підписки і зростаючим розчаруванням у політичних лідерах та політиці взагалі.

Що стосується суспільств, які припинили своє існування і відомі нам тільки з джерел, які збереглися, то стосовно них метод аналізу документів залежить, природно, від того, що являють собою ці свідчення. Є серед них такі, з яких неможливо отримати цінну інформацію про поняття права у цих суспільствах. Попри всі зусилля, інститути доісторичного людства нам практично невідомі. Тільки з моменту виникнення писемності можна реально говорити про документи, що стосуються соціальних інститутів зниклих цивілізацій. Існує два типи таких писемних пам'яток: можемо говорити про прямі або непрямі відомості. У другому випадку ми маємо справу з даними, наданими третьою стороною, наприклад, Геродотом про персів, Посидонієм про фракійців, Тацитом про германців і т. ін. Навпаки, свідчення є прямими і в принципі такими, що менше піддаються критиці, коли вони виходять саме з того середовища, в якому проводяться дослідження. Незважаючи на безліч загублених документів, ми все-таки маємо їх у достатній кількості по одних народах і майже нічого — по інших. Наприклад, існує дуже мало текстів, у яких йдеться про Єгипет часів фараонів, тоді як тисячі папірусів, що розповідають про ту ж країну, є у Птолемеєвську та у наступні епохи. Що ж стосується права давніх євреїв, тут ми маємо задовольнитися інформацією, почерпнутою у Старому Завіті. Приблизно те саме можна сказати про давньоіндійське право, що відомо нам лише за ведичними збірниками і законами Ману. Навпаки, кількість юридичних документів з Месопотамії, написаних клинописом, настільки велика, що для їх розшифрування потрібно кілька десятків років. У Західній Європі в нас не залишилося ніяких безпосередніх даних ні про галлів, ні про давніх германців (виняток становлять ірландці і скандинави, але мова йде про

більш пізні за часом збірники). З іншого боку, римляни залишили нам досить значний масив юридичної літератури і не стільки за кількістю, скільки за її цінністю. З цього випливає, що внаслідок певних випадкових обставин, як, наприклад, винахід алфавіту в Малій Азії, сухий клімат, що дозволив зберігати папіруси, або міцність месопотамських глиняних табличок, ми досить багато довідалися про шумеро-аккадське, елліністичне або римське право, тоді як інші юридичні системи нам майже невідомі.

Можна сказати, що і для відносно недавнього періоду, яким є початок або навіть середина XIX ст. — початок XX ст., нам залишається мати справу тільки з письмовими документами, оскільки живих свідків уже немає.

Джерелом документальної інформації є преса. Дані досліджень свідчать, що вона є одним із основних джерел правової інформації для населення, причому для осіб з вищим освітнім рівнем це є головним джерелом інформації. Тому аналіз матеріалів преси використовується в дослідженнях громадської думки про право, правове виховання та пропаганду.

Джерелом інформації при дослідженні права можуть служити й особисті документи (листи, щоденники). В історії соціології відомо дослідження, яке майже цілком базується на особистих документах (Томас У., Знанецкий Ф. «Польський крест'янин в Європе и Америке»). Після Першої світової війни зазначені дослідники провели вивчення життя польських емігрантів у Америці. Було проаналізовано майже 750 листів із листування їх з рідними та автобіографія (життєпис) одного з емігрантів, яка спеціально складена ним на прохання дослідників.

Художня література може надати дослідникові багатий матеріал для висновків про соціально-психологічну та моральну атмосферу суспільства, що важливо при вивченні правової культури.

1.2. Іконографічні документи (картини, кіно-, відео-, фото-документи, малюнки та ін.). Значення, наприклад, фотографії полягає у фіксації візуального відбиття об'єктивної дійсності.

Вона використовується в науковій практиці як документальний, інформаційний і архівний засіб.

Фотографії є своєрідними документами про стан різних класів і суспільних верств.

У застосуванні фотографії в соціологічному дослідженні є свої традиції: від використання архівної фотографії установ або окремих осіб до власної фотографічної творчості з метою документування й збагачення виразних можливостей соціологічного повідомлення.

Одна з основних і найбільш використовуваних переваг фотографії — документальна цінність. Соціологічно спрямована фотографія має фіксувати стан, який внаслідок змін життєвих стандартів може піти в минуле.

Властивість фотографії фіксувати об'єкти й поведінку людей так само, як і враження того, хто фотографує, є підставою для застосування фотографії в соціології.

Аналіз значної кількості фотографій, які тематично спрямовані на певну проблему, є важливим за двох методологічних операцій: типології явищ, які досліджуються, й визначенні індикаторів, що дають можливість сформулювати специфіку й узгодженість цих типів. Тут фотографія є вихідним пунктом. На процес абстракції, який відбувається під час спостереження, порівняння й аналізу об'єктів і явищ, що відбиті на фотографії, техніка і форма фотографії не дуже впливають. Це діє переважно в тих випадках, коли процес фотографування певною мірою стандартизований, наприклад, через вибір кадрів, об'єкта, місця. Фотографія в даному випадку є лише основою для аналізу, наприклад, за допомогою методів, похідних від кількісного аналізу змісту. Проте ця властивість є дуже цінною. Фотографічна документація дає можливість повертатися до явищ, які спостерігаються й аналізуються, реструктуризації матеріалу, подальшої перевірки зручності запропонованої типології й індикаторів як з боку дослідника, так і з боку користувача.

Фотографія в соціологічному дослідженні виконує ще одну функцію: стабілізація відчуження, з яким дослідник підходить

до проблеми. Вона створює розуміння, що далеко не завжди перевірено в окремих ризиках і точно визначено, інколи навіть не зовсім усвідомлене.

Слід назвати одну важливу проблему. Використання фотографії в офіційних документах соціологічного дослідження дуже ускладнює анонімність. Фотографія виявляє делікатні деталі особистого життя. Вважаємо, тут доречно дотримуватися таких правил:

а) фотографії не слід публікувати без згоди тих, хто на них сфотографований. Виняток можна зробити тільки для деяких фотографій екстер'єру, масових соціальних заходів (публіка на спортивних змаганнях) і т. ін.;

б) фотографію та відповідну документацію необхідно надійно сховати, доступ до них повинні мати лише члени дослідницької групи або експерти;

в) фотографії можна публікувати лише у тому разі, якщо вони не принижують того, хто сфотографований, не загрожують його репутації та суспільному стану;

г) опубліковані фотографії не слід доповнювати адресою або докладними даними щодо сфотографованих осіб;

д) особливо слід дотримуватися цих принципів під час дослідження, а також, коли публікація призначена безпосередньо для населення, що пов'язане сусідськими або дружніми зв'язками.

Отже, фотографії, малюнки, картини мають особливу цінність щодо вивчення минулого, адже є реальним свідомством повсякденного життя людей. Втім у соціально-правових дослідженнях такі види документів практично не застосовуються.

Важливим джерелом інформації є телебачення, радіо, кіно. Отже, вивчення системи правової пропаганди неможливе без аналізу можливостей цих засобів масової комунікації.

У соціально-правових дослідженнях вивчаються роль кіно й телебачення у правовому вихованні, їх вплив на поведінку молоді (включаючи правопорушення). Такі дослідження потребують аналізу змісту фільмів, оцінки кінорепертуару тощо.

1.3. Статистичні документи

Статистичні документи містять дані та судження у кількісній (чисельній) формі, систематизовані та зведені до таблиць, графіків, схем тощо. Статистичні спостереження проводяться постійно і детально фіксують суспільне життя з багатьох сторін протягом тривалого часу.

1.4. Фонетичні документи (магнітофонні записи, грамзаписи)

2. *За статусом документи поділяють таким чином.*

2.1. Офіційні документи, які переважно відбивають суспільні зв'язки і передають колективні точки зору.

Офіційними називають усі документи, що мають «службовий» характер, тобто укладені в тій чи іншій формі, затребувані та затверджені державними або громадськими органами, установами тощо.

2.2. Неофіційні документи. До них належать ділові записи, пропозиції та проекти рішень, листи, автобіографії, заяви, виступи, особисті нотатки тощо. Можна класифікувати й автобіографії. Наприклад, німецькі психологи розрізняють чотири види автобіографій: хроніку, самозахист, зізнання, самоаналіз.

Існує ще одна класифікація:

1) автобіографія — документ як зізнання дезорганізованої або особи, що страждає на комплекс неповноцінності, яка в інтимних поясненнях шукає визволення від конфлікту, що її мучить, і шляхом роз'яснення обставин намагається повернутися в суспільство;

2) документ, який має характер виправдання за ту або іншу поведінку;

3) автобіографія наукового характеру, тобто спроба об'єктивного викладення й аналізу переживань і вчинків автора;

4) наївний документ, складений особою, яка не розуміється в складних умовах і, крім того, висловлює свої думки вельми примітивно¹.

Біографічні документи можуть бути використані з такими цілями:

¹ Див.: *Сабліна Л. С.* Автобиография как метод изучения личности преступника // Психологическое изучение личности преступника. Методы исследования. – М., 1976. – С. 205–206.

1) аналіз автобіографій, які містять різноманітні суб'єктивні описи різних соціальних груп і типів особистості, може повідомити досліднику цілком нові, загальні ідеї, що допоможуть йому вибрати напрямок свого дослідження;

2) особисті документи можуть допомогти тісніше зв'язати певні гіпотези з конкретними явищами та процесами й перевірити наявний матеріал;

3) за менш суворого підходу до особистих документів дослідник може одержати лише простий ілюстрований матеріал для певних, розроблених раніше гіпотез;

4) особисті документи можуть допомогти в перевірці гіпотез, з інших джерел як контрольний матеріал;

5) особисті документи можуть використовуватися як матеріал, який допомагає в розумінні певних соціально-психологічних процесів, які відбуваються в соціальних групах або ж окремих особистостей. Це може мати велике практичне значення, оскільки дозволяє передбачити можливі види поведінки завдяки знанню мотивів даної особи або групи;

6) особисті документи можуть бути орієнтуючим матеріалом, де вивчаються вже зібрані для первинної орієнтації матеріали в процесі підготовки до дослідження.

Вважають, наприклад, що аналіз щоденників може стати (поряд із вивченням передсмертних записок) важливим і вельми достовірним джерелом інформації про структуру суб'єктивності суїцидента. Письмовий документ містить найбільш повне відбиття внутрішнього світу автора, інтерпретуючи який дослідник може зрозуміти автора краще, ніж він сам розуміє себе.

Наприклад, дівочі рукописні любовні розповіді можуть бути важливим джерелом інформації про структуру дівочої девіантної поведінки¹. Тексти передсмертних записок завдають куль-

¹ Див.: *Борисов С. Б.* Девичий рукописный любовный рассказ в контексте школьной фольклорной культуры // Школьный быт и фольклор. Ч. 2. Девичья культура. – Таллинн, 1990. – С. 67–119; Він же. Рукописные квазифольклорные тексты как нетрадиционный источник социологической информации // Проблемы и тенденции развития Верхнекамского региона: История, культура, экономика. – Березники, 1992. – С. 103–105; Він же. Личные документы как источник суицидологической информации (некоторые проблемы социологии девиантного поведения) // Социс. – 1993. – № 8.

турально значущий тип поведінки, соціокультурний взірець, здійснюють програмування життєдії.

При вивченні, наприклад, підліткової злочинності, в першу чергу з точки зору аналізу мотивації кримінальної поведінки й можливості запобігання асоціальних дій, можна використовувати аналіз творів життєвих історій підлітків з виховних колоній. Виходячи з того, як підлітки пишуть про членів своєї родини, про сімейно-родинні стосунки, можна скласти приблизний соціальний портрет середовища, в якому вони виростили. З текстів творів можна одержати інформацію про особистісні особливості, в тому числі й власну оцінку підлітків стосовно пріоритетів і життєвих благ. Усе це може допомогти у виховній роботі з підлітками, наприклад, у колоніях.

3. Залежно від джерела інформації.

3.1. Первинні.

3.2. Вторинні.

У першому випадку мова йде про опис конкретних ситуацій, про висвітлення діяльності окремих осіб, органів.

Вторинна інформація має більш узагальнений, аналітичний характер, в ній, як правило, відображені більш глибокі соціальні зв'язки.

4. За своїми функціональними особливостями.

4.1. Інформаційні.

4.2. Регулятивні.

4.3. Комунікативні.

4.4. Культурно-виховні.

Звичайно при цьому скоріше підкреслюється основна, провідна спрямованість документа, однак найчастіше він виконує водночас декілька функцій.

5. За цільовим призначенням.

5.1. Документи, які створені незалежно від дослідника. До них належать усі документи, існування яких ні прямо, ні посередньо не обумовлено технікою проведення соціологічного дослідження: офіційні документи, які зв'язані з темою дослідження; статистичні відомості; матеріали преси; особисте листування тощо.

5.2. Документи «цільові», тобто ті, які підготовлені згідно з програмою, завданнями соціологічного дослідження. Ця група документів включає: відповіді на відкриті запитання анкети та тексти інтерв'ю; записи спостережень, які відображають поведінку респондентів; довідки офіційних і громадських організацій, які виконані за ініціативою, на замовлення дослідників; статистичну інформацію, яка отримана, узагальнена і орієнтована на певне соціологічне дослідження.

Існує декілька **методів аналізу документів**: традиційний (класичний) та формалізований (кількісний). *Традиційний (класичний) метод аналізу* — це сукупність операцій, яка дозволяє інтерпретувати текст залежно від поставлених дослідником цілей. Він поділяється на зовнішній та внутрішній. *Зовнішній аналіз* — аналіз контексту всіх обставин, які супроводжували появу документа. Мета цього аналізу — встановити вид документа, його форму, місце та час його появи, автора, ініціатора, мету його створення, його надійність та достовірність, його контекст.

Внутрішній аналіз — це дослідження змісту документа. При цьому перш за все визначається повнота інформації, а також її вірогідність.

Вивчення документа — це аналіз його змісту в контексті теоретичних завдань дослідження. Тому необхідно підготувати схему аналізу та визначити текстові індикатори ключових понять концепції дослідження.

Можна запропонувати приблизний перелік ознак, які характеризують процес аналізу змісту документів і результати аналізу, які реєструються у протоколі.

1. Елементи зовнішнього аналізу.

Документ. Що він являє собою? Якими є його вид, статус, форма, істинність? Чи є необхідними спеціальні методи для аналізу?

Автор. Хто він? Його компетентність? Що спонукало до створення документа? Що мав на меті? Які інші документи цього типу створив або у створенні яких брав участь?

Умови в тій сфері, до якої належить документ, до його створення, після створення. Як він узгоджується з подіями,

умовами, іншими аналогічними документами? Яку суспільну дію мав? Чи є згадування про нього в інших документах? Які саме?

Зміст документа (загальна оцінка). Яка тема (проблема) висвітлюється? Про кого і про які дії йдеться в його тексті? (Аналіз змісту описаних дій, може бути проведений за схемою спостереження.) Який тип, жанр викладення (доказу) використовується? Які види фактичних даних (об'єктивних і оціночних) наводяться? Наскільки зміст відповідає початковому задуму?

Достовірність інформації, яка міститься в документі. Наскільки інформація відповідає реальності, що описується? Чи є підтвердження або спростування з інших джерел? Якого роду інформація в ньому більш достовірна, яка менш?

Функція документа в дослідженні. Наскільки документальні відомості відповідають цілям дослідження? Наскільки повною, достовірною, надійною для цих цілей є інформація? Чи є необхідність його використання, залучення інших документальних джерел і яких саме?

2. Загальна характеристика змісту.

Що? На що хоче звернути увагу комунікатор у повідомленні?

Кому передає повідомлення?

Як воно побудовано?

Хто його передає?

Чому може бути потрібним повідомлення реципієнту?

Чи *ефективним* є вплив повідомлення на реципієнта?

Значно підвищують об'єктивність у розумінні документів *спеціалізовані наукові методи аналізу*. Наприклад, метод юридичного тлумачення закону, що являє собою сукупність певних правил; спеціалізовані логіко-семантичні методи аналізу юридичної мови та ін.

Традиційні методи мають значний недолік, який може звести нанівець усю працю дослідника в очах людей з іншими поглядами й підходами до проблеми, що розглядається. Це суб'єктивізм класичних методів аналізу. Дійсно, тут інтерпре-

тація документа чи документів повністю залежить від тих настанов, з якими дослідник підходить до опрацювання матеріалу.

До цього часу мова йшла про традиційний (класичний) аналіз документів, під яким розуміють усе різноманіття розумових операцій, які спрямовані на інтерпретацію документа.

Але прагнення позбавитися можливої суб'єктивності традиційного аналізу, а також потреба у вимірюванні соціальних ознак викликали інший тип аналізу — *формалізований (кількісний)* або *контент-аналіз*.

Його сутність полягає у з'ясуванні змістовних одиниць, які можна однозначно фіксувати та перекладати у кількісні показники за допомогою одиниць обчислення.

Змістовні одиниці визначаються згідно з концепцією дослідження. Вони повинні відображати провідну ідею тексту.

Контент-аналіз — це якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і суворістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, які висвітлюють, чи, навпаки, приховують у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження.

Контент-аналіз використовується, коли потрібна максимальна точність і є великий обсяг несистематизованого матеріалу та ін.

Техніку контент-аналізу можна звести до декількох послідовних дій:

- виділення одиниць аналізу;
- відшукування їх індикаторів у тексті;
- статистична обробка.

1. Виділення одиниць аналізу.

Виділена одиниця аналізу має бути обов'язково смисловою одиницею, тобто необхідно виявити, в яких проявах тексту є певне смислове навантаження. Вона не обов'язково реалізуєть-

ся в одному слові (терміні), а може виявлятися в деяких стійких сполученнях слів, може взагалі не бути присутньою в явному термінологічному відображенні, але бути захованою під заголовком абзацу, розділу тощо.

2. Відшукування в тексті індикаторів вибраних одиниць.

Оскільки один і той же смисловий елемент змісту документу може бути виражений у різній словесній формі, необхідно відшукати в тексті всі ці можливі форми вираження смислової одиниці. В тексті виявляються ознаки або індикатори цієї смислової одиниці так, як вони «подаються» на мові документу. Набір цих індикаторів може бути різноманітний: це можуть бути й певні терміни, й власні імена, і будь-які стійкі словосполучення, що виражають деяку конкретну тему, і найменування географічних місць або історичних подій.

3. Статистична обробка.

Вона полягає в підрахунку частоти вживання певного поняття (за умови обліку виділених індикаторів) або в установленні пропорцій між різними групами індикаторів. Характер і напрям цих підрахунків визначаються цілями і завданнями дослідження, вони залежать від того, що необхідно досліднику знати про документ, який вивчають.

Категорії аналізу — це рубрики, відповідно до яких будуть сортуватися одиниці аналізу (одиниці змісту). Від вибору категорій залежить характер отриманих результатів. Категорії мають бути чітко визначеними і між ними слід установити градацію. Але необхідно пам'ятати, що укрупнення категорій може привести до зменшення ступеня диференціації досліджуваного явища.

Одиницею аналізу — змістовної або якісної — є та частина змісту, що виділяється як елемент, який підводиться під ту або іншу категорію. За одиницю аналізу можуть бути прийняті слово, висловлювання, частина тексту, об'єднана певною темою, автором, героєм, соціальною ситуацією, текст у цілому.

Змістовною одиницею контент-аналізу має бути соціальна ідея, правова категорія. Вона може виражатися окремим

поняттям, сполученням слів. Це можуть бути також імена людей, назви організацій, географічні назви, згадування якої-небудь події.

Вибравши змістовну одиницю і її показники, дослідник має визначити також і *оддиницю рахунка*, що стане основою для кількісного аналізу матеріалу. Одиниця рахунка — кількісна характеристика одиниці аналізу, що фіксує регулярність, з якою трапляється у тексті та або інша змістовна одиниця. За одиницю рахунка можуть бути прийняті: 1) частота виникнення ознаки категорії аналізу; 2) обсяг уваги, що приділяється категорії аналізу в змісті тексту. Для встановлення обсягу уваги можуть бути прийняті: кількість друкованих знаків, абзаци, площа тексту, виражені у фізичних просторових одиницях. Для газетних і інших стандартних текстів — ширина стовпчика і висота висловлювання.

Кількісні й якісні сторони контент-аналізу доповнюють одна одну. Кількісний підрахунок дозволяє зробити об'єктивні висновки щодо спрямованості матеріалів за кількістю вживань одиниць аналізу в досліджуваних текстах. При якісному аналізі можна до того ж виявити, чи є взагалі та в якому контексті якась важлива, оригінальна категорія.

Обмеженість формалізованого аналізу полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників. Суть цих методів зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота уживання визначених термінів), які легко підраховуються і відбивають істотні сторони змісту.

Традиційний і формалізований аналіз доповнюють і компенсують недоліки один одного.

При використанні методу аналізу документів виникає питання: наскільки документи є надійними і передають достовірну інформацію? Це питання особливо є гострим стосовно засобів масової інформації. Щоб дійти певних висновків щодо надійності змісту, необхідно зіставити всі дані змісту з якимись іншими даними. Тут можливі кілька варіантів перевірки: порівняння змісту документів, що виходять з одного джерела; метод неза-

лежних джерел; зіставлення даних зі стандартами (стандартами можуть бути експертні оцінки, теоретичні висновки і т. ін.).

9.3.4. Опитування у соціологічних дослідженнях

Опитування є найбільш поширеним, універсальним методом збору інформації у соціологічних дослідженнях. *Це метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до сукупності людей з питаннями, зміст яких становить проблему дослідження на емпіричному рівні.* Основне призначення методу опитування полягає в тому, щоб одержати відбиту у свідомості опитуваного інформацію про факти, події, оцінки, пов'язані з його життєдіяльністю. Ця інформація виражається у формі висловлювань респондентів.

Опитування є провідним методом у вивченні сфери людської свідомості. Особливо зростає значення цього методу в дослідженні соціальних явищ і процесів, малодоступних безпосередньому спостереженню, а також за тих випадків, коли досліджувана сфера погано забезпечена документальною інформацією. Найбільш ефективним є його застосування у поєднанні з іншими методами дослідження.

Однак метод опитування має обмеження у застосуванні. Справа в тому, що дані, отримані в результаті опитування, виражають не об'єктивні факти, а суб'єктивні думки опитуваних. Тому висновки, зроблені на підставі отриманої в ході опитування інформації, мають потребу в зіставленні з даними, отриманими в інший спосіб, що більш адекватно відбиває об'єктивне положення справ. Необхідним є врахування зсувів, розходжень у відповідях через неминучу суб'єктивність респондентів.

За місцем проведення розрізняють *опитування за місцем мешкання та місцем роботи, навчання.*

За характером взаємодії можна виділити два основних різновиди опитування: *анкетування та інтерв'ювання*, кожен з яких має певні різновиди.

За засобами спілкування між дослідником та респондентом анкетування розподіляється на *пресове* (анкети друкуються на сторінках газет чи журналів з проханням переслати у редакцію відповіді); *поштове* (анкети розсилаються поштою); *роздаткове* (опитники роздаються групі осіб, згуртованих в одному місці).

Пресова та поштова анкети звичайно дають низький процент повернення, що вимагає додаткових зусиль для забезпечення репрезентативності.

Інтерв'ю, тобто бесіда, що проводиться за певним планом, може бути *особистим* і *телефонним*.

Розрізняють *клінічні* (глибокі, довготривалі) інтерв'ю та *фокусовані* (короткотривалі).

Анкетування проводиться за допомогою анкети. *Анкета* — це упорядкований за змістом та формою набір питань і висловлювань, втілений у вигляді опитного листа, який самостійно заповнюється тим, хто опитується, за зазначеними у опитнику правилами.

Анкета починається зі звернення, в якому розтлумачують мету опитування, пояснюють зміст, а в разі потреби — правила заповнення анкети. Далі використовують контактні питання, відповіді на які є досить легкими. Ці питання мають бути близькими до теми опитування та поступово вводити респондента у проблематику, що досліджується.

Далі йдуть змістовні запитання, що чергуються з фільтрами, контрольними та функціонально-психологічними запитаннями. Завершують анкету відомості про стать, вік, освіту, сімейний стан, стаж роботи опитуваного (респондента).

Інтерв'ю — це опитування у формі усної бесіди дослідника з респондентом. Питання, що задаються інтерв'юером, орієнтовані на конкретну дослідницьку мету і заздалегідь підготовлені таким чином, щоб відповіді респондента виявляли його реальне ставлення до тих або інших фактів. Якщо заповнення анкети відбувається без прямої участі дослідника і тому відповіді, отримані в такий спосіб, можна вважати більш об'єктивними, то в ході інтерв'ю дослідник задає навідані запитання і своєю емоційною участю і поясненнями

впливає на респондента. Однак перевагою цього методу є більш глибокий рівень розуміння респондентами суті питань, які задаються, що забезпечується прямим контактом з інтерв'юером.

Об'єктом інформації можуть бути різні сторони життя людей, їх суб'єктивний стан, спостереження за подіями, які відбуваються. Як ставити запитання, які належать до різноманітних відомостей, щоб підвищити вірогідність, надійність відповідей?

У першу чергу треба звернути увагу на лексику опитування. Для кожного типу аудиторії експертним шляхом може бути встановлена оптимальна довжина речень (припустімо, більше 20 слів — «важке питання», менше 5 — «занадто спрощене») та рівень складності граматичної структури (складно-сурядні речення та фрази, які містять надмірну кількість загальних термінів і т. ін.), а також ступінь зрозумілості основних термінів.

Якісний рівень сенсу запитання є другим важливішим критерієм. Не можна робити формулювання з подвійним запереченням, а при опитуваннях експертів небезпечно використовувати щоденну лексику. Термінологія має підкреслювати особливе ставлення дослідника до опитуваного фахівця та зважати на тип його мислення.

Дуже брутальною є помилка, коли змішуються програмні запитання, тобто ті, що націлені на одержання запрограмованої інформації, та анкетні запитання, адресовані респондентові.

Третє — оцінка труднощів формулювання запитання: рівня компетентності, пригадування подій, уявлення гіпотетичної ситуації, обчислення (наприклад, середнього доходу), порівняння значної кількості окремих подій, спостережень і т. ін. Повнота та глибина інформації суттєво залежать від загального рівня розвитку та кругозору респондентів.

9.4. Обробка та аналіз соціологічних даних

Одержана під час соціологічного дослідження первинна соціологічна інформація потребує обробки, без якої серйозний

науковий аналіз результатів дослідження може бути ускладнений або зовсім неможливий. Саме обробка впорядковує, групує і класифікує великий масив зібраних у соціологічному дослідженні емпіричних даних.

Для успішного проведення обробки інформації необхідно дотримуватися певної послідовності. На першій стадії весь масив методичного інструментарію проходить певну підготовку. При цьому необхідно вирішити два основних завдання:

1) *перевірити інструментарій на точність, повноту та якість заповнення*. Ці заходи передбачають виявлення помилок у відповідях на кожне запитання та їх корекцію. При перевірці анкет, бланків інтерв'ю на повноту заповнення проводиться вибраковування тих, які заповнені менш як на третину. При перевірці на якість заповнення контролюються ясність, чіткість, адекватність відповідей. Всі анкети, бланки інтерв'ю і т. ін., що мають перелічені недоліки, виключаються з подальшого процесу обробки. Документи, які залишилися після контролю, нумеруються, щоб під час наступної їх обробки можна було простежити за кожним з них;

2) *провести кодування інформації*, тобто її формалізацію. Принцип кодування полягає в перекладі змістовної інформації на мову формальної логіки. Це означає, що кодується не сам зміст відповідей, а лише факт його наявності чи відсутності. Така форма кодування є достатньою для того, щоб здійснити числові операції з будь-якою інформацією, незалежно від її первинного вигляду, форми, змісту чи призначення. Процедура кодування включає надання кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів. У результаті вся інформація анкет чи бланків інтерв'ю перетворюється в систему чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел).

Тільки після завершення кодування можна переходити безпосередньо до *обробки інформації*. Існують два способи обробки інформації — ручний і машинний. Питання про способи обробки вирішується заздалегідь, ще на стадії створення програми та інструментарію дослідження. *Ручна обробка* використовується за невеликої (до кількох десятків) кількості анкет.

Обробка анкет вручну проходить повільно, часто з помилками. Краще соціологічну інформацію обробляти на ЕОМ. Цей процес є наступним після кодування. Анкети сортирують, уводять у пам'ять машини інформацію. Завдання для обробки інформації складає дослідник згідно з гіпотезами дослідження і завданнями їх перевірки.

За допомогою ЕОМ отримують результати у вигляді табуляграм, що містять соціологічні дані. Їх аналіз дає змогу дослідникові підтвердити або спростувати робочі гіпотези, виявити відхилення чи нові явища і тенденції у предметі та об'єкті вивчення.

Узагальнення інформації відбувається у кількох формах, які фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою формою є *групування даних*, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Метод групування дає можливість вирішувати такі типи дослідних завдань: вияв типів соціальних явищ; вивчення структури соціальних об'єктів; аналіз залежностей між явищами.

Складна структура соціальних явищ і процесів, їх обумовленість спільною дією сукупності чинників потребує багатомірної класифікації об'єктів.

Методи багатомірної класифікації дозволяють виявити стійкі зв'язки соціальних явищ, які розглядаються у кількох вимірюваннях водночас. Порівняно з двомірним групуванням багатомірна класифікація — вищий рівень пошукового опису й узагальнення фактів. Вона є засобом типологізації соціальних об'єктів.

Розрізняють *теоретичну* та *емпіричну типологізацію*.

Результат соціологічного дослідження залежить від того, наскільки дослідник може правильно, глибоко і всебічно інтерпретувати одержані результати.

Сутність інтерпретації даних полягає в структуруванні основних понять, всебічному поясненні їх змісту.

Процедура інтерпретації соціологічних даних має відповідати певним методологічним вимогам: 1) характер оцінки та інтерпретації має визначитися в загальних рисах уже на

стадії розробки програми та концепції дослідження, де наводяться принципові характеристики досліджуваного явища чи соціального процесу; 2) необхідно максимально повно визначити об'єкт і предмет дослідження; 3) на всіх стадіях аналізу слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних, необхідність їх інтерпретації з різних позицій.

Процедуру інтерпретації за змістом можна охарактеризувати як перетворення певних числових величин на логічну форму — показники (індикатори). У цьому процесі виняткове значення належить гіпотезам, які визначаються ще на стадії розробки програми дослідження. Саме на стадії інтерпретації соціологічних даних їх уводять у роботу дослідника. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження.

Тільки після аналізу основних взаємодій, взаємозалежностей між характеристиками об'єкта дослідження слід переходити до формування основних висновків та розробки практичних рекомендацій.

Підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних набуває форми документів, які мають практичне і теоретичне значення. Цими документами є: звіт за підсумками дослідження, додаток до звіту та аналітична довідка.

Основний документ — звіт за підсумками дослідження. Його структура відповідає загальній логіці операціоналізації основних понять. Але якщо при операціоналізації дослідник у своїх міркуваннях йшов від абстрактного до конкретного шляхом дедукції, то при підготовці звіту він додержується логіки індукції, тобто здійснює поступову інтеграцію соціологічних даних у показники. Такий перехід від приватного до загального закінчується відповіддю на основну гіпотезу дослідження.

9.5. Використання соціологічних досліджень у юридичній практиці

Соціологічні дослідження спрямовані на встановлення, вивчення реально існуючих у межах певного часу і простору соціально-юридичних фактів, аналіз яких може бути вико-

ристаний як у загальній теорії права, так і у галузевому правознавстві.

Застосування методів соціологічних досліджень збагачує правову науку, тісніше пов'язує наукові дослідження з практикою.

Використання соціологічних досліджень здійснюється за такими напрямками:

– особливості соціально-економічних, політичних, духовних умов життя, що потребують правового врегулювання суспільних відносин. За сучасних умов тут існує певна проблема — соціально-політична і економічна трансформація суспільства у перехідний період, їх вплив на весь спектр суспільних відносин, які регулюються правом. За допомогою конкретно-соціологічного дослідження виявляються першочергові потреби суспільства у певному регулюванні правовою поведінкою фізичних і юридичних осіб;

– соціальний та соціально-психологічний механізм дії правової норми, точніше — права у повній сукупності всіх юридичних чинників впливу на правову поведінку людей. Результати конкретно-соціологічного дослідження стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій;

– соціальна ефективність права. Проблема ефективності є основною в аналізі права як соціального інституту. Від рівня соціальної ефективності залежать життєздатність і функціональна повноцінність права. Конкретно-соціологічним дослідженням обумовлюється (за допомогою необхідних критеріїв) дійсний вплив права на характер і стан соціальних відносин та їх зміни. Можна сказати, що це чи не найважливіший напрям у дослідженні зв'язку права з життям, оскільки право існує не заради самого себе, а для забезпечення того чи іншого рівня соціальних відносин, сприятливої для суспільства форми їх змін та розвитку особистості.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте суть соціологічного дослідження.
2. Охарактеризуйте зміст програми соціологічного дослідження.
3. Проаналізуйте етапи соціологічного дослідження.
4. Дайте визначення поняття виміру.

5. Сутність вибіркового методу.
6. Метод спостереження: суть, основні види, переваги і недоліки.
7. Охарактеризуйте експериментальний метод.
8. Метод аналізу документів: загальна характеристика.
9. Визначте поняття документа, дайте класифікацію документів.
10. Метод опитування: суть, основні види.
11. Основні етапи аналізу соціологічних даних.
12. Визначте основні процедури кодування.
13. Охарактеризуйте сутність процесу групування даних.

Рекомендована література

1. *Бутенко И. А.* Использование новых технологий при опросах // Социс. – 2000. – № 10.
2. *Ганьба Б.* Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ // Право України. – 2000. – № 3.
3. Методы сбора информации в социологических исследованиях: В 2 кн. – М., 1990.
4. *Негодченко О. В.* Анкетування як засіб моніторингу громадської думки про діяльність міліції щодо забезпечення прав громадян // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 24. – С. 278–282.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навч. словник-довідник. – К., Львів, 2002.

Зміст

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВИЙ СТАТУС СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА.....	5
1.1. Соціологія права як наукова дисципліна	5
1.2. Предмет, структура і методи соціології права.....	9
1.3. Функції соціології права	15
1.4. Основні наукові школи в сучасній соціології права.....	20
РОЗДІЛ 2. ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ.....	28
2.1. Соціальна обумовленість та цінність права	28
2.2. Соціальний механізм дії права. Соціальні функції права.....	34
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА	41
3.1. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права.....	41
3.2. Критерії соціальної ефективності права.....	49
3.3. Показники соціальної ефективності права.....	51
3.4. Методика аналізу соціальної ефективності права.....	59
РОЗДІЛ 4. ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	67
4.1. Зміст і структура правової соціалізації особистості.....	67
4.2. Особливості процесу соціалізації особистості ..	73
4.3. Механізм правової соціалізації.....	81

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА	
СВІДОМІСТЬ	98
5.1. Поняття і структура правової культури	98
5.2. Специфіка правосвідомості як елемента правової культури	105
5.3. Особливості реалізації правової свідомості.....	119
РОЗДІЛ 6. СОЦІОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ	
ДІЯЛЬНОСТІ	134
6.1. Сутність та зміст соціології законодавчої діяльності	134
6.2. Закон як соціальне явище.....	139
6.3. Соціальний механізм законотворчості.....	143
РОЗДІЛ 7. СОЦІОЛОГІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	151
7.1. Соціальна природа правосуддя та його цілі	151
7.2. Судовий процес як соціальна взаємодія	155
7.3. Соціологічна експертиза і соціологічне тлумачення закону	158
7.4. Соціальні аспекти судових помилок	161
7.5. Соціологічні аспекти вивчення ефективності правосуддя	162
РОЗДІЛ 8. СОЦІОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	169
8.1. Предмет соціології кримінального права	169
8.2. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон.....	171
8.3. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності.....	176
8.4. Кримінально-правова політика, забезпечення її ефективності	180

РОЗДІЛ 9. КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНІ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА	185
9.1. Сутність конкретно-соціологічних досліджень. Основні етапи.....	185
9.2. Програма соціологічного дослідження.....	186
9.3. Соціологічні методи збору інформації	198
9.3.1. Спостереження: особливості, класифікація, переваги і недоліки.....	198
9.3.2. Експеримент у соціологічних дослідженнях, його специфіка	202
9.3.3. Аналіз документів.....	205
9.3.4. Опитування у соціологічних дослідженнях	220
9.4. Обробка та аналіз соціологічних даних.....	222
9.5. Використання соціологічних досліджень	225
у юридичній практиці.....	225

Навчальне видання

Соціологія права

Навчальний посібник

За редакцією
доктора філософських наук, професора
Н. П. Осипової

Редактор *С. А. Пашинська*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка
О. І. Лагози

Підписано до друку з оригінал-макета 4.10.2007 р.
Формат 84x108 ¹/₃₂, Папір офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 11,75. Обл.-вид. арк. 11. Вид. № 304.
Тираж 1000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09. 08. 2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98